

Vrije Universiteit Brussel
Faculteit Letteren En Wijsbegeerte
Taal- en Letterkunde: Latijn – Grieks

LATIJNSE EPIGRAFISCHE POËZIE
UIT DE REPUBLIEK
Repertorium, vertaling en studie

door
Wouter Keuleers

Promotor: Prof. Dr. Dorothy Pikhaus

Eindverhandeling ingediend tot het behalen van de graad van licentiaat in de taal- en letterkunde: Latijn – Grieks

Academiejaar 2002-2003

VOORWOORD

De klassieke filologie is een studie die voor een groot deel nog steeds gericht is op een romantisch en een heroïsch ideaal. We lezen Homeros, Aeschylus, Aristophanes, Sophocles, Herodotos, Plato en Aristoteles. We lezen Cicero, Caesar, Vergilius, Ovidius, Livius en Tacitus. We staan in bewondering voor de schitterende prestaties in de filosofie en de wetenschappen van de antieke mens, en hun kunstwerken roepen bij ons het beeld op van een groots verleden. Maar wat leert ons dat over de leefwereld van de kleine man? Mijn interesse voor de *Carmina Latina Epigraphica*, die uiteindelijk geresulteerd heeft in deze thesis, is ontstaan uit nieuwsgierigheid naar de kleine literatuur en naar de poëzie van de gewone mens uit de Oudheid.

Tevens zou ik hierbij graag mijn dank uitdrukken aan mijn promotor Professor Dorothy Pikhuis, aan wie ik veel verschuldigd ben. Ze heeft me met raad en daad geholpen bij de uitwerking van deze thesis. Haar ervaring, haar adviezen en haar eigen belangstelling voor het onderwerp waren voor mij een grote steun. Haar hulp bij de correcties, haar praktische tips en de tijd die ze er zelf aan besteedde, hebben dit werk in de goede banen geleid. Bovendien mocht ik ook probleemloos gebruik maken van haar eigen literatuur en bibliografie.

Ook een woord van dank voor Mark, voor de voorstellen en tips bij de vertalingen en de uitwerking van het repertorium.

Verder betuig ik ook mijn dank aan Anik, Nicole en Lies voor de nuttige hulp bij de typografie, voor het voorkomen van de ergste spelfouten en niet te vergeten, het belangrijkste: voor de morele steun.

Tenslotte nog een woord van dank voor Jan en Joost voor het nalezen.

Antwerpen, juli 2003.

INHOUD

Voorwoord	iii
Inhoud	iv
Praenotanda	v
Bibliografie	vii
Inleiding	1
1 Methodologische problemen en uitgangspunten	7
1.1 Keuze van de teksten en indeling van het repertorium	7
1.2 Metriek	10
1.3 Dateringen	14
1.4 Romeinse onomastiek en juridisch statuut	19
1.5 Doel en functie van inscripties	24
2 Repertorium	26
2.1 Tituli Sepulcrales	26
2.2 Tituli Sacri	147
2.3 Tituli honorarii	157
2.4 Carmen Arvale	163
2.5 Sortes	169
2.6 Graffito	175
3 Studie	179
3.1 Wat is een carmen en wat niet? De verhouding funeraire en niet funeraire CLE	179
3.2 De chronologische spreiding	180
3.3 De geografische spreiding	183
3.4 Overzicht van de milieus	184
3.5 Opdrachtgever en begunstigde: het juridisch statuut	191
3.6 Leeftijdsklassen	198
3.7 Beroepen	200
3.8 De confrontatie met de literaire bronnen	202
3.9 De meerwaarde van de poëzie	208
Slotbeschouwing	212
Appendix: tabellen	213

PRAENOTANDA

Voor bibliografische verwijzingen is het Harvard-systeem gebruikt: vermelding van de naam van de auteur en het jaar van de bedoelde publicatie tussen haakjes. In geval van herdruk wordt het jaartal van de eerste druk van de gebruikte editie vermeld. In de algemene bibliografie wordt de volledige titel opgegeven. De opgenomen bibliografie is selectief, niet exhaustief. Alle cijfers slaan op paginaverwijzingen, tenzij expliciet anders vermeld, en worden niet voorafgegaan door p. of pag.

Verwijzingen naar encyclopedische werken gebeuren s.v. (*sub voce*) van het desbetreffende artikel. Kolom- en paginaverwijzingen worden niet gegeven indien het artikel slechts één pagina beslaat. Voor RE worden alleen volumes vermeld indien het artikel in een van de supplementen staat.

Tenzij anders aangegeven zijn alle citaten van antieke auteurs gekopieerd van de CD-ROM *Thesaurus Linguae Graecae* en *Thesaurus Linguae Latinae* (PHI # 5), beiden uitgegeven door *The Packard Humanities Institute*, Los Altos (CA, USA), 1991.

Afkortingen zijn of zelfverklarend of:

- voor veelgeciteerde werken en corpora: zie de lijst met afkortingen in de bibliografie;
- periodieken en verzamelwerken: zoals in *L'Année Philologique*;
- antieke auteurs en werken: zelfverklarend of zoals in *Oxford Classical Dictionary*.

Voorbeelden voor opgave van jaartallen:

125a = 125a(nte Christum natum);

57p = 57p(ost Christum);

van eeuwen:

IIIA(nte Christum natum);

IIP(ost Christum)

Alle lezingen berusten op de tekst van CIL I², tenzij anders vermeld.

Een kritisch apparaat wordt weergegeven indien (1) een andere of recente lezing voorhanden is van een of meerdere auteurs die hun tekst hebben samengesteld op basis van een autopsie en indien deze lezing belangrijke varianten vertoont; (2) indien de lezing van CIL uitsluitend teruggaat op oudere publicaties of mss. en zelf een kritisch apparaat opgeeft én indien twijfel bestaat over de juiste lezing (dus geen voorstellen tot correcties of aanvullingen); (3) in bepaalde gevallen om de verschillende voorstellen tot aanvulling van lacunes weer te geven. Het is niet de bedoeling het poëtisch talent en de conjecturale vaardigheid van de moderne editoren weer te geven, in de eerste plaats geldt hier de graad van waarschijnlijkheid als criterium, in de tweede plaats kan een aanvulling interessant genoeg zijn om er op in te gaan.

Ik er voor gekozen om enkele fragmentarische passages, die niet met zekerheid konden aangevuld worden, ook als fragmenten te vertalen. Deze aanpak leek me gerechtvaardigd omdat het een neutrale kijk toelaat op wat er werkelijk nog van de inscriptie rest. Eventuele aanvullingen worden dan *exempla gratia* in de bespreking gegeven, samen met hun vertaling. Het is soms ook interessant de fragmenten te vergelijken met de aanvullingen en te zien wat sommige editoren van een verhakkelde tekst proberen te maken. (Het summum daarvan vinden we terug in de Tuditanus-inscriptie)

Tekstkritische Tekens

Voor de tekstkritische tekens geldt in de eerste plaats het **oude** Leidse systeem uit 1931. Opmerking: de punt onder een letter (om aan te geven dat de letter beschadigd is en een andere interpretatie mogelijk is) wordt soms weergegeven door twee of drie punten. Dit heeft een typografische oorzaak.

[abc]	Aanvullingen voor verdwenen letters.
[...]	Lacune van drie letters.
[---]	Lacune van onbekende omvang.
(abc)	Uitwerking van afkortingen of weglatingen op de steen. De afkortingen van de filiatie en de libertinatie (f. en l.) worden niet uitgewerkt, net zomin als de afkortingen van de 18 veelgebruikte praeconomina, tenzij verwarring of discussie mogelijk is (zie p. 20).
{ abc }	Letters staan op de steen, maar moeten mijns inziens worden weggelaten.
< abc >	Verbetering of aanvulling voor een fout van de steenkapper.
<u>abc</u>	Letters zijn beschadigd en een andere interpretatie is mogelijk. (zie opmerking hierboven)
□ abc□	Rasura, maar kon nog gereconstrueerd worden.

Naast deze tekenset heb ik het nuttig geoordeeld om ook nog volgende tekens te gebruiken:

<u>abc</u>	Letters zijn niet meer leesbaar op de steen, maar bekend uit de oudere corpora of mss. CIL geldt als een modern corpus en inscripties die door een van de CIL editoren zijn gezien, maar later (in de addenda of in secundaire literatuur) spoorloos blijken worden dus NIET onderlijnd.
	Regeleinde op de steen.
	Grotere tussenruimte dan normaal, regels lopen verder op een andere steen, fragment etc; regels lopen verder om de hoek.
/	Verseinde. Dit teken zal slechts gebruikt worden als verwarring mogelijk is: normaal wordt voor elk vers een nieuwe regel begonnen. Indien eenzelfde vers meer dan een regel in beslag neemt, springt de tweede regel rechts in.

De metrische delen (of als metrisch of poëtisch bedoelde delen) van een inscriptie zijn vetgedrukt, de niet-metrische delen staan in standaarddruk. Eventuele andere tekstkritische bijzonderheden worden verklaard in het kritisch apparaat of in de commentaar.

In de vertaling worden ontbrekende delen weergegeven door ... Woorden die niet in de Latijnse tekst staan, maar in de vertaling gebruikt zijn om de leesbaarheid in het Nederlands te vergroten, staan tussen ronde haakjes.

Foutieve of onesthetische woordafbreking ligt aan de tekstverwerker.

BIBLIOGRAFIE

Alle periodieken worden afgekort zoals in *L' Année Philologique*; standaardwerken zoals in *Oxford Classical dictionary*.

Werken geciteerd met een afkorting:

BAR	TALBERT, BAGNAL, DOWNS edd. (2000)	<i>Barrington atlas of the Greek and Roman World</i> . Princeton, New Jersey
CSE	KRUSCHWITZ P. (2002)	<i>Carmina Saturnia Epigraphica. Einleitung, Text und Kommentar zu den saturnischen Versinschriften</i> . Stuttgart
DS	DAREMBERG Ch., SAGLIO E. (1877-1919)	<i>Dictionnaire des antiquités grecques et romaines d'après les monuments</i> . Paris
Gaffiot	GAFFIOT F. (1934)	<i>Dictionnaire illustré. Latin – Français</i> . Paris
GL	GILDERSLEEVE B., GONZALEZ LODGE (1997)	<i>Latin grammar</i> . Bristol / Londen
HLL	HERZOG R., SCHMIDT P. L., SUERBAUM W. edd. (2002)	<i>Handbuch der lateinischen Literatur der Antike. Band 1: Die archaische Literatur von den Anfängen bis Sullas Tod</i> . München
Larousse	GRAVES R. intr., ALDINGTON R., DELANO A. vert. (1968)	<i>New Larousse Encyclopedia of Mythology</i> . London / New york / Sydney / Toronto. [Vertaling van GUIRAND F., ed. <i>Larousse Mythologie Générale</i> . Paris]
LGr	STOLZ F., SCHMALZ, LEUMANN M., HOFMANN J. B. (1928)	<i>Lateinische Grammatik. Laut- und Formenlehre, Syntax und Stilistik</i> . München
NP	CANCIK H., SCHNEIDER H., edd. (1996 ss.)	<i>Der neue Pauly. Enzyklopädie der Antike</i> . Stuttgart / Weimar
OCD ³	HORNBLOWER S., SPAWFORTH A. (1996) ³	<i>The Oxford Classical Dictionary</i> , Oxford ³ (Sommige verwijzingen naar OCD ² : HAMMOND, SCULLARD, edd, 1972)
OLD	GLARE P.G.W. ed. (1982)	<i>Oxford Latin Dictionary</i> . Oxford
RE	WISSOWA G., KROLL W., MITTELHAUS K., ZIEGLER K. (1894 ss.)	<i>Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft</i> . Stuttgart / München
TLL	(1904 ss.)	<i>Thesaurus Linguae Latinae</i> . Lipsiae
TLO ²	PERIN J. (1913/1920)	<i>Totius Latinitatis Onomasticon</i> . Bologna [= deel V en VI van FORCELLINI E. (1965/1966) <i>Totius Latinitatis Lexicon</i>]. (Sommige verwijzingen nog naar TLO, 1 ^{ste} ed. 1864/1920)
Wolters	MULLER F, RENKEMA E. H., LEEMAN A. D. edd. (1967)	<i>Beknopt Latijns – Nederlands woordenboek</i> . Groningen – Leuven

Corpora:

DIEHL E. (1964)	<i>Atlanteinische Inschriften</i> . Berlijn
DIEHL E. (1912)	<i>Inscriptiones Latinae. (Tabulae in usum scholarum)</i> . Bonn

CIL I ²	(1918 ss.)	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Latinae Antiquissimae ad C. Caesaris Mortem.</i> Berlijn ed. II, <i>Pars Posterior.</i> f. I (1918); f. II (1931); <i>addenda et indices</i> ; f. III (1943); <i>addenda altera, indices</i> = ed. LOMMATZSCH E. f. IV (1986); <i>addenda tertia</i> = edd. DEGRASSI A., KRUMMREY J.
CJI	FREY J. B. (1975)	<i>Corpus of Jewish Inscriptions.</i> New York. [= Heruitgave van <i>Corpus Inscriptionum Iudaicarum</i> , Città del Vaticano, 1936. Verwijzing naar ed. 1975]
CLE	BÜCHELER F. (1895 ss)	<i>Carmina Latina Epigraphica.</i> Lipsiae. I = 1895; II = 1897; III = 1926 [Supplementum curavit LOMMATZSCH E.] (Herdruk Amsterdam 1972)
CLE ^E	ENGSTRÖM E. (1912)	<i>Carmina Latina Epigraphica post Editam Collectionem Buechelerianam in lucem prolata.</i> Göteborg.
I. I., 1,3	BRACCO	<i>Inscriptiones Italiae. vol I, fasc.3.</i> Rome
IG		<i>Inscriptiones Graecae.</i> Berlijn
IGR	CAGNAT R. ed. (1906-27)	<i>Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes.</i> Parijs
ILLRP	DEGRASSI A. (1957-1963)	<i>Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae.</i> Firenze, I = 1957; II = 1963.
ILS	DESSAU H. (1892-1916)	<i>Inscriptiones Latinae Selectae.</i> Berlijn (Herdruk Zürich 1974).
Imagines	DEGRASSI A. (1965)	<i>Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae. Imagines. Auctarium Corporis Inscriptionum Latinarum.</i> Berlijn.
PMLE	RITSCHL F. (1862)	<i>Priscae Latinitatis Monumenta Epigraphica ad Archetyporum Fidem Exemplis Lithographis Repraesentata. Auctarium Corporis Inscriptionum Latinarum vol. i.</i> Berlijn. (herdruk 1961 en 1968)
SEG	PLEKKET H. W., STROUD R. S., edd. (1979 ss.)	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum.</i> Amsterdam

Andere:

ALFÖLDY C. (1988)	<i>The social history of Rome.</i> Baltimore [Engelse vertaling van: <i>Römische Sozialgeschichte.</i> Wiesbaden, 1984]
ALFONSI L. (1965)	<i>L' Elegia 960 Büchleler C.L.E.</i> [in: <i>Epigraphica</i> 27. 60-65]
ALMAR K.P. (1990)	<i>Inscriptiones latinae.</i> Odense
ANDERSON. (1937)	s. t. = <i>5th meeting</i> , (over de datering van I ² 1214) [in: <i>PCPhS</i> 8. 7-10].
ANDRÉ J. (1987)	<i>Être médecin à Rome.</i> Parijs
ARMINI H. (1936)	<i>Ad carminum epigraphicorum tertium volumen adnotatiunculae.</i> [in: <i>Eranos</i> 34. 104-141].
BADIAN E. (1958)	<i>Foreign Clientelae (264 – 70 BC).</i> Oxford
BANDELLI G. (1975)	<i>P. Cornelio Scipione, Prognatus Publio (CIL I², 10).</i> [in: <i>Epigraphica</i> 37. 84- 99]
BARDON H. (1952)	<i>La litterature Latin Inconnue. vol II .</i> Parijs
BARNABEI F. (1888)	s. t. (Opgravingsverslag) [in: <i>NSA.</i> 531]

- BARTELINK G. J. M. (1982) *Klassieke Letterkunde*. Utrecht / Antwerpen
- BEARE W. (1964) *The Roman stage. A short history of Latin drama in the time of the Republic*. Londen
- BELTRAN A. (1950) *Las inscripciones funerarias en cartagena*. [in: *Archivo Español de Arqueología* 23. 385 ss.]
- BENNETT PASCAL C. (1993) *Filiation by cognomen*. [in: *Epigraphica* 55. 103-112]
- BIANCHI BANDINELLI R., GIULIANO A. (1973) *Les Étrusques et l' Italie avant Rome*. s.l. (ed. Gallimard)
- BIRT T. (1920-1924) *Eine Siegeschrift und geographische Karte des Tudianus*. [in: *RhM* 73. 307-320]
- BOARDMAN J, GRIFFIN J., MURRAY O. edd. (1986) *The Oxford History of the Classical World*. New York / Oxford
- BODEL J. ed. (2001) *Epigraphic evidence. Ancient history from inscriptions*. Londen / New York
- BORMANN E. (1884) *Die Grabinschrift des Dichters Pacuvius und des Libertus Marcius Philotimus*. [in: *Arch. Epigr. Mitt.* VIII. 227-294 en *AE* 1885 n° 66]
- BORMANN E. (1912) *Zu den neu entdecten Grabschriften jüdische Katakomben von Rom*. [in: *WS* 24. 358-368]
- BOTTIGLIONI G. (1954) *Manuale dei dialetti Italici*. Bologna
- BOUCHÉ-LECLERCQ A. (1882) *Histoire de la divination dans L' antiquité*. Paris
- BROUGHTON T. R. S. (1951/1952) *The Magistrates of the Roman Empire*. (2 vol.). New york
- BÜCHELER F. (1882) *Altes Latein*. [in: *RhM* 37. 520-522]
- BÜCHELER F. (1908) *Saturnier des Tuditanus cos. 625/129*. [in: *RhM* 63. 321-328]
- BÜCHELER F. (1965) *Kleine Schriften. 3 vol.* Osnabrück. [heruitgave van ed. 1915-1930, verwijzingen naar ed. 1965]
- BÜCHLER F. (1890) *Coniectanea* [in: *RhM* 45. 333-334]
- BUCKINX A. (1972) *Bijdrage tot de studie der cognomina van libertinae te Rome volgens de inscripties*. Leuven (thes.)
- BURFORD A. (1972) *Craftsmen in Greek and Roman Society*. Londen
- CAGNAT R. (1914) *Cours d'épigraphie latin*. Paris. [Herdruk: Rome, 1964. Alle verwijzingen naar deze herdruk]
- CALABI LIMENTANI I. (1974) *Epigrafia Latina*. Milaan
- CASTIGLIONE L. (1975) *Zur Deutung des Grabmals von M. Vergilius Eurysaces*. [in: *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27. 157-161]
- CASTREN P. (1975) *Ordo Populusque Pompeianus. Polity and society in Roman Pompeii*. Rome
- CHAMPEAUX J. (1990) *Les Oracles de l' Italie Antique: Héllenisme et Italicité*. [in: *Kernos* 3. 103-111]
- CHOLODNIAK J. (1904) *Carmina Sepulcralia Latina Epigraphica*. St.-Petersburg
- CIAVARINI C. (1893) s.t. (Opgravingsverslag) [in: *NSA*. 28-29]
- COARELLI p. (1973) *Il sepolcro degli Scipioni*. Rome [= Afzonderlijk gepubliceerd excerpt uit *Dialoghi di archeologia* 6]
- COLAFRANCESCO P., MASSARO. M. (1986) *Concordanze dei CLE*. Bari
- COLE T.(1969) *The saturnian verse*. [in: *YClS* 21. 3-73]

- CORNELL T., MATTEWS J. (1983) *Atlas van het Romeinse rijk*. Amsterdam / Brussel
- COURTNEY E. (1993) *The fragmentary Latin Poets*. Oxford
- COURTNEY E. (1995) *Musa Lapidaria. A selection of Latin verse inscriptions*. Atlanta
- CRINITI N. (1988) *Tavole di conguaglio fra il Corpus Inscriptionum Latinarum e I Carmina Latina Epigraphica*. Rome
- CROS P. (2001) *L'Architecture Romaine du début du 3e siècle av. J. C. à la fin du Haut-Empire. II: Maisons, palais, villas et tombeux*. Parijs
- CUGUSI P. (1996) *Aspetti letterari dei Carmina Latina Epigraphica*. Bologna
- DAVID J. M. (1996) *The Roman Conquest of Italy*. Oxford / Cambridge Mass. [Engelse vertaling van *La Romanisation de l'Italie*. 1994]
- DEGRASSI A. (1962) *Scritti vari di antichità*. (2 vol.) Rome
- DE ROSALIA A. (1972) *Iscrizione latine arcaiche*. Palermo
- DE RUGGIERO E. (1894) *Dizionario epigrafico di antichità romane*. Roma
- DIXON S. (1991) *The Roman Family*. Baltimore
- DREXLER H. (1967) *Einführung in die römische Metrik*. Darmstadt
- DUFF A. M. (1958) *Freedmen in the early Roman empire*. Cambridge
- ECK W. (1984) *Senatorial self-Representation: Developments in the Augustan Period*. Oxford. [in: MILLAR F., SEGAL E., edd. *Caesar Augustus. seven aspects.*]
- ECK W. (1987) *Römische Grabinschriften: Aussageabsicht und Aussagefähigkeit im funéraires Kontext*. München. [in: VON HESSBERG H., ZANKER P. edd. *Römische Gräberstraßen. Selbstdarstellung-Status-Standard*]
- ERNOUT A. (1967) *Recueil de textes latins archaïques*. Parijs
- FERNANDEZ MARTINEZ C. (1998) *Poesía Epigráfica Latina*. (2 vol). Madrid
- FERRI S. (1954) *Il Carmen Fratrum Arvalium e il metodo archeologico*. [in: *Latomus 13*. 390-393]
- FIORELLI (1878) s.t. (Opgravingsverslag) [in: *NSA*. 191]
- FIORELLI (1897) s.t. (Opgravingsverslag) [in: *NSA*. 224]
- FLORY M. B. (1984) *Where women precede men. Factors influencing the order of names in Roman epitaphs*. [in: *CJ n° 79*. 216-224]
- FLOWER H. I. (1996) *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*. Oxford
- FRANKLIN J. L. (1991) *Literacy and the parietal inscriptions of Pompeii*. Ann Arbor. [in: HUMPHREY J. H. ed. *Literacy in the Roman World*]
- FRASCATI S. (1997) *La collezione epigraphica di Giovanni Battista De Rossi presso il Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana*. Città Del Vaticano
- GAGÉ J. (1977) *Enquêtes sur les structures sociales et religieuses de la Rome primitive*. Brussel. [in: *Latomus 152*]
- GALLETIER E. (1922) *Étude sur la poésie funéraire romaine d'après les inscriptions*. Parijs
- GAMBERALE L. (1998) *I Carmina Latina Epigraphica. Questione di metodo e di merito*. [in: *Rivista di Filologia e di Istruzione Classica 126*. 343-363]
- GARDNER J. F. (1993) *Being a Roman citizen*. Londen
- GATTI (1901) s.t. (Opgravingsverslag) [in: *NSA*. 201]

- GENTILI B. (1990) *L' epitafio del mimo Protogene: esametri o saturni?* [in: *QUCC* 63 (= n.s. 34). 131-141]
- GIGANTE A. (1979) *Civiltà delle forme letterarie Nell'antica Pompei*. Napels
- GIGLIOLI G. Q. (1950) *La epigrafe reatina di Lucius Munius*. [in: *Athenaeum* n.s. 28. 267-275]
- GOEGEBEUR W. (1999) *Maatschappijgeschiedenis van de oudheid*. (3 fasc.). Brussel, VUB uitgave.
- GORDON A.E. (1935) *On the first appearance of the cognomen in Latin Inscriptions of freedmen*. Berkeley. [in: *University of California, Publications in Classical Archeology I n°4*. 151-158.]
- GORDON A.E. (1936) *Epigraphica. On Marble as a criterion for dating Republican Latin Inscriptions*. Berkeley. [in: *University of California, Publications in Classical Archeology I n°5*. 159-168]
- GORDON A.E. (1983). *Illustrated Introduction to Latin Epigraphy*. Berkeley / London
- GRANAROLO J. (1971) *D' Ennius à Catulle*. Parijs
- GRANT M. (1986) *A guide to the ancient world*. s. l. (The Wilson Company)
- GAVRILOV A. K. (1997) *Techniques of reading in classical antiquity*. [in: *CQ* 47,1. 5669]
- GUMMERUS H. (1915) *Die römische Industrie. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen. I: Das Goldschmied- und Juweliergewerbe*. [in: *Klio* 14. 129-189]
- GUMMERUS H. (1918) *Die römische Industrie. Wirtschaftsgeschichtliche Untersuchungen.II: Die geschichtliche Entwicklung des römischen Goldschmied- und Juweliergewerbes*. [in: *Klio* 15. 256-302]
- GWYN MORGAN M. (1973) *Pliny, N. H. III 129, The Roman use of stades and the elogium of C. Sempronius Tuditanus (Cos. 129 B. C.)*. [in: *Philologus* 117. 29-48]
- HALPORN J. W., OSTWALD M. (1983) *Lateinische Metrik*. Göttingen
- HAMP E. (1993) *The text of CIL I² 9 (son of Barbatus)*. Innsbruck. [in: HEIDERMANNNS F, RIX H., SEEBOLD E. edd. *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums*. 157-164]
- HAMPSON BREWSTER E. (1972) *Roman craftsmen and tradesmen of the early empire*. New York
- HARRIS W. V. (1989) *Ancient literacy*. Cambridge Mass. / London
- HÄUSLE H. (1980) *Das Denkmal als Garant des Nachruhms. Eine Studie zu einem Motiv in lateinischen Inschriften*. München
- HENZEN (1847) *Inscript von Sora in Saturnischen Versen*. [in: *RhM* 5. 70-79]
- HÜBNER E. (1885) *Exempla Scripturae Epigraphicae Latinae a Caesaris Dictatoris Morte ad Aetatem Iustiniani*. Berlijn
- KAJANTO I. (1977) *On the Chronology of the Cognomen in the Republican Period*. Parijs. [in: *L'Onomastique Latine. Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique n°564. 13-15 octobre 1975*. 63-70]
- KAJANTO I. (1963.) *Onomastic Studies in the Early Christian Inscriptions of Rome and Carthago*. Helsinki
- KAJANTO I. (1965) *The Latin Cognomina*. Helsinki.
- KAJANTO I. (1967) *Supernomina*. Helsinki
- KAJANTO I. (1968) *The significance of non-Latin Cognomina*. [in: *Latomus* 27. 517-534]
- KAJANTO I. (1972) *Women's praenomina reconsidered* [in: *Arctos. Acta Philologica Fennica vol 7*. 13-30]. Helsinki

- KAJAVA M. (1994) *Roman Female Praenomina. Studies in the nomenclature of Roman women.* Rome
- KEAVENEY A. (1987) *Rome and the Unification of Italy.* Totowa, New Jersey
- KEIL H. (1961) *Grammatici Latini VI. Scriptores Artis Metricae.* Hildesheim
- KELLY J. M. (1976) *Studies in the Civil Judicature of the Roman Republic.* Oxford
- KING M. (2000) *Commemoration of Infants on Roman Funerary Inscriptions.* [in: OLIVER G. ed. *The Epigraphy Of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome.* 117-155] Liverpool
- KOCH M. (1993) *Die römische Gesellschaft von Carthago Nova nach den epigraphischen Quellen.* Innsbruck. [in: HEIDERMANNS F, RIX H., SEEBOLD E. edd. *Sprachen und Schriften des antiken Mittelmeerraums.* 191-242] *CLE* 8, Zeile 1 – Ein späterer Zusatz? [in: *ZPE* 124. 261-262]
- KRUSCHWITZ P. (1989) *Die Datierung der Scipionenelgien CLE 6 und 7.* [in: *ZPE* 122. 273-285]
- KRUSCHWITZ P. (2000) *Notizen zu CIL² 1219.* [in: *ZPE* 133. 243-247]
- KRUSCHWITZ P. (2001) *Zu republikanischen Carmina Latina Epigraphica.* [in: *ZPE* 136. 51-61]
- KRUSCHWITZ P. (2002) *Zu republikanischen Carmina Latina Epigraphica II.* [in: *ZPE* 140. 43-50]
- KRUSCHWITZ P. (2002)² *Der Gebrauch von θ in republikanischen Grabinschriften.* [in: *ZPE* 138. 109-112]
- KUNKEL W., WITTMANN R. (1995) *Staatsordnung und Staatspraxis der römischen Republik. Die Magistratur.* München
- LANCIANI s. t. (Opgravingsverslag) [in: *NSA.* 31]
- LATTIMORE R. (1962) *Themes in Greek and Latin Epitaphs.* Urbana.
- LIER B. (1903) *Topica Carminum Sepulcralium Latinorum.* [in: *Philologus* 62. 445-447 en 563-603]
- LIER B. (1904) *Topica Carminum Sepulcralium Latinorum.* [in: *Philologus* 63. 54-65]
- LINDERSKI J. (1995) *Roman Questions. Selected Papers.* Stuttgart
- LINDSAY W. M. (1897) *Handbook of Latin Inscriptions illustrating the history of the language.* Londen
- LINDSAY W. M. (1915) *A short historical Latin grammar.* Oxford
- LINDSAY W. M. (1922). *Early Latin Verse.* Oxford
- LOMAS K. (1993) *Rome and the Western Greeks 350 bc – 200 ad.* London / New york
- MACMULLEN R. (1982) *The epigraphic habit in the Roman Empire.* [in: *AJP* 103. 233-246]
- MARQUARDT J., (1886) *Das Privatleben der Römer.* Leipzig
- MARX F. (1905) *C. Lucilii Carminum Reliquiae.* (2 vol.) Stuttgart. [herdr. 1963, Amsterdam. Alle verwijzingen naar deze herdruk]
- MASSARO M. (1992) *Epigrafia metrica latina di età repubblicana.* Bari
- MASSARO M. (1997) *L'Epigramma per Scipione Ispano (CIL, I², 15).* [in: *Epigraphica* 59. 97-124]
- MASSARO M. (1998) *Gli epigrammi per L. Maecius Pilotimus e A. Granius Stabilio (CIL I², 1209 e 1210).* [in: *Epigraphica* 60. 183-206]

- McGUIRE M. R. P. (1946) *Ephigraphical evidence for social charity.* [in: *AJP* 67. 129-150]
- McWILLIAM J. (2001) *Children among the dead.* Londen / New York [in: DIXON S. ed. *Childhood, class and kin in the Roman World.* 74-98]
- MEEGANCK P. (s. d.) s. t. Gent (niet uitgegeven licentiaatsverhandeling RUG)
- MEYER E. (1972) *Die römische Annalistik im Lichte der Urkunden.* Berlijn / New York. [in: *ANRW XII.* 970-986]
- MEYER E. (1973) *Einführung in die lateinische Epigraphik.* Darmstadt
- MEYER E. A. (1990) *Explaining the epigraphic habit in the Roman Empire: the evidence of epitaphs.* [in: *JRS* 80. 75-96]
- MISCH G. (1949) *Geschichte der Autobiografie I.* Frankfurt a. M.
- MOIR K. (1986) *The epitaph of Publius Scipio.* [in: *CQ* 36. 264-266]
- MOIR K. (1988) *The epitaph of Publius Scipio: a reply.* [in: *CQ* 38. 258-259]
- MOMMSEN T. (1885) *Der Rechtsstreit zwischen Oropos und den Römischen Steuerpächtern.* [in: *Hermes* 20. 269-287]
- MURRAY O. (1975) *Symposium and Genre in the Poetry of Horace.* [in: *JRS* 75. 39-50]
- NASH E. (1962) *Bildlexicon. Zur Topographie des antiken Rom.* (2 vol.) Tübingen
- NICOLET C. (1974) *L'ordre équestre à l'époque républicaine (312 – 43 av. J.-C.)* (2 vol.). Paris.
- NORDEN E. (1939) *Aus altrömischen Priesterbuchen.* Lund [herdr. 1975, New York. Verwijzingen naar deze herdruk]
- OLIVER G. (2000) *An introduction to the Epigraphy of Death: Funerary Inscriptions as Evidence.* Liverpool. [in: OLIVER G. ed. *The Epigraphy Of Death. Studies in the History and Society of Greece and Rome.* 1-25]
- PALLOTTINO M. (1987) *Een laars vol scherven. De vroegste geschiedenis van Italië.* Amsterdam. [Vertaling. van *Storia della prima Italia.* Milaan 1984]
- PANCIERA S. (1970) *Tra Epigrafia e Topografia I.* [in: *ArchClass* 22. 131-138]
- PIKHAUS D. (1978) *Levensbeschouwingen en milieu in de Latijnse metrische inscripties.* Brussel
- PIKHAUS D. (1983) *Een opiniepeiling over het leven en de dood. De Latijnse grafinscripties.* [in: *Hermeneus* 55. 244-251]
- PIKHAUS D. (1986) *La poésie épigraphique latine. Quelques points de vue Nouveaux.* [Uittreksel uit *Hommages à Jozef Veremans.* in *Latomus* 193]
- PIKHAUS D. (1988) *Litteraire belangstelling in het liberti-milieu te Rome.* [in: *Hermeneus.* 310-313]
- PIKHAUS D. (1990) *Recent studies in Epigraphic Poetry. Reflexions on P. Cugusi's "Aspetti letterari dei CLE".* [in: *AC* 59. 209-222]
- PIKHAUS D. (1994) *Répertoire des inscriptions latines versifiées de l'Afrique romaine (Ier – IVE siècles). I Tripolitaine, Byzacène, Afrique proconsulaire.* Brussel. [=Epigraphica Bruxelensia 2].
- PISANI V. (1960) *Testi latini arcaici e volgari con commento.* Turijn
- PISANI V. (1964) *Manuale storico della lingua latina IV.* Turijn
- PIVA R. (1993) *Neue Wege zur Interpretation des Carmen Arvale. Ein Zeugnis fingierter Mundlichkeit?* Tübingen. [in: VOGT-SPIRA G., ed., *ScriptOralia* 47. *Beiträge zur mündlichen Kultur der Römer.* 60-85]
- PLATNER S. B. & ASHBY T. (1965) *A topographical dictionary of ancient Rome.* Rome / Oxford

- PLESSIS F. (1905) *Poésie latine. Epitaphes. Textes choisis et commentaires.* Paris
- POPOVA (1968) *Pour dater les CLE du Bücheler 990; 55; 960.* [in: *Eirene* 7. 57-66]
- PURDIE A.B. (1935) *Latin Verse Inscriptions.* London
- RADKE G. (1981) *Archaisches Latein. Historische und sprachdichtliche Untersuchungen.* Darmstadt
- RADKE G. (1991) *Beobachtungen zum Elogium auf L. Cornelius Scipio Barbatus.* [in: *RhM* 134. 69-79]
- RADKE G. (1995) *Metrische und sprachliche Beobachtungen zum Arvallied.* [in: *RhM* 138. 134-145]
- RAVEN D. S. (1965) *Latin metre.* Bristol / London
- RAWSON B. (1966) *Family life among the lower classes at Rome in the first two centuries of the empire.* [in: *CPh* 61. 71-83]
- RAWSON B. ed. (1977) *The Roman family in Italy. Status, sentiment, space.* Canberra / Oxford
- REISCH E. (1908) *Die Statuenbasis des C. Sempronius Tuditanus.* [in: *JÖAI* 11. 276-297]
- RIPOSATI B. (1950) *Postilla all' epigrafe reatina di Lucius Munius.* [in: *Epigraphica* 12. 137-149]
- RITSCHL F. (1878) *Philologische Schriften IV. Zur Lateinischen Inschriften- und Sprachkunde.* Leipzig
- ROSS D.O. Jr. (1969) *Nine epigrams from Pompei.* [in: *YClS* 21. 127-142]
- ROSTOVITZ M. (1957) *The social and economic history of the Roman empire.* Oxford
- ROTH H. (1935) *Untersuchungen über die lateinischen Weihgedichte auf Stein.* Gießen. (diss.)
- SALMON E. T. (1969) *Roman colonization under the Republic.* London
- SALOMIES O. (1987) *Die römische Vornamen.* Helsinki.
- SANDERS G. (1960.) *Bijdrage tot de studie der Latijnse metrische grafschriften van het heidense Rome : de begrippen « licht » en « duisternis » en verwante themata.* Brussel
- SANDERS G. (1991) *Lapidés memores. Païens et chrétiens face à la mort : le témoignage de l' épigraphie funéraire Latine.* Faenza
- [= DONATI A., PIKHAUS D., VAN UYTFANGHE M., edd.]
- SANDYS J.E. (1927) *Latin Epigraphy. An introduction to the study of Latin Inscriptions.* Cambridge. (Herdruck Groningen, 1969. Verwijzingen naar de herdruck)
- SCHANZ M. (1907 / 1909) *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. Erster Teil: Die römische Litteratur in der Zeit der Republik.* München. (2 vol., vol. I: 1907; vol II: 1909)
- SCHANZ M. , HOSIUS C. (1927) *Geschichte der römischen Literatur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinian. Erster Teil: Die römische Litteratur in der Zeit der Republik.* München.⁴ (herdr. 1966. Alle verwijzingen naar deze herdruck)
- SCHEID J. (1975) *Les Frères Arvales.* Parijs
- SCHEID J. (1998) *Commentarii Fratrum Arvalium qui supersunt. Les copies épigraphiques des protocols annuels de la confrérie Arvale (21 av.-304 ap. J.-C).* Rome
- SCHULZE W. (1966) *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen.* Berlin / Zurich / Dublin
- SCULLARD H. H. (1960) *A history of the Roman World from 753 to 146 B.C.* London
- SCULLARD H. H. (1976) *From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D. 68.* London

- SIGISMUND NIELSEN H. (1997) *Interpreting epithets in Roman epitaphs*. Canberra / Oxford. [in: RAWSON B. ed. *The Roman family in Italy. Status, sentiment, space*. 169-204]
- SIMCOX G. A. (1883) *A History of Latin Literature from Ennius to Boethius*. Port Washington / London
- SOLIN H. (1981) *Zu Lukanischen Inschriften*. Helsinki
- SOLIN H. (1968) *Pompeiana. II: Zum Epigramm 4966 = I², 2540 = CLE 934*. [in: *Epigraphica* 30. 118-120],
- SOLIN H. (1971) *Beiträge zur Kenntnis der griechischen Personennamen in Röm*. Helsinki
- SOLIN H. (1972) *Analecta Epigraphica*. Helsinki. [in: *Arctos* 7. 163-205]
- SOLIN H. (1981) *Iscrizione di Sora e di Atinia*. [in: *Epigraphica* 43. 45-102]
- SOLIN H. (1982) *Die Griechischen Personennamen in Rom. Ein Namenbuch*. Berlin
- SOLIN H. (1996) *Die stadtrömischen Sklavennamen. Ein Namenbuch*. Stuttgart
- STOWASSER J.M. (1903) *Lexikalische Vermutungen zu Büchelers Carmina Epigraphica*. [in: *WS* 25. 257-271]
- SUSINI G. (1973) *The Roman Stonecutter. An Introduction to Latin Epigraphy*. Oxford [Vertaling van *Il lapicida romano*. Bologna, 1967]
- SWOBODA A. (1902) *Über die metrische Form des sortes von Forum Novum* [in: *WS* 24. 485-488]
- TAMARO B. (1925) s. t. (Opgravingsverslag) [*NSA*. 7-25]
- TANDOI V. *Gli epigrammi di Tiburtino a Pompei. Lutazio, Catulo e il movimento dei preneoteria* [in: *Quaderni dell' AICC di Foggia*. 134-175]
- TANNER R. G. (1961) *The arval hymn and early Latin Verse*. [in: *CQ* 55. 209-238]
- TATUM W. J. (1988) *The epitaph of Publius Scipio: a reply*. [in: *CQ* 38. 253-258]
- TAYLOR L. R. (1960) *The voting districts of the Roman republic*. Rome
- TAYLOR L. R. (1966) *Roman voting assemblies from the Hannibalic War to the dictatorship of Caesar*. Ann Arbor, Michigan.
- THYLANDER H. (1952) *Etude sur l'épigraphie Latine*. Lund
- TILL R. (1970) *Die Scipionenelogen*. Heidelberg. [in: ABLEITINGER D., GUGEL H., edd. *Festschrift K. Vretska*. 276-286]
- TILL R. (1984) *Res Publica. Texte zur Krise der frühromischen Tradition*. Darmstadt
- TOYNEBEE J.M.C. (1971) *Death and Burial in the Roman World*. London
- TREGGIARI S. (1969) *Roman freedmen during the late republic*. Oxford
- TREGGIARI S. (1991) *Roman Marriage : iusti coniuges from the time of Cicero to the time of Ulpian*. Oxford
- VAN SICKLE J. (1987) *The elogia of the Cornelii Scipiones and the origin of epigram at Rome*. [in: *AJP* n° 108 41-55]
- VAN SICKLE J. (1988) *The first Hellenistic epigrams at Rome*. London. [in: HORSFALL N. ed. *Vir bonus discendi peritus. Studies in celebration of Otto Skutsch's eighteenth birthday*. 143-156]
- VARONE A. (2002) *Erotica Pompeiana. Love inscriptions on the walls of Pompei*. Rome [Vertaling van *Erotica pompeiana: iscrizione d'amore sui muri di Pompei*. Rome, 1994]

- VESSBERG O. (1941) *Studien zur Kunstgeschichte der römischen Republik*. Leipzig / Lund
- VETTER E. (1953) *Handbuch der italischen Dialekte. I: Texte mit Erklärung, Glossen, Wörtverzeichnis*. Heidelberg
- VINE B. (1993) *Studies in Archaic Latin Inscriptions*. Innsbruck
- WACHTER R. (1987) *Altlateinische Inschriften*. Bern / Frankfurt / New York
- WACHTER R. (1998) *"Oral Poetry" in ungewohntem Kontext: Hinweise auf mündliche Dichtungstechnik in den pompejanischen Wandinschriften*. [in: *ZPE* 121. 73-89]
- WARMINGTON E.H. (1940) *Remains of old Latin. IV: Archaic Inscriptions*. London / Cambridge (Mass).
- WATSON A. (1983) *Puella and virgo*. [in: *Glotta* 61. 119-143]
- WISEMAN T. P. (1970) *Pulcher Claudius*. [in: *HSPh* 74. 207-221]
- WISEMAN T. P. (1985) *Catullus and his world. A reappraisal*. Cambridge / London / New York / New Rochelle / Melbourne / Sydney
- WISSOWA G. (1912) *Religion und Kultus der Röme*. München
- WOLFF E. (2000) *La poésie funéraire épigraphique à Rome*. Rennes
- ZANDER C. (1890) *Versus Italici Antiqui*. Lund
- ZARKER J.W. (1958) *Studies in the Carmina Latina Epigraphica*. Princeton (diss. dactyl.)
- ZORZETTI N. (1991) *Poetry and ancient city: the case of Rome*. [in: *CJ* 86. 311-327]

s. c. Pikhaus

Onuitgegeven studentencursus en studienota's van Prof. D. Pikhaus.
(2000-2001)

INLEIDING

Het opzet van voorliggend werk is een handzaam repertorium te verschaffen van vroege Latijnse poëzie in inscripties, en het sociologisch kader proberen na te gaan waarin deze vroege poëzie in het Romeinse rijk¹ tot ontwikkeling kwam. De inleiding geeft een overzicht van dit werk en de verantwoording. Deel 1 behandelt problemen van methodiek en geeft uitleg bij enkele belangrijke uitgangspunten, deel 2 bestaat uit het eigenlijke repertorium. Deel 3 probeert een overzicht te geven van de spreiding en het sociologisch kader.

Zowat 4000 van de bij benadering 300.000 gepubliceerde Latijnse inscripties zijn metrische inscripties.² De *Carmina Latina Epigraphica* (CLE), waarvan er een 90-tal geproduceerd zijn tijdens de republiek, vormen het voorwerp van deze studie. Verschillende redenen maken deze inscripties tot een interessant onderzoeksobject.

Om te beginnen is er de eigen aard van epigrafische documenten, waarvan vooral het openbare karakter en de bedoeling om een permanente getuigenis op te richten de belangrijkste eigenschappen zijn. Inscripties werden gemaakt om voor het publiek te worden opgesteld en in principe kon iedereen ze zien.³ In die zin kunnen ze beschouwd worden als een sociaal optreden. Het was een boodschap van een individu of een groep, gericht aan de gemeenschap waarin hij leefde. Zij tonen wat de opdrachtgever belangrijk genoeg vond om door middel van een - vaak kostbare steen - onder de ogen van het publiek te brengen. Anderzijds impliceert deze openbaarheid ook in zekere mate de invloed van de kant van het publiek. Het feit dat men zijn verzuchtingen voor altijd aan de openbaarheid prijs gaf, en hoopte op een moment van aandacht van de voorbijganger, betekende ook dat men rekening hield met de smaak en de voorkeuren van die voorbijganger. In die zin zijn inscripties een indicatie voor de geldende normen en waarden. Indien een inscriptie de bedoeling had om de herinnering levend te houden, was het noodzakelijk dat ze de goedkeuring van het publiek kreeg. Zo kunnen inscripties op microniveau een massa interessante details en biografische gegevens onthullen over de opdrachtgever en over de persoon aan wie de inscriptie was opgedragen. Op macroniveau kunnen ze tal van gegevens prijsgeven over de heersende mentaliteit en het wereldbeeld in de toenmalige maatschappij.

Inscripties zijn ook rechtstreekse getuigenissen die zonder omwegen uit de oudheid tot ons zijn gekomen. Zij zijn niet onderhevig geweest aan mogelijke vervormingen, veranderingen of kopieerfouten, een euvel waaronder manuscripten, die via een ongekend aantal tussenstadia zijn overgeleverd, wel te lijden hebben. Nog belangrijker is dat zij de directe weergave vormen van wat toen leefde bij een individu, en geen geïnterpreteerd verhaal zijn van een schrijver, die de bedoeling had een bepaalde visie te benadrukken. De opdrachtgever van een

¹ Met het Romeinse rijk wordt hier geenszins het principaat of de keizertijd bedoeld, maar een geografische en administratieve ruimte. Hier wordt het gebied bedoeld dat in de Oudheid binnen de administratieve, politieke en culturele invloedssfeer van Rome lag of er rechtstreeks door bestuurd werd, los van een bepaalde periode.

² Pikhaus (1986) 228; Macmullen (1982) 238.

³ Er waren natuurlijk beperkingen. Sommige inscripties stonden in afgesloten grafkamers en waren maar voor een geselecteerde groep mensen toegankelijk. Verder werd niet elke plaats even druk bezocht en de keuze van de opstelling bepaalde in belangrijke mate hoeveel mensen, en vooral, welke mensen de inscriptie te zien kregen. Een andere beperking was de graad van gelletterdheid van het publiek.

inscriptie behoorde ook niet noodzakelijk tot een literaire elite maar kon eender wie zijn, die over voldoende middelen beschikte om een *titulus* te laten maken. Inscripties staan dus voor ons als onmiddellijke, levensechte manifestaties uit het verleden en zijn in die zin authentieke documenten.

Gezien de schaarse overgeleverde epigrafische getuigenissen, is ons beeld over het ontstaan en de vroege geschiedenis van de epigrafie in Rome en in Italië wazig. Buiten de hieronder vermelde tituli, moeten er al in IVA eenvoudige grafstenen hebben bestaan,⁴ maar over de precieze omvang en spreiding van dit materiaal, over hun impact en hun maatschappelijke relevantie tasten we bijna volledig in het duister. Zelfs de datering is onzeker. Daarom markeren de *Elogia Scipionum*, de eerste betekenisvolle teksten, samen met nog enkele andere inscripties uit de tweede helft van IIIA en begin IIA, het feitelijke begin van de Latijnse epigrafische traditie. Deze traditie kent een bescheiden groei in de laatste twee eeuwen van de republiek, maar maakt vanaf het begin van de keizertijd een sterke groei door. De ware 'boom' van de epigrafie valt in de Romeinse wereld rond het begin van de tweede eeuw van onze tijdrekening. Vanaf de derde eeuw zal haar populariteit weer afnemen.⁵ De republiek is dus een interessante periode omdat daarin de vroegste uitingen van het medium te bespeuren zijn.

Het belang van de metrische inscripties ligt tenslotte op twee vlakken: literair en maatschappelijk.

Metrische inscripties zijn niet enkel de eerste uitingen van een epigrafische traditie, maar ook de vroegste literaire teksten die overgeleverd zijn. Met de elogia van de Scipiones beschikken we over de oudste aanwijsbare literatuur in het Latijn. De schaarse resten van vroegere inscripties kunnen bezwaarlijk als literatuur worden beschouwd. In het geval van de *fibula Praenestina*, indien het niet om een vervalsing gaat, kan men moeilijk van een literaire tekst spreken.⁶ Hetzelfde geldt voor de *Duenos-schaal* of voor de *lapis Niger* (die slechts het woord *regei* bevat). Het *carmen Arvale* is pas opgetekend in 218p en de ouderdom van de eigenlijke tekst is zelfs niet bij benadering vast te stellen. Bovendien heeft de tekstoverlevering ons hier met een tekst opgezaald die waarschijnlijk gecorrumpeerd is, en verder is zijn metrische natuur dubieus, wat de literaire waarde ervan aanzienlijk vermindert. De literaire geschiedenis van de Romeinen begint dus met de geversificeerde grafschriften voor Scipio Barbatus en zijn zoon.⁷

Het hele idee om een mededeling in een metrum te gieten alvorens het aan de steen toe te vertrouwen, is ongetwijfeld overgenomen van de Grieken. In de Griekse wereld had het genre al een hoogtepunt bereikt voor men in Rome begon met epigrafische poëzie.⁸ Voor veel motieven en themata die we op Romeinse stenen tegenkomen, kan een Griekse pendant worden aangewezen. De Romeinen hebben blijkbaar probleemloos Griekse thema's overgeno-

⁴ Harris (1989) 156.

⁵ Macmullen (1982) 233-246; Meyer (1990) 75; Bodel (2001) 6-7.

⁶ Maar de tekst kan echt zijn, zie CIL I² p. 855-856. De fibula werd oorspronkelijk rond 600a gedateerd. Zie CIL I² p. 370 en Harris (1989) 151.

⁷ Nochtans moet er al literatuur bestaan hebben. De eerste schrijver die in de bronnen vermeld wordt, is Appius Claudius Caecus, cos. 307a en 296a, die een rede tegen Pyrrhus had uitgesproken, een rede die later gepubliceerd werd. Van hem wordt ook gezegd dat hij een verzameling spreuken – *Sententiae* – in saturnische versmaat geschreven had, waarin Cicero invloeden van de Pythagoreeërs bespeurde (Cic. *Tusc.* 4,3). Er moeten ook nog andere genres bestaan hebben. Het bronnenmateriaal (in de eerste plaats Cicero), toont aan dat er een poëtische traditie bestond die opklimt tot Appius Claudius, de wet van de XII tafelen en zelfs tot in de mythische tijd van Numa Pompilius, zie Zorzetti (1991) 311-317. Voor Appius Claudius Caecus en de bronnenopgave, zie Schanz (1907) I 50-52. Ongeveer gelijktijdig met de *elogia Scipionum* werd in Rome de *Odisea* van Livius Andronicus opgevoerd. Traditioneel geldt dit als het officiële begin van de Latijnse literatuur, cf. Bartelink (1982) 162.

⁸ Wolff (2000) 100-101, Courtney (1995) 10.

men. Nochtans hadden de stenen ook typisch Romeinse trekken. Het vermelden van de naam en vaak ook van de status van de dedicant in het prozadeel behoort tot de Romeinse⁹ epigrafische praxis. Daaruit kan worden afgeleid dat de meerderheid van opdrachtgevers gewone stervelingen waren die niet tot de nobilitas behoorden.

De CLE zijn dan ook in de eerste plaats gelegenheidsgedichten, en het merendeel moet geschreven zijn door gelegenheidsdichters. Hun literaire merites worden zeer uiteenlopend beoordeeld. Sommige carmina getuigen van een hoog literair en cultureel niveau, anderen hebben weinig of geen literaire waarde. Maar veel van deze carmina komen spontaan en verfrissend over, zij zijn geschreven op maat van gewone mensen die in de grote geschiedenis, geschreven voor en door een elite, geen plaats krijgen. In deze gelegenheidspoëzie vinden we geen grote *res gestae* terug, maar reflecties over banale zaken en alledaagse beslommeringen, hierin vernemen we hoe de gemiddelde Romein¹⁰ dacht over zaken als liefde, vriendschap, plichtsbetrachting, huiselijkheid, affectie etc. Hierdoor onthullen de CLE interessante gegevens over de het normenstelsel en de mentaliteit van de wereld waarin ze tot stand zijn gekomen.

Voor de studie van deze carmina is de republiek een dankbaar onderzoeksgebied. De periode zelf is uit historisch oogpunt interessant en het sociologische luik is hier nog grotendeels onontgonnen terrein. In het verleden was de aandacht vooral op de literaire kant gericht of was ze beperkt tot enkele individuele carmina of tot die carmina die interessant genoeg waren voor de evenementengeschiedenis.

Onderzoek naar de sociale condities van de gewone mens heeft de jongste decennia veel aandacht gekregen en belangrijk pionierswerk werd verricht door onderzoekers als Macmullen, Treggiari, Weaver, Shaw, Rawson en anderen. Jammer genoeg beperken deze studies zich bijna zonder uitzondering tot het principaat. Dit is begrijpelijk. Veel onderzoek berust immers op kwantitatieve studies van sepulcralia, en pas in de keizertijd, met de eigenlijke 'boom' van de epigrafie, is er voldoende vergelijkingsmateriaal voorhanden.¹¹ Het is nochtans in de Republiek dat Rome een aantal interessante ontwikkelingen heeft doorgemaakt. Het zou jammer zijn om deze periode volledig te negeren enkel omdat het aanbod aan bronnenmateriaal zo mager is. Voor een kwantitatief onderzoek is het beschikbare materiaal inderdaad te krap, maar een studie van de opdrachtgevers, de begunstigden, de spreiding en de chronologie kan interessante tendensen aanwijzen.

De bedoeling is dus een repertorium op te stellen van de inscripties die als metrisch herkend zijn en waarvan vermoed wordt dat ze uit de republiek stammen. Daarbij horen - voor zover achterhaald kan worden of beschikbaar zijn¹² - alle gegevens die belang kunnen hebben voor de studie van het milieu en de spreiding van deze carmina. Dit repertorium zou dan, per carmen, het volgende moeten bevatten:

⁹ Meyer (1990) 75, maar haar studie behandelt vooral inscripties uit de keizertijd.

¹⁰ Hiermee wordt een inwoner van de Romeinse politieke en culturele ruimte bedoeld, ongeacht zijn juridisch statuut of zijn ethnische herkomst, en die zich ook als zodanig profileerde of trachtte te profileren.

¹¹ CIL I², dat de republiek bestrijkt, bevat ca 3700 inscripties tegenover een totaal aantal van ca. 156.000 inscripties die in alle CIL delen zijn opgenomen.

¹² Een aantal inscripties is enkel bekend uit humanistische mss, waarvan de betrouwbaarheid niet altijd kan achterhaald worden. Deze mss. kunnen meestal niet gemakkelijk geraadpleegd worden en het is niet duidelijk hoe accuraat de transmissie van de inscriptie naar de mss. is verlopen, noch hoe accuraat de transmissie van mss. naar CIL is verlopen.

- de weergave van de tekst en de vertaling;
- de belangrijkste achtergrondinformatie zoals vindplaats en vindcontext, een korte beschrijving van de fysieke kenmerken van de steen of het monument;
- een poging tot datering met de discussie;
- een korte bespreking van de metriek om te kunnen uitmaken of we hier al dan niet met een carmen, dit wil zeggen een metrische tekst, te maken hebben;
- een beknopt weergave van taalkundige en inhoudelijke bijzonderheden;
- een studie van de onomastiek en een poging om de statuten van de betrokken personen te duiden;
- eventuele andere relevante gegevens voor studie van milieu en sociale geschiedenis (familierelaties, vermelding van beroep, vermelding van leeftijd etc)

In deze studie zijn de Nederlandse vertalingen en de studie van de onomastiek volkomen origineel, voor de andere elementen wordt vooral gesteund op bestaand onderzoek.

Tekstreconstructie. De lezing van de opgenomen carmina is in de eerste plaats gebaseerd op de uitgaven van CIL I², en waar die voorhanden waren, vergeleken met een betrouwbare, recentere autopsie of met een goede foto. Een betrouwbare tekstreconstructie is immers een eerste vereiste. Een euvel waaraan sommige oudere edities en bloemlezingen leden, is dat zij werkten met een beperkt systeem van diakritische tekens en hun aanvullingen nauwelijks verantwoordden.

Vertaling. Een belangrijk onderdeel wordt gevormd door de vertalingen. Slechts van een paar carmina bestaan Nederlandse vertalingen die niet gebundeld zijn in een werk, maar verspreid zijn over verschillende uitgaven. De Engelse, Franse, Duitse of Italiaanse vertalingen zijn evenmin volledig¹³ en in de bestaande bloemlezingen treft men steeds dezelfde inscripties aan. Sommige van deze vertalingen zijn bovendien verouderd, bevatten fouten, of vertalen niet gefundeerde aanvullingen zonder dit aan te geven, zodat hier een leemte wordt opgevuld. De vertalingen hebben geen literaire pretenties, maar moeten in de eerste plaats de tekst zo adequaat mogelijk weergeven. Waar dit te sterk in conflict kwam met de eisen van het Nederlands, kreeg het Nederlands de voorkeur en werd eventueel een verklaring of een meer tekstgetrouwe vertaling in het commentaar voorzien.

Dateringen. Een poging tot datering. Het spreekt vanzelf dat inscripties, willen ze bruikbaar zijn voor historisch onderzoek, in een tijds kader moeten worden geplaatst. In geval van inscripties echter zijn sluitende dateringen zelden mogelijk en CIL is berucht voor het geven van arbitraire, vage dateringen zonder verantwoording. Ik zal proberen om een datering voor te stellen en te verantwoorden, maar vaak is er niet meer mogelijk dan het plaatsen van een inscriptie in een breder chronologisch verband.

Commentaar. De taalkundige commentaar en de bespreking van het metrum is beperkt gebleven. Voor een milieustudie ligt het belang daarvan in het kunnen herkennen van een tekst als een carmen en het kunnen duiden van eigenaardigheden die relevante gegevens aanbrengen voor de achtergrond van de betrokken personen. Het is niet de bedoeling een diepgaande taalkundige en inhoudelijke commentaar te geven. Ten eerste omdat dit, gezien

¹³ Zelfs niet bij Fernandez Martinez, die nochtans aanspraak maakt op een volledige vertaling van Büchelers CLE. Bovendien zijn deze vertalingen in het Spaans en waarschijnlijk niet voor iedereen even gemakkelijk toegankelijk. Het werk van Fernandez Martinez bevat ook alleen maar de vertalingen en een inleiding. Het geeft geen Latijnse tekst en slechts zelden geeft het aan of de tekst betrouwbaar is, of berust op aanvullingen. Gegevens over vindcontext en gevolgde emendaties zijn schaars. Naast dit werk bevat Warmington's *Remains of old Latin* een groot aantal vertalingen, maar ook Warmington is zuinig met commentaar en zijn archaïserend taalgebruik is niet altijd even doorzichtig.

het aantal carmina, het bestek van een thesis te buiten zou gaan. Ten tweede omdat dat voor een groot aantal van de opgenomen inscripties al in extenso is gebeurd. Over verschillende deelaspecten zoals taalkundige verschijnselen,¹⁴ metriek,¹⁵ ontleningen, loci similes¹⁶ en thematiek¹⁷ bestaat al een omvangrijke bibliografie. Verder worden in de verschillende bloemlezingen¹⁸ en in een keur van kortere artikels uitgebreide taalkundige commentaren gegeven. En waar de studie van het sociale milieu tot op heden zeer weinig aandacht heeft gekregen, constateren we het omgekeerde voor het linguïstische luik en de implicaties voor de historische grammatica. In deze inscripties heeft bijna niets zo veel aandacht gekregen als de eigenaardigheden van het Oudlatijn. Het leek mij overbodig om deze berg nog groter te maken. Het accent ligt tenslotte op de vertalingen en op de milieustudie. Ik zal me dus beperken tot het geven van een transcriptie naar klassiek Latijn en het beknopt bespreken van zaken die relevant zijn voor een goed begrip van de inhoud en de sociale achtergronden. Niettemin, bij sommige verschijnselen of carmina meen ik iets langer te mogen stilstaan omdat ze te interessant zijn om er aan voorbij te gaan, of omdat de bestaande literatuur er niet dieper op ingaat.

Dezelfde lijn wordt gevolgd voor de bespreking van de metriek. Van het merendeel van de opgenomen carmina bestaan reeds diepgaande metrische analyses¹⁹ en waar die voorhanden waren, werden de bevindingen daarvan overgenomen. De metrische eigenaardigheden van een individueel carmen worden verder alleen besproken als er twijfel bestaat of er wel daadwerkelijk een metrische tekst voorligt; of als het metrum eigenaardigheden vertoont die voor een correct gedicht ongewoon zijn en het metrum moeilijk herkenbaar maken. De bedoeling is in de eerste plaats een schifting te maken tussen metrische teksten en proza. De lijst van CLE's was aan herziening toe. Van een aantal teksten is het metrisch karakter soms ver te zoeken, en de criteria om hen als carmen te classificeren zijn vaag. Soms danken zij de benaming 'carmen' vooral aan de conjecturale woede van de editoren. In deel 1 wordt verder nog een beknopt overzicht gegeven van de verschillende metrische tradities en hun mogelijke relevantie voor een welbepaald milieu.

Milieustudie. Tot slot de milieustudie. Hier is de doelstelling een doorlichting te maken van de verschillende juridische statuten en milieus die vertegenwoordigd worden in de inscripties, de relaties tussen dedikanten en overledenen in de funeraire inscripties, de functie van de inscriptie voor de opdrachtgever en de mogelijke reden waarom hij voor een metrische inscriptie koos. Het zwaartepunt ligt hier bij de funeraire inscripties, de elogia en de wij-inscripties. Voor de acta is een dergelijke doorlichting minder vanzelfsprekend. Zij waren in eerste instantie niet als titulus bedoeld en hun epigrafisch karakter is eerder incidenteel. Ze missen het belangrijkste kenmerk dat nodig is voor een milieustudie: de naam van de begunstigde met de karakteristieke kenmerken van de Romeinse onomastiek.²⁰ Een onderling verband tussen acta en tituli op sociaal vlak, indien dat al bestaat, is veel moeilijker aan te wijzen. Niettemin kan het ook voor de acta interessant zijn om uit te zoeken in welke middens zij tot stand kwamen of gelezen werden.

In de eerste plaats zal hier het juridische statuut onderzocht worden. Het belangrijkste werkinstrument hiervoor is de onomastiek. In veel gevallen geeft de Romeinse naam

¹⁴ Vooral Ernout (1967), Pisani (1960), De Rosalia (1972), Lindsay (1897), Zander (1890).

¹⁵ Vooral Massaro (1992), Zander (1890), Bücheler (CLE en diverse losse artikels gebundeld in *Kleine Schriften*).

¹⁶ Ondermeer Stein, Popova, Gomez Pallares, Cugusi. Een meer volledige bibliografie over ontleningen is opgenomen in Häusle (1980) 20-21 nt 49 en 50.

¹⁷ Vooral Lier (1903), Lattimore (1962).

¹⁸ Courtney (1995), Plessis (1905), Purdie (1935), Kruschwitz (CSE).

¹⁹ Massaro (1992) en Kruschwitz CSE.

²⁰ De sepulcralia waarop geen naam voorkomt zijn eerder uitzonderlijk.

uitsluitel over de juridische positie van zijn drager. Maar er zijn natuurlijk ook andere aanwijzingen voor de rechtspositie van de Romein. De gebruikte criteria komen in het eerste hoofdstuk ruimschoots aan bod.

Andere gegevens die bij een milieustudie niet mogen ontbreken zijn opgave van beroep, leeftijd, onderlinge relaties tussen opdrachtgever en begunstigde, en geografische spreiding. In de mate dat de carmina deze gegevens verschaffen worden ze in kaart gebracht.

Het eigenlijke uitgangspunt voor deze milieustudie is de constatering dat de eerste inscripties aangetroffen worden in het aristocratisch milieu van de Scipiones, maar later verglijden naar de lagere klassen en niet meer in de hogere klassen voorkomen.

1. METHODOLOGISCHE PROBLEMEN EN UITGANGSPUNTEN

1.1 Keuze van de teksten en indeling van het repertorium

Samenstelling.

Dit repertorium is samengesteld met behulp van de concordantielijsten van Criniti.²¹ Deze lijst geeft alle metrische inscripties die in CIL I² en in de Anthologia Latina zijn opgenomen. CIL I² bevat de inscripties die in de republiek gedateerd kunnen worden, zonder geografische beperkingen. De Anthologia Latina bevat de epigrafische documenten waarin Bücheler en latere editoren een metrum dachten te herkennen. Dit geeft ons dus een verzameling carmina epigraphica uit de republiek.²² Alle teksten uit de concordantietabel krijgen een plaats in het repertorium. Ook die teksten, waarvan achteraf de metrische natuur verworpen werd, maar zij hebben natuurlijk minder aandacht gekregen. De carmina die enkel bekend zijn uit de antieke auteurs, zijn niet opgenomen in het repertorium maar krijgen wel de nodige aandacht in de milieustudie.

Voor de reconstructie van de eigenlijke tekst is beroep gedaan op CIL I². De keuze van CIL I² ligt hier voor de hand. Een getrouwe reproductie van de brontekst is een eerste vereiste en de weergave van de teksten in CIL I² benadert het dichtste de fysieke toestand van de steen en de inscriptie. Zoals al eerder in de inleiding aangestipt, wordt de lezing van CIL I² aangehouden, behalve daar waar een recentere autopsie of een goede foto voorhanden was. CIL I² is ook de eerste bron van informatie voor de vindplaats en de monumentale context van de steen, eventueel aan te vullen met gegevens uit de opgravingsverslagen of uit andere publicaties.

Rangschikking.

Het repertorium is in de eerste plaats gerangschikt op het soort inscriptie (*tituli* en *acta* met onderverdelingen), waarna verder de CIL nummering wordt gevolgd. Het type inscriptie geeft een onderscheid van de verschillende functies weer, terwijl de CIL nummering eerst neerkomt op een grove periodisering en daarna de geografische indeling volgt. Elk carmen is aldus opgenomen onder zijn CIL nummer met als ondertitel de naam van alle personen die in de inscriptie vermeld zijn.

CIL deelt grofweg in in twee periodes: de oudste inscripties (*inscriptiones vetustissimae*) waarvan wij er een 6-tal hebben, en inscripties van af de 2de Punische oorlog tot aan de dood van Iulius Caesar (*inscriptiones a bello Hannibalico ad C. Caesaris mortem*). Gezien we uit

²¹ Criniti (1988).

²² Dit betekent dat de carmina die na 1986 gepubliceerd zijn (recentste addenda van CIL I²), niet werden verwerkt. Deze zijn (nog) niet in een aparte publicatie opgenomen. Het opsporen van deze carmina zou neerkomen op het uitpluizen van de laatste 16 jaargangen van *Année épigraphique*, *ZPE*, *Epigraphica* etc., wat door tijdsgebrek niet mogelijk was. Het leek ook weinig opportuun: zowat 1,5 % van de gepubliceerde inscripties zijn metrische inscripties en ca 1,2 % daarvan komt uit de republiek (3700 inscripties op 300.000 gepubliceerde). In totaal zou dit nog geen 3 *carmina rei publicae* opleveren. Dit is waarschijnlijk te weinig om een noemenswaardige invloed te hebben op de resultaten van deze studie. (cijfers: Pikhaus (1978) 20-21; Pikhaus (1983) 244; Pikhaus (1986) 228; Bodel (2001) 160; indices CIL en *Année Epigraphique*)

de eerste periode alleen de *elogia Scipionum*, de *dedicatio Falisca* en het *carmen Arvale* hebben, komt deze indeling dus de facto neer op een geografische ordening.²³

De geografische indeling. We zijn in de republiek en de eerste officiële indeling van Italië in administratieve regio's is pas door Augustus doorgevoerd.²⁴ Dit betekent dat een aantal geografische gebieden worden aangeduid met de naam van volkstammen of de etnische afkomst van haar bewoners (Paeligni, Picentes, Sabini etc.). Andere namen hebben een puur topografische betekenis (*Gallia Cisalpina*, *Hispania Citerior* etc.)

Steden en plaatsen worden vermeld met hun antieke naam, tussen haakjes staat hun huidige naam. Indien de antieke naam niet bekend of onzeker is, wordt voor de vindplaats naar de huidige situatie verwezen. Voor plaatsen buiten Rome zijn in voetnoot de coördinaten uit *Barrington atlas of the Greek and Roman world* opgenomen.

Indeling van inscripties.

De indeling op type volgt de traditionele classificaties van de epigrafie en weerspiegelt de hoofdfunctie van de inscriptie.²⁵

De inscripties kunnen naar functie ingedeeld worden in *tituli* en in *acta*. *Tituli* zijn de eigenlijke inscripties, die bedoeld zijn voor de openbaarheid²⁶ en op duurzaam materiaal werden aangebracht om de tand des tijds te weerstaan. De opdrachtgever heeft van in het begin deze beide aspecten voor ogen gehouden. *Tituli* worden nog verder onderverdeeld in *sepulcralia* (*tituli sepulcrales*, grafschriften), *wij-inscripties* (*tituli sacra*), *ere-inscripties* en *elogia*.²⁷

Een grafscript in zijn eenvoudigste vorm bestaat uit de naam van de overledene in de nominatief - later ook in genitief en datief - en kan in een meer uitgewerkte vorm nog een paar andere zaken vermelden zoals *cursum honorum*, beroep, *res gestae* of andere biografische gegevens, een *laudatio*, leeftijd, de naam van de opdrachtgevers, typische formules, testamentaire bepalingen, vervloeking van grafschenners, etc. De primaire functie van een grafinscriptie is de herdenking van de dode. Door zijn monument bleef hij voortleven in de herinnering van de levenden.

Tituli sacri of *wij-inscripties* zijn een geschenk van een of meerdere personen aan de goden. Ze zijn vrij uniform in een aantal inhoudelijke elementen en volgende gegevens worden bijna steeds weergegeven: de naam van de godheid voor wie de inscriptie bedoeld is, meestal

²³ Rekening houdend met de *Addenda*. De regio's zijn gerangschikt in oplopende volgorde, te beginnen met Rome (n° 969-1422) en eindigend met *Dalmatia* (n° 2296-2434). In de *addenda* beginnen de nieuw opgenomen inscripties terug met Rome, maar de nummering sluit gewoon aan op de nummering van de vorige delen. Dit verklaart waarom in het repertorium n° 2997, 3196 en 3230 ogenschijnlijk niet op de juiste plaats staan.

²⁴ Cornell, Matthews (1983) 19

²⁵ De indeling is grotendeels gebaseerd op de studentencursus van prof. D. Pikhaus (2000-2001, niet uitgegeven). De grote handboeken gebruiken ook deze indeling, hoewel ze op een paar punten kunnen afwijken. Zie bv. Meyer (1973) 47-59 voor de *acta*; *ibid.* 64-66 voor de *wij-inschriften*; *ibid.* 66-69 voor de *ere-inscripties*; *ibid.* 69-74 voor de *grafinscripties* en *ibid.* 77-82 voor de *Kleininschriften* (Meyers algemene benaming voor *instrumentum domesticum*, graffiti, *tesseræ nummulariae* etc.) Een vergelijkbare indeling volgt Sandys (1927) 59-60: algemeen overzicht; *ibid.* 59-82: grafschriften; *ibid.* 83-92: *wij-inscripties*; *ibid.* 93-104: *ere-inscripties*; 156-188 *acta*.

²⁶ Dat was relatief. Die openbaarheid kon beperkt zijn tot de familie of tot een selecte kring genodigden die toegang hadden tot die plaats. Zie Eck (1984) 132-135.

²⁷ Er zijn geen geversificeerde *bouwinscripties* uit de republiek bekend.

in de datief; de naam of namen van de dedikant(en), dikwijls gevolgd door een cursus honorum; een vermelding als *dant, dedicat, donum dant* of een andere formule waaruit blijkt dat het om een geschenk gaat. Verder vermeldt men ook nog, maar niet altijd, het voorwerp dat geschonken wordt; de gelegenheid die de aanleiding gaf om de godheid een monument te schenken en de fondsen waaruit geput werd om de hele zaak te bekostigen.

Ere-inscripties (tituli honorarii) en elogia. Ere-inscripties zijn opgedragen aan een persoon, vaak om zijn daden in de belangstelling te plaatsen en daar een voorbeeldfunctie aan te verbinden. Zij bevatten de naam van de geëerde in de datief, de naam van de opdrachtgevers in de nominatief, en de gebeurtenis die aanleiding gaf tot het oprichten van de inscriptie. Meestal horen ze bij een standbeeld. Ere-inscripties werden opgericht voor personen die nog in leven waren. Zij vonden hun ontstaan in de elogia, bijschriften bij standbeelden die in Rome opgericht werden ter ere van beroemde personen die overleden waren, of bij de *imagines Maiorum* die in het atrium van de betere families stonden opgesteld. Elogia werden opgesteld voor personen die overleden waren, maar ze stonden niet bij hun graf. Formeel bestonden elogia uit drie basiselementen: de naam van de overledene, zijn cursus honorum en de *res gestae* (die al dan niet een triomf hadden opgeleverd).²⁸

Bij *acta* hebben we te maken met documenten die initieel voor een ander doel bestemd waren. De keuze om ze permanent aan de openbaarheid prijs te geven op een duurzame schriftdrager werd pas achteraf genomen. Bij de *acta* is het epigrafisch karakter dus eerder incidenteel. Ook in *acta* zijn verschillende types inscripties: religieuze inscripties, juridische documenten, *instrumentum*²⁹ etc. Het *carmen Arvale* moet een lange mondelinge traditie doorgemaakt hebben alvorens het in de verslagen van de *fratres Arvales* werd opgetekend. De *sortes* zijn een instrument in een religieus gebruik dat in oorsprong beroep deed op de gesproken taal.

Het *graffito* hoort eerder thuis in de eigenlijke literatuur.³⁰

²⁸ Sandys (1927) 94-95; Calabi Limentani (1974) 236; CSE 15 nt 4. De *imagines maiorum* waren een voorrecht van de *nobiles* die het *ius imaginum* hadden: het recht op een wassen dodenmasker. Kopies van de bijschriften complementeerden de tombe en geraakten onder de vorm van *clipei* (portretmedaillons) en aanvullingen van titulatuur bij bouwinscripties ook in het openbaar verspreid.

²⁹ Meyer (1973) 77-82 rangschikt het *instrumentum* onder *Kleinschriften*, Sandys (1927) 59 en 143-155 plaatst ze bij de eigenlijke tituli maar maakt een uitzondering voor de *sortes*, *ibid.* 165, die volgens hem bij de *acta* horen.

³⁰ Volgens Meyer (1973) 82 zijn *graffiti Kleinschriften*, volgens Sandys (1927) 59 en 188 zijn het *acta*.

1.2 Metriek

In de CLE zijn drie verschillende metrische tradities vertegenwoordigd: het saturnisch vers, jambische senarii en de dactylische metra. De jambische senarius is het meest gebruikte metrum in de CLE in de republiek.

Jambische senarius en scenische metriek.

Het meest gebruikte metrum is ongetwijfeld de jambische senarius. Dit metrum vertoont veel overeenkomsten met de jambische trimeter uit de Griekse tragedie, maar kent een grotere vrijheid dan zijn Griekse pendant voor de substitutie van jamben door andere voeten. In feite moest enkel de laatste voet zuiver jambisch zijn. In de andere voeten kon de jambe vervangen worden door een spondee, dactylus, anapest, tribrachys, of een proceleusmaticus.³¹ Bovendien gaat men in de senarius uit van voeten in plaats van dipoden.

Naast de epigrafie kende dit metrum vooral een grote bloei in de literatuur en het theater met dichters als Plautus, Ennius en Accius als bekendste en populairste vertegenwoordigers. In de literatuur worden echter - in tegenstelling tot de epigrafie - geen korte gedichten aangetroffen. De senarius gaat door voor een minder moeilijk metrum en moet nog dicht tegen de spreektaal aanleunen, wat deels zijn populariteit kan verklaren in de lagere middens. Tijdens de republiek werd dit metrum in de epigrafie vrijwel uitsluitend voor grafschriften gebruikt.³² In de keizertijd moest het veel aan populariteit inboeten ten voordele van de dactylische metra.

Sporadisch komen we nog een ander metrum tegen dat aanleunt bij de jambische senarius, in die zin dat het ook vertegenwoordigd wordt in de toneelmetriek en dicht bij de spreektaal staat dan andere metra. In de eerste plaats zijn het de septenarius en de octonarius.³³

Dactylische metra.

Het Elegisch distichon (combinatie van dactylische hexameter en pentameter) en de dactylische hexameter zijn ongetwijfeld de bekendste metra uit de Latijnse literatuur en behoeven hier verder weinig uitleg. Het metrum is van de Grieken overgenomen en de traditie wil dat het door Ennius ingevoerd en aangepast werd aan de noden van het Latijn.³⁴

In de epigrafie zijn deze metra voor het eerst geattesteerd in de carmina voor Protogenes (hexameter)³⁵ en in het elogium voor Scipio Hispanus (elegische disticha). In de Romeinse wereld moesten deze metra aanvankelijk in populariteit onderdoen voor de jambische senarius en ze komen pas in de laatste decennia van de republiek tot ontwikkeling, om tenslotte in de keizertijd de leidende positie van de jambische senarius over te nemen. Het elegisch distichon wordt als het meest adequate metrum beschouwd voor het uitdrukken van gevoelens. In de Latijnse literatuur wordt het veel gebruikt voor erotische poëzie. Ook in de epigrafie moet het veel invloed ondergaan hebben van de Griekse voorbeelden want het is het meest gebruikte metrum in de Griekse funeraire epigrafie.³⁶

³¹ Halporn, Ostwald (1983) 19-20.

³² Massaro (1992) 5.

³³ Beknopt en degelijk overzicht van prosodie en metriek in GL 445-490.

³⁴ Lindsay (1922) 307-308.

³⁵ Sommige onderzoekers menen in dit carmen hinkjamben of saturnii te herkennen.

³⁶ Wolff (2000) 100.

Versus saturnius.

Van heel andere aard is het Saturnisch metrum. Het karakter van deze versmaat is enigmatisch. De saturnius is het oudste Italische vers en meestal wordt aangenomen dat het zich heeft ontwikkeld zonder veel Griekse invloed te ondergaan. Naar schatting zijn er slechts een 160-tal³⁷ Saturnische verzen overgeleverd, in hoofdzaak uit Livius Andronicus, Naevius en verder nog uit een aantal inscripties.

De saturnius is het metrum van het epos en in inscripties wordt het gebruikt om de inhoud een zekere historische waarde te geven. Gebeurtenissen die verhaald worden in een saturnius kregen zo een zweem van authenticiteit.³⁸ Over de eigenaardigheden van dit metrum heeft men zeer uitvoerige studies gemaakt en de literatuur terzake kan een kleine bibliotheek vullen.³⁹ Veel blijft evenwel hypothetisch. Ondanks een groot aantal publicaties en ondanks de verregaande informatisering in de linguïstiek is men er tot op heden niet in geslaagd een sluitend metrisch schema te genereren, en bestaat er zelfs geen consensus over de belangrijkste vraag: werd het metrum opgesteld aan de hand van de prosodie (kwantiteitsaccent, temporeel accent) of volgt het eerder het woordaccent? Gebrek aan documentatie in de antieke bronnen en het beperkt aantal overgeleverde voorbeelden zijn er de oorzaak van dat men over de metriek van de saturnius nog steeds in het duister tast.

Niettemin schijnen een aantal kenmerken regelmatig terug te keren in de overgeleverde voorbeelden. Over het algemeen vertrekt men van een indeling in twee vershelften (kola, hemistichia) die door een zware cesuur van elkaar gescheiden waren en waarvan het tweede kolon veelal korter was dan het eerste (maar hierop bestaan uitzonderingen). Voor een volledig vers schijnen 13 lettergrepen de norm geweest te zijn, maar ook saturnii van 11 tot 18 lettergrepen komen voor. Een jambisch of trocheïsche indeling schijnt de voorkeur te genieten, maar er bestaat een zeer grote soepelheid en vrijheid in de prosodie, gebruik van voeten en in het aantal lettergrepen. Verder vindt men ook vaak alliteraties en assonanties (rijm) binnen de kola of tussen twee opeenvolgende kola. Aan de cesuur beantwoordt zeer vaak ook een duidelijke syntactische breuk.⁴⁰

Vanaf hier stopt elke consensus en zijn er verschillende theorieën geformuleerd. Een eerste theorie - die vertrekt van het woordaccent - veronderstelt een ritmische opeenvolging van geaccentueerde en ongeaccentueerde lettergrepen. Daartegenover staat een theorie die uitgaat van de prosodie en in de saturnius een temporeel accent zoekt. Geen van beide theorieën kan alle overgeleverde Saturnii op bevredigend wijze verklaren. Om de gebreken van deze theorieën op te vangen, zijn nog enkele andere hypothesen ontwikkeld. Er is een combinatietheorie, die probeert beide voorgaande theorieën met elkaar te verzoenen.⁴¹ Men denkt ook aan de mogelijkheid dat het om ritmisch proza gaat. Interessant is verder nog de hypothese die vertrekt van de veronderstelling dat het metrum in overeenstemming werd gebracht met de manier van reciteren. Hier moet men denken aan de mogelijkheid dat de ictus samenviel met een danspas of in de maat was van begeleidende muziek.⁴² Maar ook in deze hypothesen blijft veel ruimte voor interpretatie.

Deze onduidelijkheid bestond trouwens al in de Oudheid, waar de theoretici het niet met elkaar eens waren over de metrische kenmerken of de oorsprong van het saturnisch vers.

³⁷ OCD² s.v. *saturnian metre* 954; minder bij Cole (1969): 12-16 met 125 volledige verzen; 16-17 met 15 fragmenten, in totaal dus een 140 verzen.

³⁸ CSE 16. Zie ook p. 208-209

³⁹ Recentste studies over saturnii in CSE, 18-23, Costa G. (2000) *Sulla preistoria della tradizione poetica italica*. Firenze; Freeman Ph. (1998) *Saturnian Verse and Early Latin Poetics*. [*JIES* 26. 61-90] en Parsons J. (1999) *A New Approach to the Saturnian Verse and its relation to Latin Prosody*. [*TAPA* 129. 117-137].

⁴⁰ Over verschillende criteria die kunnen gebruikt worden om een saturnius te herkennen zie Cole (1969) 10-11, Courtney (1995) 28-30, CSE 23.

⁴¹ GL 463.

⁴² Tanner(1961) 213-215; CSE 20-21.

Ook de vooropgestelde Italische origine wordt meer dan eens betwijfeld.⁴³ Hiervoor kan als argument aangehaald worden dat de overgeleverde Saturnii voor een belangrijk deel in een kwantiserend schema kunnen gevat worden (typisch voor Griekse metriek). Verder schijnen er gelijkenissen te bestaan tussen de overgeleverde saturnii en de Attische tragedie en de Ionische Jambische poëzie. Naevius en Ennius, de belangrijkste vertegenwoordigers van het genre, gebruikten ook Griekse metra.

Commatica.

Van een aantal inscripties in de CLE blijft het metrisch karakter dubieus. Bedoeld worden die inscripties, die door Bücheler onder *Commatica* gerangschikt werden.⁴⁴ Bücheler zelf hult zich in stilzwijgen over de precieze criteria die hij hanteert om een carmen als *commaticon* te bestempelen. De *Anthologia Latina* bevat geen uitvoerige praefatio en ook in zijn losse publicaties (verzameld in *Kleine Schriften*) rept Bücheler met geen woord over de *commatica*. De enige aanwijzing waarover we beschikken, is zijn inleidende commentaar op CLE 1851: 'Wat ik *commatica* heb genoemd, zou in aantal tot in het oneindige toenemen, als ik korte stukken van inscripties - hoe poëtisch of hoe kort ook - wilde produceren, wat het onderwerp voor een nieuwe studie is. Niettemin heb ik besloten enkele voorbeelden bij te voegen omdat ik ze als tituli de moeite waard vond, zelfs met een metrum dat niet werd nageleefd.' En wat verder, ter verklaring van een carmen dat door andere editoren als fragmentarisch proza worden beschouwd, verantwoord hij zijn aanvullingen: 'omdat ik niet kan geloven dat een opeenvolging van zoveel anapesten en een dergelijke woordorde toevallig voorkomt, heb ik de monometra omgezet in dimetra en de verzen laten eindigen op jamben.' Uit Büchelers eigen commentaar kunnen we dus afleiden dat zijn *commatica* inscripties zijn, die tenminste gedeeltelijk metrisch zijn of die fragmenten bevatten, waarin delen van een metrum herkenbaar zijn, en waarvan hij dacht dat het metrische of ritmische karakter niet op toeval berustte, maar intentioneel was. Het onderscheid tussen proza en poëzie is vaak niet duidelijk en de vraag is of we daadwerkelijk van een metrische inscriptie kunnen spreken.

Bücheler zelf geeft nergens objectieve criteria die hij daarbij volgt, maar afgaand op zijn korte verklaring en het gebrek aan coherentie in zijn verzameling *commatica*, lijkt het in de eerste plaats om subjectieve criteria te gaan en zijn het vooral het poëtisch en metrisch aanvoelen van de uitgever die bepalen of een inscriptie al dan niet een *commaticon* is. Verder heeft de aanwezigheid van een poëtisch vocabularium en het terugvinden van trocheïsche, jambische of dactylische fragmenten in een tekst er toe bijgedragen dat niet-metrische teksten als *commaticon* werden beschouwd. Voor Bücheler zelf lijkt de metrische intentie van zijn *commatica* vast te staan.

Ook Galletier ziet er een metrische of toch minstens een liteaire inspanning in. Volgens hem wijzen ze op een intentie van de dichter om zijn gedachten uit te drukken in een taal die het alledaagse overstijgt, maar moet deze, om zijn tekst met metrische elementen te versieren, bij gebrek aan talent of inspiratie terugvallen op geleende formules en wendingen die hij al vaker op grafstenen heeft gezien. In elk geval moeten ze volgens hem vertrekken vanuit een geletterd milieu.⁴⁵

De hedendaagse wetenschap toont zich in een aantal gevallen minder flexibel als het erop aan komt een metrische intentie in *commatica* te erkennen. Een accuratere definitie voor deze *commatica* kan de volgende zijn: onder deze benaming worden een groep inscripties gerangschikt die een onregelmatige, metrische compositie hebben, en die geconstrueerd lijken te zijn door het in elkaar passen van fragmenten die men her en der bij elkaar heeft gesprok-

⁴³ Cole (1969) 47-48, OCD³ s.v. *saturnian verse* 1360.

⁴⁴ CLE 1563 – 1622; 1851 en de later door Lommatzsch bijgevoegde 2157 – 2222.

⁴⁵ Galletier (1922) 288-289.

keld. Het betreft hier de *commatica*,⁴⁶ i.e. inscripties waarvan de tekst kan bestaan uit samengeharkte *commata*: poëtische fragmenten die de auteur heeft overgenomen uit andere inscripties of die hij zelf heeft samengesteld, waarbij hij ergens een middenweg aanhoudt tussen poëzie en proza, maar waarvan de metrische intentie dubieus is.⁴⁷ In deze definitie van Rodriguez-Pantoja wordt de metrische intentie twijfelachtig genoemd. Massaro heeft dus een groot aantal inscripties, die in de *Anthologia Latina* als *commatica* waren opgenomen, zondermeer als proza bestempeld.⁴⁸ Ook Gamberale hanteert minder elastische normen. Een metrische of ritmische wending die eerder op toeval berust, is voor hem proza. Wanneer de metrische intentie duidelijk is, spreekt hij liever van metrisch proza. (*prosimetra*)⁴⁹

Voor de Buchelers *commatica*, evenals voor de fragmenten en de Saturnii, stelt zich dus het probleem op basis van welke objectieve criteria hun metrische indeling geaccepteerd of verworpen moet worden om zoveel mogelijk ruimte voor willekeur uit te sluiten. Een paar vuistregels:

- De lay-out op de steen kan al een aanwijzing zijn. Bij Saturnii is de cesuur vaak aangegeven door een iets grotere ruimte tussen de twee kola. Deze cesuur kan ook aangeduid worden door andere tekens (scheidingsstreepjes bij *Barbatus*). Zinnen die over de hoek van een steen verder lopen en niet op een nieuwe regel beginnen, terwijl er geen plaatsgebrek is, duiden aan dat de dichter of ordinator wenste dat ze als eenheid gelezen werden, en kunnen op een vers wijzen. Als op het einde van elke regel telkens een open ruimte van willekeurige lengte is opengelaten, zodat de tekst verticaal onregelmatig is uitgelijnd, kan de ordinator hiermee aangegeven hebben dat hij met elke regel een nieuwe uitspraak eenheid, mogelijk een vers, begonnen is. Soms springt elke tweede regel een beetje naar binnen. Dit is een normale schikking voor een elegisch distichon.
- Als de steen sterk fragmentarisch is, maar de laatste woorden zijn leesbaar en eindigen telkens zoals een reguliere hexameter, dan hebben we waarschijnlijk met een vers te maken.⁵⁰
- Een metrische sequentie genomen tussen een praescriptum en een postscriptum, met fouten tegen het metrum, maar in een afwijkende lettergrootte, geven een duidelijke metrische intentie weer.⁵¹
- In een opeenvolging van versvoeten, die tussen proza staan, is de sequentie indicatief. Gaat het slechts om twee of drie voeten, zelfs als het een hexameter-einde is, dan kan dit op toeval berusten. Bij jambische senarii is dat zelfs nog waarschijnlijker.⁵²
- In Saturnii zijn ook nog andere aanwijzingen: een zichtbare syntactische cesuur die de regel in 2 duidelijke kola verdeelt, het veelvuldig voorkomen van assonanties en alliteraties en afwijkende woordvolgorde, vooral in de onomastiek.

Inscripties die voldoen aan de criteria en een duidelijke metrische intentie onthullen, zonder evenwel in een gekend metrisch schema te vallen, worden dus in deze studie *commatica* genoemd.

⁴⁶ κόμμα: (LSJ II, 3) *short phrase in a sentence*; en κομματικός: (LSJ) *consisting of short phrases*.

⁴⁷ Rodriguez-Pantoja, ed. (1993) *las relaciones humanas en la literatura latina*. Cordoba 148-149 zoals geciteerd door Fernandez Martinez C. *La fecha de muerte en los epitafos cristianos en verso*. [www.amal.uma.es/animal/numero6/Fernandez.htm] § 3.4.1.

⁴⁸ Massaro (1992) 35-37. Het gaat hier om CIL I² 1203-1205; 1206 en 1220.

⁴⁹ Gamberale (1998) 361.

⁵⁰ Pikhhaus (1995) 22.

⁵¹ Pikhhaus (1995) 22.

⁵² Pikhhaus (1995) 22.

Een gedetailleerde metrische analyse van elk Carmen valt buiten de bedoeling van deze studie. De metriek is enkel uitvoeriger besproken in een paar twijfelgevallen, waar de bestaande literatuur in gebreke blijft. Verder wordt vooral gesteund op het werk van anderen (vooral Bücheler, Massaro, Courtney, en Kruschwitz). De finesses van metriek behoren eigenlijk tot een ander onderzoeksdomein, en de studie daarvan zou op zich al de proporties van een thesis overstijgen. Voor ons is het enkel belangrijk te weten of de voorliggende tekst metrisch genoemd mag worden of niet, en wat voor de opdrachtgever de reden kon zijn om voor een metrische tekst te kiezen. Verder kunnen eigenaardigheden in de metriek en bepaalde stijlkenmerken soms een indicatie geven over het cultureel niveau van de dichter.

1.3 Dateringen

Op vlak van dateringen heerst er geen eenduidigheid in de bestaande handboeken, ofwel belichten zij slechts deelaspecten of zijn een aantal conclusies in het licht van recent onderzoek aan hernieuwing toe. Daarom lijkt het mij gerechtvaardigd om de belangrijkste dateringsargumenten voor de republiek en voor Italië nog eens te overlopen.

Behalven op het carmen Arvale is op geen enkele van de behandelde inscripties een 'officiële' datering aangebracht (i.e. de vermelding van een heersend consul of een andere gezagsdrager waarbij het de bedoeling van de opdrachtgever was zijn inscriptie van een datum te voorzien),⁵³ zodat voor de datering noodgedwongen andere middelen moeten worden gebruikt. Een overzicht van de belangrijkste methodes:

1. Op basis van interne evidentie: de inscriptie vermeldt een dateerbaar feit of bevat gegevens die aan een dateerbaar feit kunnen gekoppeld worden en op die manier een terminus post quem of een terminus ad quem verschaffen. Vb: CIL I², 626: Mummius en de verwoesting van Corinthe; CIL I², 708: Gaius Sergius in een episode uit de bondgenotenoorlogen; of CIL I², 652: Tuditanus en de overwinning op de Iapyden.
2. Op archeologische gronden: de vindcontext laat toe het monument binnen een bepaalde periode te plaatsen.
3. Op kunsthistorische gronden: bepaalde stijlkenmerken van het monument kunnen een datering suggereren.
4. De paleografie. In de eerste plaats een studie van de fijnere nuances van het schrift, verschijnselen zoals ductus, schaduw, kapstijl, gebruik van serifs, etc. Deze methode is in de loop der tijden door verschillende geleerden zeer uiteenlopend beoordeeld⁵⁴ en de appreciatie ervan gaat van totale afwijzing tot overdreven waardering. Twee standaardwerken⁵⁵ gaan uitvoerig in op alle aspecten van de paleografie in inscripties (maar jammer genoeg hoofdzakelijk uit de keizertijd), en uit de algemene conclusies komt vooral naar voor dat de

⁵³ Op de Mummius-inscripties en op de Tuditanus-inscriptie is deze vermelding niet aangebracht met het oog op datering.

⁵⁴ Bodé (2001). 50-51; Thylander (1952) 40-42.

⁵⁵ Hübner E. *Exempla scripturae epigraphicae Latinae a Caesaris dictatoris morte ad aetatem Iustiniani*. Berlijn (1885); Gordon J. S. en A. E. *Contributions to the paleography of Latin Inscriptions*, Berkeley (1957) – Milano (1977).

resultaten gewoonlijk niet meer dan een indicatieve waarde hebben, regiogebonden zijn en in grote mate afhankelijk van de ervaring en de stijl van de steenkapper en het atelier.⁵⁶

Naast deze bezwaren, die vooral voor inscripties uit de keizertijd gelden, moet ook nog gezegd worden dat een autopsie van de steen niet mogelijk was, noch een onderzoek van een afdruk in latex of papier. Van veel inscripties zijn er geen foto's voorhanden, en waar die wel beschikbaar zijn, laat de kwaliteit vaak te wensen over. Erger nog, zelfs de editoren van CIL hebben zich meer dan eens moeten baseren op oudere corpora of schetsen. Toch wordt de methode regelmatig door de CIL editoren gebruikt. Verantwoording van een datering in bewoordingen als "*litteris satis antiquis*",⁵⁷ "*litteris vetustis*", "*litteris recentioris aevi*" etc. worden regelmatig gebruikt, maar laten aan accuratesse veel te wensen over. Het zij dus gezegd dat dateringen op basis van paleografie met de nodige scepsis moeten bekeken worden. Niettegenstaande deze bezwaren zijn er soms geen andere aanwijzingen voorhanden en moeten we terugvallen op de paleografie en vertrouwen op het oordeel van de CIL-editoren of andere uitgevers. Als bijkomend dateringsmiddel, en dan vooral voor grote periodes, kan de paleografie soms ondersteunend zijn.

5. In weerwil van bovenvermelde bezwaren inzake paleografie, die vooral van toepassing zijn op inscripties uit de keizertijd, bieden variaties in het gebruikte lettertype⁵⁸ voor inscripties uit de republiek een beter houvast. De belangrijkste varianten:

- *A* met een dubbele schuine streep of een verticale streep in plaats van een dwars streepje wordt niet meer gebruikt na 185a – 175a.⁵⁹
- In dezelfde periode raakt ook de driebenige *S* en de *L* met schuin naar boven gerichte hasta in onbruik.⁶⁰
- De vierkant *P* met open onderkant verdwijnt rond 114a en wordt vervangen door de ronde *P*.⁶¹

De variaties in de schrijfwijze van *R*, *K*, *M* kunnen ook vaak aan een bepaalde periode gerelateerd worden, maar zijn voor onze doeleinden minder aanvaardbaar. Over het ontstaan van de *G* bestaat nog veel discussie,⁶² en als echte terminus post quem is de letter niet bruikbaar.

Opmerking: De studie van de paleografie is specialistenwerk en vraagt om de fysieke aanwezigheid van het monument. In deze studie zijn de dateringen op basis van de paleografie dus overgenomen van andere onderzoekers.

6. Gebruikte materialen. Voor onze doeleinden is vooral marmer van belang. Met marmer wordt hier bedoeld Luna marmer of Carrara marmer. In de streek rond Carrara (Noord Italië) is het gebruik bekend vanaf 155a, in de rest van Italië wordt het gebruik algemeen rond 90a - 80a. De vroegste marmeren inscriptie in Rome die gedateerd kan worden stamt uit 64a, maar ook hier mag men uitgaan van 90a - 80a, gezien in Nemi en Lanuvium (vlakbij Rome) da-

⁵⁶ Gordon (1957) 208-217, Bodel (2000) 51.

⁵⁷ *litteris antiquis* in CIL kan op een paleografie uit de republiek wijzen.

⁵⁸ Een overzicht van verschillende lettertypes staat in Almar (1990) 25-26 en Sandys (1927) 48. Ibid. 35-56 geeft een uitvoeriger bespreking over de evoluties in het Latijnse alfabet en de epigrafische praxis.

⁵⁹ Sandys (1927) 200.

⁶⁰ Sandys (1927) 200.

⁶¹ Sandys (1927) 200; Courtney (1995) 19.

⁶² Radke (1991) 70-72.

teerbare inscripties van marmer gevonden zijn uit deze periode.⁶³ Voor Rome ga ik bij marmeren inscripties uit vanaf 70a-65a, maar zal ik een datering tot 90a - 80a accepteren indien andere criteria in die richting wijzen. Jammer genoeg is marmer als criterium niet altijd even bruikbaar omdat CIL vaak zeer vaag is in de beschrijving van de monumenten en niet steeds een specifieke steensoort vernoemt. *Marmor* (Lat.) kan zowel voor de specifieke steensoort gebruikt worden als voor elke willekeurige steen waarop een inscriptie voorkomt. Hetzelfde geldt voor *marmo* (It.) en *marbre* (Fr.) dat gebruikt wordt in sommige opgravingsverslagen⁶⁴ of oudere corpora.⁶⁵ Bovendien is veel van de oudere literatuur, waarin meer specifieke gegevens kunnen staan, vaak moeilijk te vinden of te raadplegen.

7. Op taalkundige gronden: een aantal orthografische, fonologische en morfologische eigenaardigheden en evoluties kunnen naar een bepaalde periode verwijzen.

Orthografisch:

- De dubbele spelling *XS* voor *X* duikt voor het eerst op in 186a (*Senatusconsultum de Bacchanalibus*), maar wordt pas regelmatig gebruikt vanaf de periode van de Gracchi. Het gebruik loopt door tot in de keizertijd.⁶⁶
- Dubbele medeklinkers zijn voor het eerst geattesteerd in een decreet uit 189a⁶⁷, maar verder komen ze vóór 174a niet voor. Ze worden tussen 174a en 134a sporadisch gebruikt en geraken daarna meer en meer in gebruik. Vanaf 114a is het de normale schrijfwijze. Na 100a zijn enkele medeklinkers (waar verdubbeling de taalkundige norm is) niet meer in gebruik.⁶⁸
- het gebruik van de zogenaamde 'Acciaanse' verdubbeling van de klinkers om een lange klinker aan te duiden, blijft beperkt tot de periode 134a – 74a.
- De aanduiding van een lange klinker gebeurt vanaf 75a vrijwel uitsluitend (maar zonder aantoonbare regel) door de apex.⁶⁹
- De apex zelf vindt men regelmatig in inscripties vanaf ± 100a.⁷⁰
- Voor het gebruik van de I-longa, zie p. 17 (*EI en Ī*).
- Ligaturen zijn voor Italië en voor onze doeleinden minder bruikbaar, de eerste ligaturen dateren uit IIIA en worden daarna sporadisch aangetroffen.⁷¹
- Het gebruik van de *PH*, *CH* en *TH* voor de griekse spiranten ϕ , χ en θ wordt algemeen vanaf eind IIA,⁷² maar de vroegste attestaties dateren uit 145a.⁷³

⁶³ Gordon (1983) 7; Gordon (1936) 159-162.

⁶⁴ *BCAR*, *NSA*, *AIV* etc.

⁶⁵ Gordon (1936) 159-162.

⁶⁶ Sandys (1927) 202.

⁶⁷ Sandys (1927) 36. Het gebruik zou door Ennius ingevoerd zijn.

⁶⁸ Courtney (1995) 20; Almar (1990) 387.

⁶⁹ Sandys (1927) 36; Courtney (1995) 19 - 20. Almar (1990) 387.

⁷⁰ Courtney (1995) 19.

⁷¹ Vine (1993) 287-289, beter dan Almar (1990) 386, die ligaturen slechts sporadisch in de late republiek ziet opduiken in Italië.

- Tot ± 200a wordt een *S* regelmatig weggelaten als ze na een korte klinker staat.⁷⁴ Een eind-*M* wordt regelmatig weggelaten tot 130a. Dit verschijnsel doet zich hoofdzakelijk voor in saturnii.⁷⁵
- De letters *Z* en *Y* wordt pas op het einde van de republiek ingevoerd om transcriptie van de griekse zeta en ypsilon mogelijk te maken.⁷⁶

Fonologisch:

- De schrijfwijze *AE* voor *AI* raakt in zwang rond 180a en wordt regelmatig gebruikt in de tweede helft van IIA⁷⁷. Na 120a wordt *AI* vrijwel uitsluitend in eigennamen en officiële woorden gebruikt (vb. *Caicilius, praefectus*).⁷⁸
- *OI* wordt door *U* vervangen vanaf 200a, maar het gebruik blijft voortduren tot in Cicero's tijd en wordt tot 50a aangetroffen.⁷⁹ Na 150a gaat het om een archaïserende schrijfwijze.⁸⁰
- *OU* wordt vanaf 100a regelmatig vervangen door *U*, maar het gebruik is al geattesteerd vanaf 200a.⁸¹
- *EI* en *Ī* waren oorspronkelijk verschillende klanken, maar werden vanaf 160a regelmatig verward.⁸²
 - (1) *EI* was de oorspronkelijke klank voor de nom. meerv. van de 2de verbuiging en voor de dat. enkelv. van de 3de verbuiging.
 - (2) *EIS* was de klank voor de dat. en abl. meerv. van de 2de verbuiging.
 - (3) *Ī* was in gebruik voor de gen. enkelv. van de 1ste verbuiging.

In de uiteindelijke taalevolutie zal *Ī* de bovenhand halen en ook voor *EI* de normale spelling worden.

Voor *Ī* gebruikt men vanaf 110a regelmatig de I-longa: een groter uitgehakte *I*⁸³. *EI* als datiefuitgang van de 3de verbuiging wordt tot 200a regelmatig door *E* weergegeven.⁸⁴ *EI* gespeld voor *EI* (1) en (2), dus correct gebruikt, komt voor tot in de keizertijd⁸⁵ en is als dateringscriterium zelden bruikbaar, tenzij als bijkomend argument.

⁷² Lindsay (1915) 19. In de periode van Cicero is het gebruik algemeen. Verder Sandys (1927) 203 ; Courtney (1995) 20.

⁷³ Courtney (1995) 20. Hier wordt de Mummius-inscriptie bedoeld, waarin het gebruik van zowel geaspireerden als niet-geaspireerden op een begin- of overgangperiode kan wijzen.

⁷⁴ Courtney (1995) 19.

⁷⁵ Sandys (1927) 202, Courtney (1995) 19.

⁷⁶ LGr 44 en 47-48; Almar (1990) 12-14.

⁷⁷ Sandys (1927) 37.

⁷⁸ Courtney (1995) 20.

⁷⁹ Sandys (1927) 37, 202; Courtney (1995) 20.

⁸⁰ Kruschwitz (1998) 283.

⁸¹ Sandys (1927) 202; Courtney (1995) 20.

⁸² Courtney (1995) 20.

⁸³ Courtney (1995) 19.

⁸⁴ Sandys (1927) 202.

⁸⁵ Courtney (1995) 20.

Vanaf de klassieke periode wordt *I* meestal correct als *I* of *I*-longa gespeld, en een spelling met *EI* kan wijzen op een pseudo-archaïsme.⁸⁶

- In een aantal woorden wordt *DU* vervangen door *B* na 250a, maar in een aantal teksten van archaïserende strekking houdt het gebruik langer aan.⁸⁷ (vb: *duonorum* voor *bonorum* in de Scipio-inscriptie CIL I², 8/9).

- *umus* voor superlatieven en gelijkkluidende woorden wordt geleidelijk aan vervangen door *imus* vanaf midden IIA.⁸⁸

- De *O* in uitgangen van de 2de verbuiging en in bepaalde werkwoordsvormen verandert in *U* vanaf 234a, maar blijft langer behouden indien een *U* voorafgaat.⁸⁹

Morfologisch:

- *EIS* en *IS* als nom. pl. voor o-stammen (2de verbuiging) raakt na 100a in onbruik en wordt definitief vervangen door *I*. (vb: *ministreis* > *ministri*)⁹⁰

- Ook *US* als uitgang van de gen. enkelv. voor de consonantstammen in de 3de verbuiging wordt dan definitief vervangen door *IS*. (vb: *nominus* < *nominis*, *Venerus* < *Veneris*)⁹¹

- Rond 125a verdwijnt de eind-D de thematische ablatief op *D*. Deze evolutie had zich al ingezet in IIIA.⁹²

- De imperatief op *D* verdwijnt rond 200a.⁹³

8. Ook de naamgeving kan soms een hulpmiddel zijn om een inscriptie in een groter tijdvak te plaatsen:

- Cognomina bij liberti duiken op vanaf 100a en worden op korte tijd populair, vóór deze tijd droegen liberti geen cognomen. Het werd daarna ook de belangrijkste naam voor deze groep.⁹⁴ Bij de Ingenui duiken cognomina op in de epigrafie rond 55a en worden in de vroege keizertijd algemeen. Studies in de auteurs bevestigen deze tendens. Nochtans zijn cognomina vroeger al sporadisch geattesteerd (zie p. 23; zie bv. de Scipiones inschriften)

- Liberti dragen vóór de periode van Sulla eigen praenomina, die niet van hun patronus zijn overgenomen. Na Sulla nemen ze vaak, maar niet altijd, het praenomen van hun vroe-

⁸⁶ Anderson, (1937) 9.

⁸⁷ Courtney (1995) 20-21.

⁸⁸ Courtney (1995) 21.

⁸⁹ Sandys (1927) 202.

⁹⁰ Sandys (1927) 202.

⁹¹ Sandys (1927) 202.

⁹² Sandys (1927) 202; Courtney (1995) 21.

⁹³ Sandys (1927) 202.

⁹⁴ Sandys (1927) 211, Thylander H. (1952) 57-58 en vooral 99-102; Almar (1990) 388.

gere meester over.⁹⁵ Beide gewoontes moeten elkaar een tijdlang overlapt hebben. Een aantal inscripties vermeldt liberti met een praenomen dat verschilt van dat van hun patronus, maar die toch al een cognomen dragen.

- Indien een ingenuus hetzelfde cognomen draagt als zijn vader, maar een ander praenomen, dan is de vroege keizertijd een terminus *ante quem*.⁹⁶

- Het gebruik van de tribusopgave is voor het eerst geattesteerd in 171a in literaire bronnen.⁹⁷ De tribusopgave wordt regelmatig gebruikt na de bondgenotenoorlog.⁹⁸ De tribusaanduiding in de naamgeving met een genormaliseerd stelsel van afkortingen van 3 letters wordt voor het eerst gebruikt in een militair consilium van Asculum in 90a.⁹⁹ Het consilium van Gn. Pompeius Strabo, cons. 89a bevestigt het nieuwe gebruik: 50 van de 59 namen volgen ook dit genormaliseerd afkortingen stelsel.¹⁰⁰

Uit het voorgaande mag blijken dat voor de datering voor de meeste inscripties geen grote accuratesse mag worden verwacht en dat dateringen meestal slechts mogelijk is binnen brede periodes.¹⁰¹

1.4 Romeinse Onomastiek en juridisch statuut

Onomastiek

Over de Romeinse onomastiek bestaat een uitgebreide literatuur en wat volgt is niet meer dan een schetsmatige weergave van een paar algemene principes, die nodig zijn om de opgenomen carmina te duiden. Voor meer bijzonderheden moet ik doorverwijzen naar de bibliografie.¹⁰² Afwijkingen van de gangbare regels of interessante gevallen zullen bij het betreffende carmen aan bod komen.

Een Romeinse naam bestaat normaal uit drie elementen (*tria nomina*):¹⁰³ praenomen, gentilicium of nomen, en een cognomen.

Het praenomen is de gewone voornaam van de Romein en moet in een bepaalde periode van de geschiedenis een distinctieve functie gehad hebben. Slechts een 17-tal praenomina werden regelmatig gebruikt door de Romeinen, en in inscripties werden ze meestal afgekort.¹⁰⁴

⁹⁵ Almar (1990) 388; Thylander H. (1952) 58. Zie ook de conclusies van Gordon (1965) 151-158. Een latere studie bevestigt de ze tendens grotendeels, maar geeft een vroegere attestaties van een cognomen bij een libertus rond 110a. cf. Kajanto (1975).

⁹⁶ Almar (1990) 388.

⁹⁷ Sp. Ligustinus uit de tribus Crustuminae, in Liv. 42, 34, 2.

⁹⁸ DS s.v. *tribus* 427 nt 3. Volgens OCD² s.v. *tribus* 1092 (zonder verdere documentatie) regelmatig terug te vinden in de naamgeving vanaf Cicero. Het was bij officiële inschrijvingen verplicht vanaf 45a. De verplichting tot tribusopgave werd voorgeschreven door de *lex Iulia Municipalis* van 49a. Het vroegste document met een tribusaanduiding is CIL I², 583 uit 122a.

⁹⁹ RE s.v. *tribus* k 2510-2511.

¹⁰⁰ Taylor (1960) 278.

¹⁰¹ Zie ook Pikhaus (1978) 39.

¹⁰² Overzicht van de Romeinse naamgeving o. a. in Cagnat (1914) 38-87; Thylander H. (1952) 54-133; Calabi Limentani I (1974) 155-163; Salomies O. (2001) 83-87; Sandys (1927) 207-221; Almar (1990) 48-81

¹⁰³ Dit wil zeggen, vaak vinden we de *tria nomina* terug in de laatste periode van de republiek en aan het begin van het principaat. In werkelijkheid is het Romeinse naamsysteem aan een aantal veranderingen en evoluties onderhevig geweest.

¹⁰⁴ Calabi Limentani I (1974) 155, Cagnat (1914) 3842, Sandys (1927) 208-209. Volgens Varro, *De praen.* 3 bestonden er een 30-tal, waarvan de helft in onbruik was geraakt. Dit zijn de meest voorkomende namen: A(ulus), Ap(pius), C(aius), Cn(aeus), D(ecimus), L(ucius), M(arcus), M'(amercus), N(umerius), P(ublius),

Na het praenomen volgt het gentilicium: dit duidt aan tot welke clan een Romein behoort en is een beetje vergelijkbaar met onze familienaam. De meeste gentilicia gaan uit op *-ius*, maar ook andere uitgangen zijn mogelijk (bv. *-arna*, *-erna*, *-enna*, *-inna* voor Etruskische gentilicia). Het gentilicium duidt aan dat de drager ervan Romeins burgerrecht heeft (volledig of verminderd).¹⁰⁵

Derde element in de naamgeving was het cognomen, een soort bijnaam die hoe langer hoe meer de distinctieve functie van het praenomen overnam.

In de epigrafie van de republiek komen de tria nomina bij ingenui weinig voor. Ze worden pas populair in het begin van de keizertijd. Meestal dragen ze duo nomina, waarbij het cognomen niet zelden de rol van het praenomen overneemt.¹⁰⁶ Liberti beginnen tria nomina te vermelden vanaf ± 100a (cf. supra, dateringen.)

Vrouwen dragen normaal gezien geen eigen praenomen in de republiek. Dit geldt in de eerste plaats voor vrouwen uit Rome of voor vrouwen van betere komaf.¹⁰⁷ Indien ze ingenuae zijn, dragen ze als nomen de vrouwelijke vorm van het gentilicium van hun vader. Voor liberta werd dat het gentilicium van hun vroegere meester. Ook na hun huwelijk behouden vrouwen hun eigen gentilicium en nemen niet dat van hun man over.

Slaven krijgen slechts één naam, die ze na hun vrijlating gewoonlijk als cognomen dragen.

Naast de tria nomina (of duo nomina) is een ander element uit de naamgeving de filiatie: aanduiding van de vader van de betrokken persoon (cf. infra).

Statusbepaling

Status is de belangrijkste parameter voor de bepaling van het milieu van de bestudeerde inscripties. Met status wordt het juridisch statuut bedoeld dat de betrokken persoon volgens het *ius civile* en het *ius gentium* geniet,¹⁰⁸ en de sociale positie die hij bekleedt ten gevolge van deze status. In de Romeinse samenleving krijgen we vier groepen: 1) vrijgeborenen of ingenui (met volledig burgerrecht); 2) vrijgelatenen of liberti (met verminderd burgerrecht); 3) slaven en 4) vreemdelingen of peregrini (beiden zonder burgerrecht).

De status van de betrokken persoon kan uitdrukkelijk aangegeven zijn op de steen, of kan vermoed worden aan de hand van bepaalde inhoudelijke elementen uit de inscriptie. Soms kan de status ook afgeleid worden uit andere elementen. Zo is het voor CIL I² 14 niet moeilijk vast te stellen dat we met een ingenuus te maken hebben: de steen lag immers in het familiegraf van de Scipiones.

Voor de aanduiding van het verschil in status, worden cijfercodes gebruikt. Er wordt tevens een onderscheid gemaakt tussen zekere en vermoede statusbepaling. Deze codes zullen ook in de tabellen gebruikt worden:¹⁰⁹

Q(uintus), Ser(vius), Sex(tus), Sp(urius) Tib(erius), T(itus) en V(ibius). In het repertorium worden de afkortingen van deze praenomina niet uitgewerkt, tenzij er verwarring of onduidelijkheid kan bestaan.

¹⁰⁵ Meyer (1973) 89-90.

¹⁰⁶ Thylander (1952) 68 en 102-104.

¹⁰⁷ Volgens Kajanto zijn er weinig of geen vrouwelijke praenomina in de republiek, en de zeldzame gevallen van vrouwelijke praenomina vindt men niet bij Romeinse vrouwen of bij vrouwen van goede komaf. Mannen handhaafden het praenomen voor juridische en administratieve doeleinden, voor vrouwen was dat minder nodig, want zij vielen onder de voogdij van hun vader of echtgenoot. Kajanto (1992) 20-22 en 28.

¹⁰⁸ Meeganck 18

¹⁰⁹ Deze cijfercodes zijn in gebruik op de RUG voor thesissen en hier wordt hetzelfde systeem gevolgd.

1 Zekere ingenuus	1' Waarschijnlijke ingenuus
2 Ambiguus: incertus met gentilicium; dus ofwel ingenuus
ofwel libertus	
3 Zekere libertus	3' Waarschijnlijke libertus
4 Zekere slaaf	4' Waarschijnlijk slaaf
5 Incertus zonder gentilicium	

Omdat deze studie in de eerste plaats een overzicht probeert te geven van de verschillende milieus die in de inscripties worden vertegenwoordigd, is het ook noodzakelijk de verschillende criteria die voor statusbepaling worden gebruikt, nog even te overlopen.

1. Zekere ingenuus

Hier is de filiatie in de naamgeving het decisieve element. De filiatie is een typisch kenmerk van de Romeinse onomastiek en duidt iemand ondubbelzinnig als vrijgeboren Romein aan. In de naamgeving wordt tussen het gentilicium en het cognomen de voornaam van de vader in de genitief geschreven, gevolgd door de vermelding *f(ilius)* of *f(ilia)*. Deze woordgroep wordt vrijwel altijd afgekort.¹¹⁰ Soms komt men een variatie tegen op de gangbare vorm: CIL I² 10 *Publi, prognatum Publio, Corneli* (Publius Cornelius, zoon van Publius) is misschien poëtischer uitgedrukt, maar komt toch neer op een filiatie, die nergens anders in de inscriptie wordt aangegeven.

Voorbeeld: CIL I² 1798

L. Aufidio L.f. Plauto

Lucius Aufidius Plautus is de zoon van Lucius Aufidius en vrijgeboren.

De filiatie Sp. f. (Spuri filius) werd gebruikt voor onwettige kinderen die vrijgeboren waren, dit wil zeggen dat hun moeder bij hun geboorte een vrije vrouw was, maar geen iustum matrimonium met de vader van het kind had.¹¹¹

1'. Waarschijnlijke ingenui:

- De inscriptie vermeldt enkel een praenomen en een gentilicium en is met zekerheid te dateren vóór 30a: heel waarschijnlijk gaat het om een ingenuus.¹¹²

voorbeeld: CIL I² 3230

C. Anaes

Gaius Annaeus is waarschijnlijk een ingenuus.

- Bijkomstige elementen, zoals bv. de aanwezigheid in het familiegraf van de Scipiones van CIL I²14. Bepaalde filosofische overtuiging leefden ook alleen in de betere kringen.

2. Ambigui

¹¹⁰ Er waren maar 17 voornamen in gebruik, dus het was niet moeilijk om deze in afkorting te kunnen lezen. Aangifte van gentilicium was evenmin nodig, aangezien vader en kind normaal hetzelfde gentilicium droegen. De uitzonderingen hierop waren de kinderen die niet uit een wettige huwelijksverbintenis geboren waren. Zij kregen het statuut van de moeder, en dus ook haar gentilicium. Zie Cagnat (1914) 60-61 en 72

¹¹¹ Cagnat (1914) 73; Solin (1971) 40.

¹¹² Thylander (1952) 68 en 102-104. Zie ook verder p. 22-23 bij de bespreking van 3', de waarschijnlijke liberti.

Deze personen dragen een gentilicium, wat ondubbelzinnig aangeeft dat ze burgerrecht hebben. Maar door afwezigheid van filiatie/libertinatie of andere aanwijzingen op de steen kan geen preciezere status bepaald worden. De enige zekerheid is, dat het niet om slaven of peregrini gaat.

Voorbeeld: CIL I² 1206

Attistia

Attistia is een dochter of een vrijgelatene van iemand uit de gens Attistia.

3. *Zekere liberti.*

Zoals bij de filiatie kan het statuut hier met zekerheid worden afgelezen aan de libertinatie. In de naamgeving komt de libertinatie, zoals de filiatie, tussen gentilicium en cognomen te staan. Ze bestaat uit de voornaam van de vroeger meester in de genitief, gevolgd door de vermelding libertus. De libertinatie is bijna altijd afgekort.

Voorbeeld: CIL I² 1319

G. Hostius G.I. Pamphilus

Gaius Hostius Pamphilus werd vrijgelaten door Gaius Hostius.

Er zijn nog een paar andere verschillen met de filiatie.

- Als een libertus door een vrouw wordt vrijgelaten, wordt dat op de steen gewoonlijk aangeduid door het siglum \mathcal{O} voor Gaiae.¹¹³ De libertus neemt het gentilicium van zijn patrona over en als praenomen kiest hij de naam van haar vader.

Voorbeeld: CIL I², 1332

T. Luscius \mathcal{O} . I. Corumbus

Titus Luscius Corumbus is de vrijgelatene van Luscia, haar vader droeg als praenomen Titus.

- Wanneer de libertus door meer dan een persoon werd vrijgelaten, werden de namen van alle manumissores in de libertinatie vermeld.¹¹⁴

Voorbeeld: CIL I² 1251

P. Atinius P.,P. I. Nicephorus

Publius Atinius Nicephorus is de vrijgelatene van twee Publii Atinii.

Bij de liberti kunnen nog andere termen uitsluitel geven over hun statuut: de termen patronus/patrona, libertus en co(n)libertus wijzen ondubbelzinnig op een vrijgelatene.

3'. *Waarschijnlijke libertus:*

In volgende gevallen mag men meestal aannemen dat het om een libertus gaat:

¹¹³ Thylander (1952) 62-63; Cagnat (1914) 85.

¹¹⁴ Thylander (1952) 60; Sandys (1927) 230; Cagnat (1914) 85.

- Het individu gebruikt de trianomina en de inscriptie kan met zekerheid gedateerd worden tussen 100a en 30a. Cognomina voor Liberti worden vanaf 100a algemeen, en na 85a vindt men praktisch geen liberti meer zonder cognomen.¹¹⁵ De vroegste attestatie van een libertus met cognomen is 110a.¹¹⁶ Ingenui met een cognomen vindt men sporadisch in de periode 110a – 85a en een uitzonderlijk geval in 57a,¹¹⁷ maar komen daarna pas in zwang aan het begin van het principaat. Globaal is in de republiek de verdeling onder de liberti ca 77 % met cognomen en 23 % zonder cognomen; het merendeel van de liberti met cognomen valt in de periode na 85a. Voor ingenui geldt ongeveer de omgekeerde verhouding (23 % met cognomen, 77 % zonder, de gevallen met cognomen vooral vóór 85a).¹¹⁸
Voorbeeld: CIL I², 1347

C. Numitorius Asclepiades

Gaius Numitorius Asclepiades was waarschijnlijk een vrijgelatene.

- Een Grieks cognomen in de Republiek wijst meestal op een libertus of op een achtergrond in een slavenmilieu.¹¹⁹ Sommige cognomina worden bijna uitsluitend bij slaven aangetroffen, zoals bv. Salvius en Salvia, Prima, Eros, etc. Zij worden individueel met verdere literatuurverwijzingen besproken.
- Bepaalde beroepen en functies werden vooral beoefend door slaven en liberti: apparitores, juweliërs, artsen, etc. De bijzonderheden hiervan worden per carmen besproken.
- De inscriptie vermeldt een patronus.

Nog andere elementen kunnen wijzen op een liberti- of slavenachtergrond, maar zijn minder decisief. Ze zullen individueel besproken worden.

4. zekere slaaf

- Een slaaf draagt slechts één naam, gevolgd door de naam van zijn meester in de genitief, maar meestal niet met de vermelding s(ervus).¹²⁰
- In de inscriptie wordt vermeld dat het om een servus, ancilla of verna gaat of wijst het woord dominus op de slavenstatus.

4' Vermoedelijk slaaf

- De betrokkene draagt maar één naam die als cognomen geduid kan worden, maar zonder opgave van een meester. Meestal is dit een slaaf. Het was zijn roepnaam en, zolang hij slaaf was, de enige naam waaronder hij bekend was.
voorbeeld: CIL I², 1325.

Lemiso

Lemiso is waarschijnlijk een slaaf.

Voorzichtigheid is wel geboden om bij eennamigheid te besluiten dat de betrokkene een slaaf was. Kleine kinderen werden vaak met een enkele naam herdacht en peregrini werden

¹¹⁵ Kajanto (1975) 64; 68.

¹¹⁶ Kajanto (1975) 67. De bewuste inscriptie is ILLRP 706.

¹¹⁷ Thylander (1952) 102, Kajanto (1975) 67.

¹¹⁸ Kajanto (1975) 69.

¹¹⁹ Solin (1971) 40, 121-124, 137 en 158. Ibid 128-129: indien ingenui met Griekse cognomina worden aangetroffen, gaat het vaak om kinderen van liberti.

¹²⁰ Cagnat (1914) 80-81; Sandys (1927) 219; Thylander (1952) 98

ook regelmatig met een naam genoemd.¹²¹ Maar de inscriptie geeft vaak aanwijzingen die in de richting van een slavenmilieu wijzen: een Grieks cognomen, een cognomen dat populair was bij slaven, inhoudelijke elementen etc. Deze worden in de individuele inscriptie behandeld.

- Soms wijst de naamgeving op een slavenmilieu en is dan een bijkomende aanwijzing. Dit wordt individueel besproken.

5 Incertus zonder gentilicium:

Niet de minste aanwijzing van statuut.

Er zijn soms nog andere aanwijzingen die een persoon in een bepaald milieu kunnen plaatsen: de persoon is uit andere bronnen bekend, of inhoudelijke elementen wijzen in bepaalde richting. Deze worden per individueel geval besproken.

1.5 Doel en functie van tituli voor de opdrachtgever.

In een breed kader kan men bij tituli, afhankelijk van de aard van het monument, besluiten tot de volgende doelen: grafinscripties bewaren de overledene in de herinnering en zorgen voor een schakel tussen de levende en de dode; wij-inscripties vereeuwigen de vermelde gebeurtenis en verheffen de uitdrukking van dank tot een collectief gebeuren, elogia plaatsen de grootsheid van de daden van de geëerde persoon in een goed daglicht en verlenen hem een voorbeeldfunctie.

Voor de opdrachtgever (in grafinscripties de dedicant) kan de inscriptie een of meerdere functies vervullen. De belangrijkste zijn:

1. In grafschriften: als uiting van verdriet voor de afgestorvene en fixeerpunt voor de frustraties van de nabestaanden, het graf was de plaats waar men zijn emoties de vrije loop mocht laten.¹²²
2. De inscriptie is een geschenk aan de begunstigde (godheid, levende persoon of overledene) Het duurzaam karakter ervoor moet zorgen dat hij niet in de vergetelheid geraakt.¹²³
3. Families die uit statusbewustzijn handelen en haar overledenen met opvallende grafschriften eert.¹²⁴
4. Patroni, die hun cliënten, die ze persoonlijk gekend en gewaardeerd hebben, een laatste eer bewijzen en intussen zichzelf op diens grafsteen profileren.
5. Privé-personen die zich op een belangrijk monument vereeuwigd willen zien (ook bij wij-inscripties).

¹²¹ Solin (1971) 45-46; Pikhaus (1978) 43. Zie ook p. 92 nt 411

¹²² Dit is een conclusie van King, die vooral grafinscripties van jonge kinderen heeft onderzocht. Deze visiestaat diametraal op andere visies die stellen dat de grafcultuur in de eerste plaats een maatschappelijk gebeuren was en dat herdenking van de doden vooral moet gezien worden als een daad die in een bepaalde gemeenschap als gepast en gewenst wordt beschouwd. Zie King (2000) 134.

¹²³ Pikhaus (1978) 24-25.

¹²⁴ Oliver (2000) 12.

6. Dedicanten die de mogelijkheid aangrijpen om zich door middel van een monument in de openbaarheid te brengen of hun status te etaleren.¹²⁵

Een interessante vraag is waarin voor de opdrachtgevers de meerwaarde van een metrische inscriptie op een proza-inscriptie lag.

¹²⁵ CSE 18.

2. REPERTORIUM

2.1 TITULI SEPULCRALES

Elogia Scipionum

Het graf is ontdekt in het begin van de 16de eeuw, in vergetelheid geraakt en herontdekt in 1780. Tussen 1926 en 1929 werd het gerestaureerd. Bij de opgravingen zijn in een aantal sarcofagen nog stoffelijke resten van de overledenen teruggevonden. Plaats: op de Via Appia aan de Porta Capena, op 300 m. van de later gebouwde muur van Aurelianus.

De Cornelii hebben lang vastgehouden aan de gewoonte om hun overledenen te begraven, toen crematie al lang ingeburgerd was in Rome. Sulla was de eerste Cornelius die zich liet cremeren.¹²⁶ Vandaar ook de nood aan een ruim bemeten familiegraf. De grafkelder werd kort na de aanleg van de Via Appia (312a) gebouwd, waarschijnlijk door Barbatus zelf of misschien door zijn zoon. In eerste instantie bestond het uit een onderaards gewelf, waarin ca 32 of 33 *loculi* (begravingplaatsen) zijn gevonden. Later is aan de zijkant nog een crypte toegevoegd, waar 6 of 7 mensen konden worden begraven. Deze aanbouw moet rond 130a zijn uitgevoerd. De oorspronkelijke gevel was naar de via Appia gericht en uitgehakt uit de plaatselijke tufrots en met eenvoudige sierelementen en schilderwerk opgesmukt. In een later stadium is er ook een siergevel gebouwd. Deze siergevel was naar het noorden gericht, naar Rome en keek niet uit op de Via Appia zelf, maar op een zijweggetje dat de Via Appia met de Via Latina verbond. Enkel het onderste deel ervan is redelijk goed bewaard. Drie bogen geven toegang tot de verschillende vertrekken van het graf: de middenste is de ingang tot de centrale crypte, de rechtse tot de later bijgebouwde crypte, de linkse tot een ronde erker die niet als begraafplaats diende. Verder weten we uit een beschrijving van Livius¹²⁷ dat 'er drie standbeelden stonden, van twee ervan werd gezegd dat ze van Publius en Lucius Scipio waren. Het derde was van de dichter Quintus Ennius.¹²⁸

De keuze voor deze plaats was geen toeval maar had een politieke betekenis en reflecteerde de verwachtingen van Romeinse expansie naar het zuiden.¹²⁹ Hier waren de familiegraven van de invloedrijkste families,¹³⁰ maar alleen het graf van de Scipiones is teruggevonden. Scipio Africanus, de beroemdste telg uit deze tak van de Cornelii, lag niet in het familiegraf, maar in zijn eigen mausoleum in Liternum.¹³¹

De gens Cornelia was een van de oudste en meest verspreide clans van Rome en in de Republiek ongetwijfeld de invloedrijkste. Ze kan bogen op een reeks illustere figuren die een belangrijk aandeel in de geschiedenis van Rome hebben gehad. Al vroeg hebben ze zich opgesplitst in meerdere families en voerden ze als teken daarvan een erfelijk cognomen. Zo krijgen we achtereenvolgens de Cossi, de Scipiones, de Rufini, de Lentuli, de Dolabellae, de

¹²⁶ Cic. *Leg. 2*, 56-57: (*Sulla*) *timens <ne> suo corpori posset accidere, primus e patriciis Corneliis igni uoluit cremari.* (...Sulla, uit angst dat zijn lichaam iets zou overkomen, wilde als eerste van de patricische Cornelii dat zijn lichaam in het vuur verbrand werd.)

¹²⁷ Liv. 38, 56 ...*in Scipionum monumento tres statuae sunt, quarum duae P. et L. Scipionum dicuntur esse, tertia poetae Q. Ennii.*

¹²⁸ Tekening van een mogelijke reconstructie: bij Coarelli (1973) 40.

¹²⁹ Coarelli (1973) 39.

¹³⁰ Cic. *Tusc. 1*, 7, 13 *an tu egressus porta Capena cum Calatini Scipionum Serviliorum Metellorum sepulchra vides, miseros putas illos?* (of, wanneer je de porta capena bent uitgegaan en de graven ziet van Calatinus, van de Scipiones, van de Servili, van de Metelli, denk jij dan dat zij armzalig waren?).

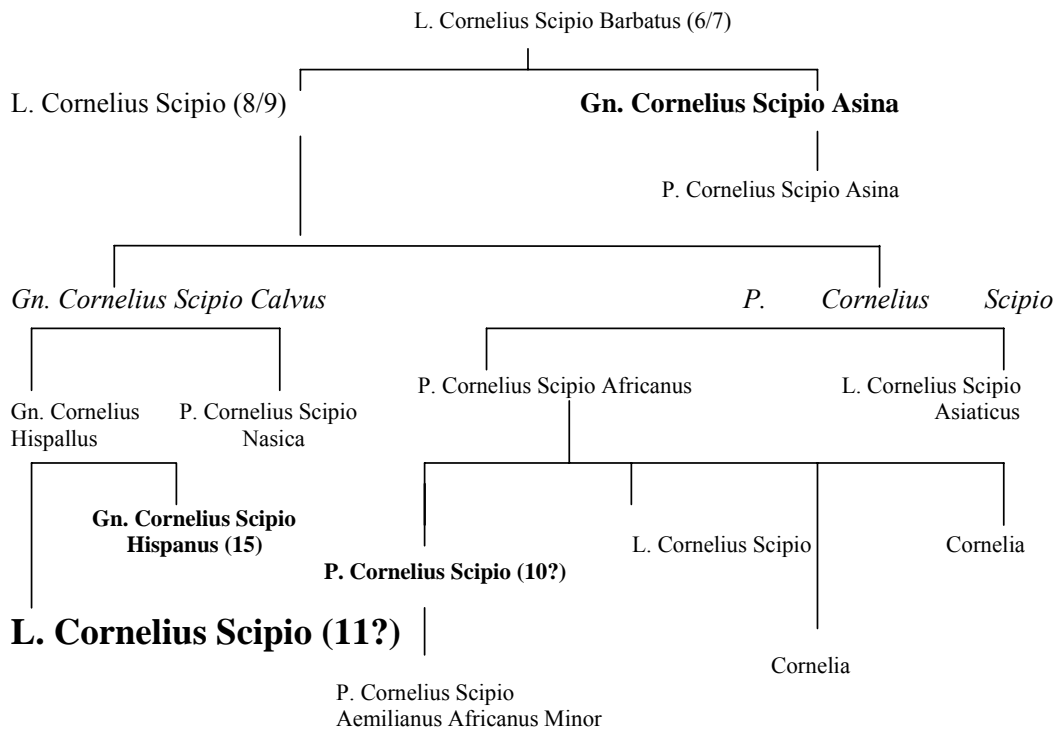
¹³¹ Na de de beschuldigingen van corruptie en de daaropvolgende processen in 187a had hij zich teruggetrokken op zijn landgoed in Liternum, waar hij in 184a of 183a gestorven is. Hij had er op gestaan daar begraven te worden. (Liv. 38, 50-54). Op zijn graf zou gestaan hebben: *ingrata patria, ne ossa quidem mea habes.* (Val Max. 5, 3. Ondankbaar vaderland, zelfs mijn gebeente krijg je niet). Het graf is nooit teruggevonden. Ennius heeft voor hem een grafschrift gedicht, waarvan in de literaire bronnen fragmenten zijn bewaard, zie p. 206.

Blasiones, de Cethegi en de Merulae. De eerste Scipio die in deze crypte werd geplaatst was L. Cornelius Scipio Barbatus, die als stamvader geldt van deze tak van de familie. In de ongeveer 33 loculi van het hoofdgebouw zijn de restanten van 16 sarcofagen teruggevonden waarvan 7 met een inscriptie. In het bijgebouw lagen de resten van drie sarcofagen, waarvan twee met een inscriptie. Van 5 teruggevonden inscripties zijn de referenten ook nog bekend uit andere bronnen, de andere doden zijn niet identificeerbaar. 5 inscripties waren metrisch. Een 6de, sterk fragmentarische inscriptie vertoont sporen van een metrische opbouw, maar is moeilijk te identificeren. Naar schatting heeft slechts een kwart van het oorspronkelijk aantal inscripties de tand des tijds overleefd.¹³²

Hieronder volgt een beknopt overzicht van de stamboom van de familie. De leden van de familie die een geversificeerd grafchrift hebben gekregen, zijn vetgedrukt. Voor de uitgebreide genealogische tabel van de familie, zie Coarelli (1972) 106 fig. R en RE s.v. *Cornelius* n° 323. Dit zijn de concordanties:

CIL I ² 6/7	= Coarelli	A	= RE s.v. <i>Cornelius</i>	n° 343
8/9		B		n° 323
10		C		n° 331
11		D		n° 326
14 (fragment)		K		n° 317
15		H		n° 347

Daar de Scipiones een beperkte reeks van Praenomina gebruikten en niet allemaal een tweede cognomen of een agnomen droegen, zullen ze voor gemak van werken in deze bespreking regelmatig met de CIL nummering aangeduid worden.

¹³² Coarelli (1973) 103.

(Numantinus)

Algemene literatuur: Flower (1996) 160-184 || Van Sickle (1987) 41-55 || Van Sickle (1988) 143-156 || Courtney (1995) 216-220 || Till (1970) 276-286 || Till (1984) 316-369 || Coarelli (1973) 36-107

CIL I² 6/7

ILLRP: 309²; CLE: 7; ILS: 1^{add}

Lucius Cornelius Scipio Barbatus, zoon van Gnaeus

L. Cornelio(s) Cn. f. Scipio 1

□--□

Cornelius Lucius Scipio Barbatus
Gnaeuod patre | prognatus, fortis vir sapiensque -
quoius forma virtutei parisuma | fuit,- 5
consol, censor, aidilis quei fuit apud vos.-
Taurasia, Cisauna | Samnio cepit,-
subigit omne Loucana opsidesque abdoucit.

1. L. Cornelio *Piranesi saec. 18 qui vidit* 2. □--□- *fere omnes* :] eso[*Hülsem* 8. Loucana *Coarelli* :
Loucanam *nonnulli priores*

Lucius Cornelius Scipio, zoon van Gnaeus

....

Lucius Cornelius Scipio Barbatus - uit zijn vader Gnaeus voortgekomen - Een dapper en wijs man, van wie de verschijning helemaal in overeenstemming was met zijn flinkheid, en die bij jullie consul, censor en aediel was, veroverde Taurasia, Cisauna en Samnium; Hij onderwierp geheel Lucanië en bracht Gijzelaars mee

Monument: Op de grote sarcofaag van Barbatus, de enige sarcofaag die intact is teruggevonden. De sarcofaag was uitgehakt uit een monoliet van peperin in de vorm van een altaar en is versierd met Ionische voluten, triglifien en rozetten. Hij bezette een prominente plaats in het familiegraf: dwars op de hoofdingang aan het einde van de corridor. Het was de enige sarcofaag die voorzien was van sierelementen. Bij de ontdekking lagen er de stoffelijke resten van een man in, waarschijnlijk van Barbatus.

In feite hebben we drie verschillende inscripties: een dipinto in rode verf op het deksel van de sarcofaag (r.1), een rasura, en de eigenlijke inscriptie. Een deel van het dipinto is vergaan, maar was bij de ontdekking nog leesbaar. Hülsen (CIL VI 31588) heeft in de rasura nog *eso* (van *c/eso/r* ?) kunnen lezen, maar dat is in geen enkele latere lezing bevestigd. Vóór het woord *Cornelius* (r.2) zijn nog duidelijk de sporen van een scheidingsstreepje zichtbaar, zoals die ook verder in de inscriptie worden gebruikt om de verschillende saturnii uit elkaar te houden. Het woord *Cornelius* staat veel verder naar rechts dan de overige regels. Op foto¹³³ is te zien dat de rasura zorgvuldig boven de letters van het elogium is weggehaald en dat het elogium zelf volledig op het intacte deel van het sarcofaagfront staat. Als de rasura van voor

¹³³ Goed zichtbaar in Gordon (1983) afb. 4.

het eigenlijke elogium dateert, heeft men het vrijgekomen vlak niet gerecupereerd. De andere mogelijkheid is dat de rasura pas later is gemaakt. Dit verklaart het scheidingsstreepje en het feit dat de eerste versregel zover naar rechts staat. Verder kan over de rasura niets met zekerheid gezegd worden.¹³⁴ De sarcofaag wordt nu bewaard in de Vaticaanse musea. Hij wordt gedateerd rond 270a¹³⁵ of misschien iets later.

Datering: In de discussie over de datering van de scipiones-inscripties speelt de relatieve chronologie tussen 6/7 en 8/9 een even grote rol als de absolute datering. Daarom worden ze hieronder samen behandeld. De gangbare overtuigingen zijn recent in vraag gesteld, zodat het me aangewezen lijkt een overzicht te geven van de voornaamste argumenten.

Als absolute terminus post quem wordt 270a aangenomen voor 6/7. Rond deze tijd vermoedt men het overlijden van Scipio Barbatus. Voor de dood van zijn zoon (8/9) gaat men uit van 240a-230a. Deze jaartallen gelden als absolute termini voor hun sarcofaag en de bijbehorende tituli. Ritschl was de eerste die veronderstelde dat de tekst van 6/7 van latere datum was dan de tekst van 8/9. Hij baseerde zich daarvoor vooral op orthografische en fonologische kenmerken en op een mogelijke verklaring voor de rasura: oorspronkelijk moet er alleen een naam en een eventueel cursus honorum voor Barbatus hebben gestaan, maar omdat zijn zoon een geversifieerd elogium had gekregen, vond men dat een dergelijk elogium ook toekwam aan de stamvader van de familie en heeft men de oorspronkelijke inscriptie vervangen. Vandaar, volgens Ritschl, de rasura.

Wölfflin heeft het idee verder uitgewerkt en kwam na vergelijkend onderzoek van inhoudelijke, fonologische, orthografische en paleografische kenmerken tot de conclusie dat er een grote tijdsdecallage zat tussen de eigenlijke inscriptie en het dipinto. Hij kwam tot de volgende dateringen: bij 6/7 rond 270a voor het dipinto; voor de naamgeving en het cursus honorum rond 200a en voor het eigenlijke elogium rond 190a. Bij 8/9 dateerde hij het elogium eveneens rond 200a.¹³⁶ Het idee van van een 'omgekeerde' relatieve datering (i.e. een zoon krijgt elogium vóór zijn vader) is door latere onderzoekers grotendeels geaccepteerd,¹³⁷ al verschillen zij soms van mening over details of een mogelijke verklaring.¹³⁸

De eigenlijke termini. 270a werd voorgesteld als mogelijk tijdstip voor het overlijden van Scipio Barbatus. We weten met zekerheid dat hij consul was in 298a. Van het jaar waarin hij censor was zijn we minder zeker, maar 280a is het meest aangewezen, omdat voor andere mogelijke jaren andere namen voorkomen in de fasti.¹³⁹ Als hij rond zijn 45ste consul is

¹³⁴ De eenvoudigste verklaring is dat de steenkapper niet tevreden was over zijn werk en opnieuw begonnen is. Maar waarom is hij dan zover naar links herbegonnen? Volgens Wachter stonden hier twee saturnii die veel geleken op de beginregels van het elogium van 8/9 (*Honc oino...*) maar hij kan niet echt verklaren waarom ze achteraf zijn weggehakt en zijn argumentatie is er in de eerste plaats op gericht om Wölfflin's hypothese te ontkrachten (dat de oorspronkelijke inscriptie later is weggehaald om een elogium in te kappen). Zie verder Wachter (1987) 318-322. Coarelli (1973) 89 geeft de aantrekkelijkste hypothese: op de rasura stond de oorspronkelijke inscriptie, die waarschijnlijk de naam van de dode bevatte en eventueel een cursus honorum. Toen het eigenlijke elogium werd ingegrift, zou men deze inscriptie hebben weggehakt en opnieuw hebben aangebracht op de enige plaats die nog vrij was: een dipinto op het deksel van de sarcofaag. Deze Hypothese verklaart wel de veel oudere orthografie in het dipinto, dat nochtans uit dezelfde periode stamt als de inscriptie: *Cn.* in het dipinto, *Gnaiuod* in de inscriptie; *Cornelio(s)* tegenover *Cornelius*.

¹³⁵ Coarelli (1972) 43-44. Dit is de meest aanvaarde visie. Wachter (1987) 334-335 dateert 10 tot 20 jaar later. Palladino, geparafraseerd bij Coarelli (1972) 93 nt 133 en door Kruschwitz (1998) 275, dateert pas in het derde kwart van II.

¹³⁶ Wölfflin, geparafraseerd bij Kruschwitz (1998) 274 en bij Coarelli (1972) 83.

¹³⁷ Wachter is de eerste die de posterioriteit van 6/7 ten opzichte van 8/9 na intensieve discussie verwerpt.

¹³⁸ Kruschwitz (1998) 273-275 voor status questionis.

¹³⁹ Voor het consulaat: Liv 12, 10-13, zie verder ook RE s.v. *Cornelius* n° 343 k 1489. 290a is niet helemaal uit te sluiten als jaar voor zijn censura. dat is ook de datum die Plessis (1905) 8 aanhoudt, die bovendien zijn overlijden in 273a plaatst. Het is niet duidelijk hoe Plessis aan die datum komt.

geweest (de normale leeftijd voor het consulaat) en 75 jaar een normale ouderdom was, kunnen we voor het jaar van zijn overlijden inderdaad rond 270a aannemen.¹⁴⁰ Dit sluit aan bij de bevindingen van Coarelli, die het type sarcofaag en het gebruikte materiaal op kunsthistorische gronden in die periode dateert.¹⁴¹

Voor een terminus ante quem geven de paleografie en de fonologie/orthografie jaartallen tussen 150a en 170a aan.

- De hoekige *L* en de vierkante, open *P* komen na 150a niet meer voor. Er mag uitgegaan worden van 170a omdat de paleografie niet jonger kán zijn dan die van de elogia voor Scipio 10 en 11 en van deze inscripties wordt de oudste tussen 180a en 160a gedateerd.¹⁴²

- De *O* vóór een *L* (in *consol*) wordt na 150a als *U* geschreven en vanaf dan vinden we in inscripties nog uitsluitend *consul*.

Andere taalverschijnselen kunnen wel van latere datum zijn. De *U* voor een korte *O* zoals in Gnaiuod verdwijnt rond 200a, maar hier is een archaïserende tendens niet uit te sluiten.¹⁴³ *AI* voor *AE* (*aediles*) wordt teruggevonden tot 120a, de thematische ablatief op *D* (*Gnaiuod*) tot 125a, de uitgevallen eind-*M* (*Loucana*, *Taurasia*, *Cisauna*, *Samnio*) tot 130a. Het ontbreken van de consonantgeminatio (*parisuma*) kan voorkomen tot 100a. Concluderend: als absolute termini hebben we 270a en 170a voor de inscriptie van Scipio Barbatus.

Voor Scipio 8/9, de zoon van Barbatus wordt een overlijden rond 230a gepostuleerd, vertrekkend van een consulaat in 259a en een gemiddelde leeftijd van 75 jaar.¹⁴⁴ Ook hier moet de bovengrens voor de datering van de inscriptie tussen 170a en 150a liggen waarbij weer het paleografisch criterium voor de hoekige *L* en de vierkante *P* wordt aangenomen. Andere aanwijzingen: *O* voor korte *U* (*oino*, *plourume*) komt na 150 alleen nog voor in Archaïserende teksten, *DU* voor *B* (*duono-rum*) wordt verondersteld na 150 niet meer voor te komen. Hetzelfde geldt voor *O* vóór een *L* die door *U* wordt vervangen (*consul*). samenvattend: ook hier hebben we dus sterk uit elkaar liggende termini met 230a als ondergrens en 170a als bovengrens.

De relatieve datering van 6/7 ten opzichte van 8/9. We nemen aan dat 8/9 niet lang na de dood van de zoon van Barbatus is aangebracht, daar er geen elementen zijn die erop wijzen dat de inscriptie pas veel later is aangebracht. Maar de inscriptie voor Barbatus toont diverse taalkundige vormen die een later stadium in de ontwikkeling van het Latijn laten vermoeden.

- De spelling met *U* voor korte *O* in de uitgangen van de tweede verbuiging: *Cornelius Lucius...Barbatus...prognatus...quoius* in 6/7 tegenover *Cornelios ...honc...oino...viro...Luciom...filios* in 8/9 is van een duidelijk latere datum.

- *Lucius* voor **Loucios* reflecteert een stadium waarin de monoftongering al een feit is, terwijl in de tijd van de dood van Barbatus de *U* nog als tweeklank werd uitgesproken.¹⁴⁵ Deze spelling wordt echter niet aangehouden in *Loucana(m)* en *abdoucit*, wat een reden is om een archaïserende strekking te veronderstellen.

- Ook de consequent aangehouden *I* in *cepit...subigit...abdoucit* reflecteren een jonger stadium dan *fuet...hic/hec...cepit/dedet* in 8/9 waar de aarzeling tussen twee schrijfwijzen op verwarring wijst en aangeeft dat de monoftongering nog niet helemaal rond was.

¹⁴⁰ Wachter (1987) gaat uit van een consulaat op zijn 35ste en plaats zijn overlijden rond 260a.

¹⁴¹ Coarelli (1973) 43-44 en 48.

¹⁴² Coarelli (1973) 90-91.

¹⁴³ Kruschwitz (1998) 280.

¹⁴⁴ Kruschwitz (1998) 282; ILLRP ad loc.; Coarelli (1973) 48. Courtney (1995) 218 stelt 240a voor.

¹⁴⁵ Wachter (1987) 310-312 en Kruschwitz (1998) 281.

- Paleografisch: Coarelli concludeert na grondige vergelijking van beide schriften een decallage van 30 tot 50 jaar tussen beide inscripties, waarbij 6/7 de jongste moet zijn.

Er is nog een andere reden om de anterioriteit van 8/9 ten opzichte van 6/7 aan te nemen. De eerste Griekse invloeden in Rome laten zich gevoelen rond 300a – 280a, in 272a komen de eerste Griekse slaven in Rome aan. Vanaf 263a knoopt Rome vriendschapsbanden aan met Hieroon II en onderhoudt het goede relaties met Syracuse. De eerste literatuur verschijnt in Rome met de komst van Livius Andronicus en zijn vertaling van de Odyssea in het Latijn (in saturnii) resulteerde in de eerste literaire opvoering in Rome. Dat moet in 240a geweest zijn.¹⁴⁶ Deze vroege literatuur heeft mogelijk de trend gezet die de Scipiones hebben overgenomen voor hun grafmonumenten.

Samenvattend:

- De sarcofaag van Barbatus: ± 270a
- Sarcofaag en inscriptie voor barbatus' zoon: 240a – 230a
- Dipinto en elogium voor Barbatus: 200a tot 170a

Dit was communis opinio tot 1987, toen heeft Wachter alle aanwijzingen voor een latere datering van 6/7 ten opzichte van 8/9 grondig herzien en de algemeen aanvaarde datering verworpen.¹⁴⁷ Zijn eigen argumenten komen ongeveer hier op neer: 1) orthografische, fonologische en morfologische eigenaardigheden kunnen niet echt veel bewijzen, want er bestaat bijna geen vergelijkingsmateriaal dat dateert van vóór 220a en een aantal aangehaalde argumenten (o.a. de *I* in de superlatief en het bestaan van de *G* in 6/7) zijn irrelevant daar ze in 8/9 niet voorkomen; 2) de conclusies van Coarelli inzake de paleografie zijn onjuist; 3) er is geen reden om niet te veronderstellen dat het elogium van Barbatus kort na zijn dood is aangebracht; 4) men mag geen rekening houden met intertekstuele en inhoudelijke elementen.

Maar Wachters argumentering vertoont ook zwakke punten: 1) er is inderdaad weinig vergelijkingsmateriaal dat een objectieve datering van bepaalde taalkundige kenmerken vóór 220a mogelijk maakt, maar dit gaat voorbij aan het eenvoudige feit dat 6/7 een taalkundig later stadium reflecteert dan 8/9. Bovendien berusten een aantal van Wachters argumenten zelf op gissingen en hypothesen (de invoering van de *G*, monoftongering van *OU* naar *U*); of zijn ze eerder uitzondering dan regel (uitgang 2de verbuiging op *US*, of de aarzeling in de monoftongering van *EI* naar *E* of *I*;¹⁴⁸ 2) voor het verwerpen van Coarelli' s datering van de paleografie is de ultieme verklaring dat in 6/7 een jonge steenkapper (van een jaar of 20) aan het werk is geweest, terwijl de inscriptie van 8/9 door een oudere man (van een jaar of 60) is uitgevoerd;¹⁴⁹ 3) voor het later aanbrengen van een elogium op 6/7 zijn plausibele verklaringen aangevoerd, o.a. door Wölfflin, Coarelli en zelfs Ritschl; 4) intertekstuele en inhoudelijke argumenten kan men niet zondermeer opzijschuiven.

Ongewoon is ook dat Wachter de dood van Barbatus tussen 260a-250a moet plaatsen om deze in zijn datering te laten inpassen en daarvoor moet uitgaan van een consulaat op 35 jaar. Bovendien schijnt Wachter het verschil in schrijfwijze van Cn. met C op het dipinto en Gnaiuod met G in de inscriptie niet op te merken en hiervoor is de verklaring van Coarelli wel bevredigend.¹⁵⁰ Een paar eigenaardigheden worden door Wachter ook geduid als pseudo-archaïsmen, maar hierin zou ik nu juist het verlangen zien om een jongere inscriptie als ouder te camoufleren.

¹⁴⁶ Gordon (1983) 81.

¹⁴⁷ Wachter (1987) 303-342. Zijn conclusies worden aanvaard door Radke (1991) 69-70, Pikhaus (1994) 15 nt 3, Fowler (1996) 170-175 en tot op zekere hoogte Kruschwitz (1998). Contra: Courtney (1995) 216-220.

¹⁴⁸ Wachter (1987) 310-318.

¹⁴⁹ Wachter (1987) 319-324.

¹⁵⁰ Coarelli (1973) 89.

Na alle argumenten te hebben afgewogen, denk ik dat de traditionele datering nog steeds standhoudt.

Taalkundig-inhoudelijk: Oudlatijn: klankleer, morfologie en grammaticale bijzonderheden zijn uitvoerig behandeld (Ernout, Pisani, De Rosalia, Lindsay, Hamp etc.) en hoeven hier verder geen verklaring meer. In klassiek Latijn luidt de tekst:

*Cornelius Lucius Scipio Barbatus, / Gnaeo patre prognatus fortis vir sapiensque, / cuius forma virtuti parissima fuit, / consul, censor, aedilis qui fuit apud vos, / Taurasiam, Cisaunam, Samnium cepit, / subigit omnem Lucanam obsidesque abducit.*¹⁵¹

Metriek: Saturnii.¹⁵²

4. *Gnaiuod patre prognatus*: een andere manier om de filiatie aan te geven. Barbatus' vader ligt echter niet in het familiegraf. Merk op dat de naam met een *G* gespeld wordt, maar in het dipinto met een *C*.

fortis vir sapiensque: een aantal onderzoekers ziet hier Griekse invloeden (dit zou kunnen pleiten voor de latere datering daar men voor Griekse invloeden uitgaat van een beginperiode rond Livus Andronicus): het normale formularium luidde: *fortis ac strenuus*. *Sapiens* wordt verklaard als een vertaling van σοφός of φρονιμός.¹⁵³ Het begrip duidt op een praktische wijsheid van een leider in vredestand.¹⁵⁴

5. *forma...virtutei*: de discussie heeft zich toegespitst op de vraag of hierin de invloed van de Griekse adelsethiek (καλοκάγαθος en virtus als een vertaling van ἀρετή) kan gezien worden.¹⁵⁵

parisuma: nog geen consonantgeminatio. *Parissuma* is een superlatief van *par* en weinig geattesteerd. De spelling met *I* in tegenstelling tot de spelling met *U* van *optumo* in 8/9 is een argument voor een latere datering.

apud vos: word soms opgevat als het aanspreken van een bezoeker of een voorbijganger, wat er op neer zou komen dat de dichter van het elogium bekend was met Griekse voorbeelden. Het aanspreken van de voorbijganger stamt uit de Griekse epigrafische praxis.¹⁵⁶ Maar er is een inhoudelijk en formeel verschil tussen de aanspreking van de voorbijganger (*hospes*, naar Gr. ὠξεύε) en *apud vos*. Bovendien rijst dan de vraag wie met *apud vos* wordt aangesproken, want het graf was waarschijnlijk niet toegankelijk voor het publiek.¹⁵⁷

7. *Taurasia, Cisauna*, Taurasia wordt alleen vernoemd in Livius 40, 38 (3) en in Stephanus Byzantius' *Ethnica* 607, 18. Cisauna is onbekend.¹⁵⁸

Samnio: verschillende mogelijkheden: 1) *Samnio*: ablatief loci zonder voorzetsel (hij veroverde Taurasia en Cisauna in Samnium) of ablatief separativus zonder voorzetsel (hij veroverde Taurasia en Cisauna vanuit Samnium); of 2) *Samnio*: datief incommodi (hij

¹⁵¹ Lindsay (1897) 41.

¹⁵² Scansie: zie Zander (1890) 59 en Tanner (1961) 218.

¹⁵³ Till (1970) 280; Van Sickle (1988) 147; Courtney (1995) 224 met bronopgave.

¹⁵⁴ Courtney (1995) 224 en vooral CSE 52 na intensieve studie van het bronnenmateriaal.

¹⁵⁵ Till (1970) 281 schijnt te denken van wel, Courtney (1995) 225 en Kruschwitz in CSE 57 zijn voorzichtiger.

¹⁵⁶ Van Sickle (1987) 49.

¹⁵⁷ Flower (1996) 160; Zarker (1958) 61; Eck (1984) 156 nt 34. (maar Volgens Kruschwitz, CSE 44 moet er een zekere openbaarheid geweest zijn, omdat *apud vos* anders geen zin heeft). Volgens Van Sickle (1987) 49 wordt hiermee de Romeinse burgerij aangesproken. Of het zou gaan om een imaginair publiek, zie Flower (1996) 179. Volgens mij wordt met *apud vos* de familie aangesproken, want zij waren waarschijnlijk de enigen die het hypogeum mochten bezoeken. *Apud vos* krijgt ook zin als de elogia kopieën waren van de tituli bij de imagines maiorum die in het Atrium stonden opgesteld en neerkeken op de familie en eventuele bezoekers. Metofoorisch moet hier ook bedoeld zijn: toen ik nog in leven was (< bij jullie, de levenden). Zie ook p. 42.

¹⁵⁸ volgens Radke (1991)74-75 (maar erg speculatief) een samenstelling van *cis* en *ania*. Aunia zou een nevenvorm moeten zijn van *Amnis*: aan deze kant van de Amnis.

veroverde Taurasia en Cisauna op Samnium); 3) *Samnio(m)*: in plaats van de klassieke accusatief *Samnium*.

De accusatief is de meer voor de hand liggende keuze: voor de ablatief zou men eerder de schrijfwijze *Samniod* verwachten (vergl. met *Gnaiuod*, maar er zijn meerder inconsequenties in de orthografie). Met de acc. krijgen we een plastische manier om te zeggen: "hij veroverde Taurasia en Cisauna, (ja geheel) Samnium." Bovendien heeft de dichter al een voorkeur voor asyndetische verbinding laten blijken in *consol, censor, aidilis* (r.6).

Opsidesque abdoucit: Niet echt een militaire verdienste. Gijzelaars uitwisselen of eisen was de gebruikelijke manier om een vredesverdrag te bezegelen. Volgens Livius werden de gijzelaars vrijwillig overgedragen (cf. infra). Eigenlijk staat hier: ik heb vrede gesloten met Lucania. Volgens Kruschwitz niet echt de moeite waard om in een elogium te vermelden.¹⁵⁹

Prosopografie: Scipio Barbatus geldt als de stamvader van deze tak van de Corneliï, en als de initiatiefnemer voor het familiegraf. Zijn vader Gnaius, over wie nagenoeg niets bekend is, ligt hier niet begraven. De belangrijkste bronnen voor Scipio *Barbatus* zijn dit grafscript en Livius.¹⁶⁰ Hij was consul in 298a en vermoedelijk censor in 280. Het is niet bekend wanneer hij het aedilitaal hield, waarover in het elogium gesproken wordt.

De gebeurtenissen zoals ze verhaald worden door Livius stemmen niet overeen met de weergave ervan in dit elogium. Volgens Livius verzocht een delegatie van Lucaniërs de Romeinen om hulp tegen een nakende inval van de Samnieten. De Lucaniërs kwamen daarbij uit eigen beweging met gijzelaars aanzetten. De Romeinen en de Lucaniërs komen tot een verdrag, en daarop vertrekt L.Scipio (Barbatus) op veldtocht naar Etrurië (waar al problemen waren met de Etrusken). Zijn medeconsul Gn. Fulvius vertrekt naar Samnium. Beiden behaalden een overwinning, maar L.Scipio pas na zware verliezen en na dat de Etrusken er 's nachts heimelijk vandoor waren gegaan.¹⁶¹ In de daaropvolgende jaren speelt Scipio Barbatus geen belangrijke rol meer in de oorlogen tegen de Samnieten. Ook zijn overwinning in Etrurië zal niet zo gewichtig geweest zijn: de fasti Triumphales kennen enkel een triomftocht toe aan *Gn. Fulvius Maximus Centumalus de Samnitibus Etrusceisque*.

Hoe moet men nu de discrepantie in de bronnen beoordelen? Een aantal historici gaat uit van de feiten zoals ze in de inscriptie vermeld zijn en doen Livius' versie af als een ongecontroleerde overname van andere bronnen, die zelf niet precies wisten hoe de vork in de steel zat of die Fulvius bevoordeelden ten nadele van Barbatus.¹⁶² Tegen Livius' interpretatie pleit dat de triomf voor Fulvius was toegekend *de Samnitibus Etrusceisque*. Volgens Livius vocht hij in Samnium en kreeg hij daarvoor de triomftocht.

Het andere uiterste gaat uit van een verdraaiing van de feiten op de inscriptie: Barbatus' krijgsdaden waren niet veel zaaks en bovendien werden ze nog overschaduwd door de triomf van Fulvius. De inscriptie, die in deze optiek generaties na zijn dood moet gemaakt zijn, had dan als bedoeling het blazen van Barbatus op te poetsen en de stamvader van de familie een heroïsche carrière te geven.¹⁶³

¹⁵⁹ CSE 44-45.

¹⁶⁰ Liv. 10, 11 (10, 13-1); 10,14 (4 ev); 10,25; 10;29 (5); 10,40 (7); 11,26 (7 ev) .

¹⁶¹ Liv. 10, 11 (11) – 10, 13 (1).

¹⁶² Als Livius bronnen worden de annalisten in aanmerking, met name Fabius Pictor, Claudius Quadrigarius en Valerius Antias. Meyer (1972) 970-972 gaat uit van fouten in Livius' bronnen. Volgens zijn redenering was bij het opstellen van de inscriptie de herinnering aan de feiten nog te levendig om zondermeer de feiten te kunnen verdraaien. Scullard (1961) 115 volgt de inscriptie in zijn historische reconstructie. Flower (1996) 172 nt 51 (met verdere literatuuropgave) heeft het over "*anti-Cornelian source which supports Barbatus consular colleague*." Zie ook Courtney (1995) 223. Volgens hem was er een hechte band tussen de Fabii (Fabius Pictor, Livius' bron) en de Fulvii (Barbatus' medeconsul).

¹⁶³ Courtney (1995) 223.

Literatuur: Purdie (1935) 56-58. || Lindsay (1897) 41-43 || Plessis (1905) n° 1
|| Tanner (1961) 218-219 || Kruschwitz (1998) 273-285 || CSE 32-57 || Gordon
(1983) n° 5 || Bücheler (1965)I, 380 en afb. 4 || Wachter (1987) 300-342 || RE s.v.
Cornelius n° 343 || Courtney (1995) n° 10

Lucius (?) Cornelius Scipio, zoon van Lucius

[Lucius] Cornelio(s) L. f. Scipio | *aidiles, cosol, cesor.* 1

**Honc oino ploirume cosentiont R[omae]
duonoro optumo fuise viro
Luciom Scipione. Filios Barbati
consol, censor, aidilis hic fuet a[pud vos].** 5
**Hec cepit Corsica Aleriaque urbe,
dedet Tempestatebus aide mereto[d].**

1. R[omae] Courtney, Radke : R[omane] sive R[omani] : *nonnulli ceteri* 2. viro *fere omnes* : viro Κορ[nelio] Kruschwitz
ex im. phot. sed non exstat in imagines Coarelli.

Lucius Cornelius Scipio, zoon van Lucius. Aediel, Consul, Censor.

Deze man, daarover zijn de meesten het eens, was in Rome de grootste van alle vooraanstaande mannen.

(Deze) Lucius Scipio. Hij was de zoon van Barbatus.

Hij was consul, censor en aediel bij jullie.

Deze man heeft Corsica ingenomen en de stad Aleria.

Hij heeft terecht een tempel aan de weergodinnen geschonken.

Monument: ingegrift op de sarcofaag van de overledene. De eigenlijke sarcofaag was een monoliet van peperin (*Lapis Albanus*) van 62 cm x 124 cm x 8,5 cm. De gemiddelde lettergrootte is 5 cm. De plaat is aan de hoeken onderaan beschadigd en rechts van het midden loopt een verticale barst. De steen is verder nog beschadigd bovenaan bij het woord *plourume* en links aan de zijkant bij het woord *hec*, maar de tekst is over het algemeen goed leesbaar. De tekst begint een 10-tal cm van de linkerkant, en loopt aan de rechterkant tot aan de rand. De kist stond opgesteld tegen de linkse muur van de hoofdgang, in de buurt van de kist van Barbatus.¹⁶⁴ Het praescriptum (r.1) was uitgevoerd in dipinto en stond in grotere letters (12 à 16 cm) op het deksel van de sarcofaag.

Datering: 240a-230a. voor de discussie zie CIL I², 6/7

Taalkundig-inhoudelijk: voor de archaïsche vormen: zelfde opmerking als voor 6/7.

In klassiek Latijn:

L. Cornelius L. f. Scipio aedilis consul censor ...

*hunc unum plurimi consentiunt Romae / bonorum optimum fuisse virum / Lucium Scipionem filius barbati / consul, censor, aedilis hic fuit apud vos: / hic cepit Corsicam Aleriamque urbem / dedit Tempestatibus aedem merito.*¹⁶⁵

Algemeen aanvaard als saturnii.¹⁶⁶ Volgens Van Sickle is de opbouw van dit elogium en van het voorgaande een teken van Hellenistische invloeden in Rome. De verdeling in telkens twee verzen die een inhoudelijk geheel weergeven (*laudatio*, naam en *cursus honorum*, *res gestae*) beantwoorden aan de vorm van Griekse elogia, die telkens uit in 3 x 2 coupletten

¹⁶⁴ Zie Coarelli (1973) 40.

¹⁶⁵ Lindsay (1897) 39.

¹⁶⁶ Metriek: zie Zander (1890) 60 en Tanner (1961) 218.

(disticha) bestaan. Een parrallel is te vinden in het werk van Livius Andronicus, die de Odyssea bij zijn vertaling naar het Latijn ook in Saturnii heeft uitgewerkt.¹⁶⁷

2. *Honc oino...* Volgens Cicero moet een vergelijkbare inscriptie op het graf van Atilius Calatinus gestaan hebben: *Quanta (auctoritas) in A. Atilio Calatino! In quem illud elogium: "unum cum plurimae consentiunt gentes. / populi primum fuisse virum" Notum est id totum carmen incisum in sepulcro.*¹⁶⁸ (Hoeveel gezag had A. Atilius Calatinus, voor wie het beroemde elogium was: "De meest gentes¹⁶⁹ zijn het met elkaar eens dat hij de aanzienlijkste man van zijn volk was" Dat hele carmen, dat op zijn tombe staat ingegrift, is bekend.). Dezelfde fraseologie is ook terug te vinden in Liv. 29, 14 (8) over de aanstelling van Scipio Nasica om de Mater Matuta in Rome te ontvangen: *P. Scipionem Cn. filium eius qui in Hispania ceciderat, adulescentem nondum quaestorium, iudicaverunt in tota civitate virum bonorum optimum esse.* (de senatoren waren van oordeel dat P. Scipio, de zoon van Cn. die in Spanje gesneuveld was, een jongeman die nog geen quaestor was geweest, in de hele staat de beste van de aanzienlijke mannen was). Het naast elkaar bestaan van verschillende inscripties met ongeveer hetzelfde formularium wordt gezien als een bewijs voor het bestaan van een geest van competitie tussen de verschillende families.¹⁷⁰ Het toont ook aan dat de consensus van de meerderheid (= de senaat in Livius' verhaal) nodig was om als de grootste van de aanzienlijken beschouwd te worden.

3. *viro*: wordt gewoonlijk als *viro(m)*, gen. meerv. bij *duonorum* verklaard (> klass. *bonorum virorum*), maar een acc. enkelv. met *honc oino(m)* is stilistisch verkieslijk omdat zo de zin beter afgebakend is en omdat *viro* dan goed aansluit bij *Luciom scipionem*. (Zie ook het hogervermeld Livius-citaat: *virum bonorum optimum*). In *duonorum optumo* ziet men vaak een Grieks stijfbeeld zoals *miserorum miserum*,¹⁷¹ maar men kan *bonus* beter lezen als als subst. in de betekenis van "aanzienlijk man, iemand uit de nobilitas of van de optimates" (OLD s.v. *bonus* 6: "men of substance and social standing").¹⁷²

a[pu]d vos: cf. supra CIL I², 6/7 p. 32 nt 161 en p. 42

aide(m) Tempestatebus: opgericht uit dank voor de behouden terugkeer uit de storm. (cf. infra). Vermeld in de Fasti Antiates.¹⁷³ Op de gebeurtenis wordt ook een allusie gemaakt in Ov. Fast 6, 193: *Tu quoque, Tempestat, meritam delubra fatemur, / Cum paene est Corsis obruta classis aquis.* (Jij ook, Tempestat, we geven toe dat je het heiligdom verdiend hebt, toen onze vloot in de wateren van Corsica bijna overweldigd werd.) Het tempeltje moet ook in de buurt van de Porta Capena gestaan hebben, maar er is geen exacte locatie bekend.

Prosopografie: Deze Lucius Cornelius was de zoon van Barbatus en zijn inscriptie geldt als de oudste inscriptie in het hypogeum en als het oudste carmen epigraphicum tout court. Hij was consul in 259a, het jaar nadien censor.¹⁷⁴ Het jaar van zijn aedilitaat is niet bekend.

¹⁶⁷ Van Sickle (1987) 48-50 en Van Sickle (1988) 144-145.

¹⁶⁸ Cic. *Sen* 61, en vergelijkbaar in Cic. *Fin* 2, 116-117: *...velut hoc ad portam: 'Hunc unum plurimae consentiunt gentes populi primum fuisse virum.'* Cicero heeft ongetwijfeld de orthografie aangepast aan de conventies van zijn tijd. Ook dit carmen hoort thuis in IIIA: Calatinus was een vooraanstaand Romein, die 2 keer het consulaat had bekleed (258a en 254a), censor (247a) en dictator (248a/247a) was geweest. Het tijdstip van zijn overlijden is onbekend, maar moet na 241a geplaatst worden, want in dat jaar heeft hij nog bemiddeld tussen C. Lutatius Catulus en Q. Valerius Falto in een dispuut over een triomftocht. Voor Calatinus, zie RE s.v. *Atilius* k 36

¹⁶⁹ In deze periode heeft *gens* de betekenis van vreemde volk (stam): zie CSE 222, maar de betekenis daarvan heeft weinig zin. De senaat (= de *patres* van de belangrijkste *gentes*) maakte uit wie de belangrijkste man was, niet een paar vreemde volkstammen.

¹⁷⁰ Flower (1996) 177 en 179.

¹⁷¹ Volgens Till (1970) 279 zou het een constuctie kunnen zijn zoals bv ἀγαθὸν κράτιστος.

¹⁷² Hamp (1993) 158-159.

¹⁷³ Courtney (1995) 221.

¹⁷⁴ Volledige bronopgave over L. Cornelius Scipio Barbati f. in Meyer (1972) 973 nt 22 en 23.

Hij ondernam met de - dan jonge - Romeinse vloot een expeditie tegen Corsica, nam Aleria in en slaagde er in de Carthagers te verdrijven. Een expeditie tegen Olbia in Sardinië liep mis omdat de vloot in noodweer terechtkwam. Omdat ze de storm overleefden heeft hij later het tempeltje aan de weergodinnen geschonken. Hij heeft ook een triomf *de Poenis et Sardinia et Corsica* gekregen (fasti Triumphales), maar dat wordt hier, vreemd genoeg, niet vermeld.

Literatuur: Purdie (1935) 57-58 || Lindsay (1897) 39-41 || Plessis (1905) n° 2 || Tanner (1961) 216-218 || Bücheler (1965) I, 380 || Hamp (1993) || Wachter (1987) 300-342 || RE s.v. Cornelius n° 323 || Courtney (1995) n° 9

Publius Cornelius Scipio, zoon van Publius

*Quei apice insigne Dial[is] fl[aminis] gesistei | 1
 mors perfec[it] tua ut essent omnia | brevia,
 honos, fama, virtusque | gloria atque ingenuim.
 Quibus sei | in longa licuisset tibe utier vita, |
 facile facteis superases gloriam | maiorum. 5
 Qua re lubens te in gremiu, | Scipio, recipit
 terra, Publi, | prognatum Publio, Corneli.*

Jij, die de priesteremts, het kenteken van de Jupiterpriesters, hebt gedragen.
 De dood heeft ervoor gezorgd dat voor jou alles kort van duur was:
 je eer, je goede naam, je moed, je roem en je talent.
 Ware het je gegund geweest daarmee van een lang leven te genieten,
 moeiteloos had je dan door je daden de roem van je voorvaderen kunnen
 overtreffen.
 Omwille daarvan, Scipio Publius Cornelius, telg van Publius
 ontvangt de aarde je graag in haar schoot.

Monument: Twee sarcofaagplaten uit peperin van Gabina (*lapis Gabinus / lastre di pietra gabina*). De inscriptie begint, op het eerste vers na, iets voor de helft van de linkerplaat. De rechterplaat is bovenaan in de hoeken afgebrokkeld. Met uitzondering van de eerste regel komen de verseinden niet met de regeleinden overeen. De letters geven een regelmatige, vrij verzorgde indruk, maar zijn op de linkerhelft groter dan op de rechterhelft (4 cm. tegen 3,5 à 3 cm.), in feite lopen de letters een beetje spits toe naar de rechterkant. Er waren sporen van rode verf en hulplijntjes.

De eerste regel is misschien later toegevoegd.¹⁷⁵ De letters zijn veel kleiner (2 cm.) en de versregel staat veel meer naar links. Bovendien hebben de andere scipiones in hun elogia maar 6 verzen gekregen en hier staan er 7. Op foto ziet de paleografie er ongeveer hetzelfde uit, hoewel de schets van Coarelli kleine verschillen toont in *Q*, *P* en *G*.¹⁷⁶ Volgens Kruschwitz zijn ze door dezelfde steenkapper gemaakt en was het uitspringen naar links een normale epigrafische praktijk. Noch fonologie noch orthografie geven indicaties voor een latere datering.¹⁷⁷

Toch even het volgende opmerken: zonder het eerste vers zou de opmaak er evenwichtiger uitzien en zou er ongeveer evenveel vrije ruimte onder als boven het elogium overblijven, terwijl nu juist de hulplijntjes aangeven dat hier gestreefd is naar een zekere symmetrie. Volgens Kruschwitz is er door het eerste vers ook een grammaticaal probleem, omdat in dit geval een *tibi* als antecedent voor de volgende relatiefzin¹⁷⁸ moet bijgedacht worden, hoewel ik niet goed inzie waar hier de moeilijkheid ligt. Nog een opmerking: verzen 2 – 7 zijn doorlopend na elkaar geschreven (6 verzen op 8 regels). Daartegenover staat dat vers 1 in kleinere letters is geschreven, naar links uitspringt, en volledig op één lijn staat, net alsof de steenkapper moeite had om het vers in een te kleine ruimte te laten passen. Dit pleit volgens mij voor een toevoeging achteraf, maar niet noodzakelijk veel later.

¹⁷⁵ Bücheler (1965) vol.I 382; Coarelli (1973) 94-95.

¹⁷⁶ Coarelli (1973) 91.

¹⁷⁷ Kruschwitz (1999) 262.

¹⁷⁸ Kruschwitz (1999) 262.

Datering: Rond 170a. Het type sarcofaag (uit verschillende platen) en de gebruikte steen kan op kunsthistorische gronden in de buurt van 170a - 160a geplaatst worden.¹⁷⁹ De paleografie is duidelijk van een later stadium dan die van 6/7 en 8/9, maar stamt min of meer uit dezelfde periode als de paleografie van 11. Vooral de vorm van de rechthoekige *L* duidt daar op, maar ook de vormen van *E*, *F*, *Q*, *R* en *S* zijn een aanwijzing.¹⁸⁰

Orthografisch: de consonantgeminatio in *essent* en *terra* komt vanaf 174a voor. Het niet consequent aanhouden van deze geminatio in *licuis(s)et*, *superas(s)es* en *ges(s)istei*, wijst op een overgangperiode. Aangezien het gebruik door Ennius ingevoerd werd (of sterk gepropageerd werd) en Ennius, als intieme vriend van de Scipiones, invloed moet gehad hebben op de taal in hun elogia,¹⁸¹ vermoed ik dat we niet ver verwijderd zijn van 174a, het beginstadium van dit verschijnsel. De uitgevallen eind-M in *apice(m)* dateert zeker van vóór 130a.

Coarelli, die geen moeite heeft om in de overledene de zoon van Scipio Africanus te herkennen, dateert ook nog op historische gronden vóór 162a.¹⁸²

Taalkundig-inhoudelijk: In klassiek Latijn.¹⁸³

Qui apicem, insigne Dialis flaminis gessisti, / Mors perfecit tua ut essent omnia brevia, / honos, fama virtusque, gloria atque ingenium; / quibus si in longa licuisset tibi uti vita, / facile factis superasses gloriam maiorum. / Quare lubens te in gremium, scipio, recipit / terra, Publi, prognatum Publio, Corneli

Algemeen aanvaard als Saturnii.¹⁸⁴ De stijl en opbouw wijkt hier af van de vorige elogia: het carmen adresseert de dode, niet een bezoeker, en krijgt meer een troostend karakter. Tegelijkertijd draagt het bij tot de dramatische spanning. Bovendien heeft hij 7 verzen gekregen, de andere Scipiones maar 6.

1. *Dialis Flaminis*: een eventueel latere toevoeging van de het eerste vers schrijft men toe aan het ingrijpen van Scipio Aemilianus, die geprobeerd heeft de familie een nieuw elan te geven. De toevoeging zou deze Scipio een – weliswaar weinig belangrijk – cursus honorum geven. Als flamen dialis had hij toegang tot de senaat en kreeg hij het *ius imaginum*: het recht op een dodenmasker.¹⁸⁵

2. *ut essent omnia brevia...sei in longa ...utier vita*: laat doorschemeren dat deze Scipio (te) jong gestorven is. *ingenium* bevestigt dit: het woord komt weinig voor in de epigrafie, maar verwijst dan steeds naar mensen die te jong gestorven zijn. Men gebruikt het voor een talent, dat niet nader gespecificeerd wordt.¹⁸⁶

4. *utier*: infin. pass.¹⁸⁷

6. *in gremium*: naar voorbeeld van γαλα κόλποις ἐδέξατο; tevens in overeenstemming met de gewoonte van de Corneliï om hun doden te begraven in plaats van te verbranden.¹⁸⁸

7. Het bewaren van de naam voor de laatste verzen en het verdelen van de onomastische elementen over verschillende verzen, wordt ook zo gedaan in Hellenistische grafepigrammen.¹⁸⁹

¹⁷⁹ Coarelli (1973) 48-49.

¹⁸⁰ Coarelli (1973) 90.

¹⁸¹ Sommigen schrijven zelfs dit elogium aan hem toe.

¹⁸² Coarelli (1973) 46.

¹⁸³ Lindsay (1897) 43-44.

¹⁸⁴ Mogelijk metrische uitwerking in Metriek: zie Zander (1890) 61 en Tanner (1961) 219.

¹⁸⁵ Flower (1996) 168

¹⁸⁶ Tatum (1988) 254-255.

¹⁸⁷ LGr 328

¹⁸⁸ Till (1970) 283, Courtney (1995) 227 met literatuuropgave.

¹⁸⁹ Till (1970) 283.

Prosopografie: De identiteit van de betrokkene en de reden voor de - mogelijk - latere toevoeging van het eerste vers zijn hier open vragen.

Volgens de traditionele visie is de dode die hier begraven ligt, de zoon van Scipio Africanus. Over de zoon van Africanus weten we dat hij auguur was in 180a en dat hij Scipio Aemilianus (Africanus minor, Numantinus) geadopteerd heeft in 168a. Hij moet ook nog enkele jaren daarna in leven zijn geweest, aangezien Livius geen gewag maakt van zijn dood en de lacunes in Livius' werk pas later beginnen.¹⁹⁰ Het objectieve gegeven om tot deze identificatie te komen is zijn naam en zijn filiatie: de andere bekende Publii P. filii zijn Scipio Africanus en Scipio Aemilianus, die hier niet begraven liggen. Verder schrijven de bronnen hem ook nog een zwakke gezondheid toe, die hem niet toeliet een normaal cursus honorum op te bouwen¹⁹¹ en in deze inscriptie wordt alleen een priesterschap vermeld (*flamen dialis*).¹⁹² Een zwakke gezondheid zou ook passen bij de vroegtijdige dood, waarop in dit carmen gezinspeeld wordt.

Er zijn ook tegenargumenten voor deze identificatie: hij was auguur en daarover wordt niets in de inscriptie gezegd,¹⁹³ maar misschien wordt daarop gezinspeeld met *honos*. Bovendien was een combinatie van twee priesterschappen, hoewel niet uitgesloten, ongewoon en auguren werden, net als flamines voor het leven gekozen. Verder moet Publius Africani f. om historische redenen geboren zijn tussen 215a en 210a¹⁹⁴ en zou hij bij zijn veronderstelde dood in 162a dus minstens 48 jaar geweest zijn. Niet direct een leeftijd die strookt met het korte leven dat in het elogium wordt gesuggereerd.

Rond de identiteit van deze Scipio zijn dan ook verschillende hypotheses geformuleerd. Het zou een kleinzoon van Scipio Africanus kunnen zijn en zijn vroegtijdige dood zou zijn vader ertoe gebracht hebben om Scipio Aemilianus te adopteren.¹⁹⁵

Als we vertrekken van het feit dat dit familiegraf bestemd was voor de nakomelingen van Barbatus, bestaat de mogelijkheid dat we te maken hebben met een nakomeling van P. Cornelius Scipio Asina (kleinzoon van Barbatus, kozijn van Africanus) waarover in de bronnen met geen woord gerept wordt.¹⁹⁶ Nog een andere hypothese veronderstelt dat Africanus' eerste zoon als jong kind gestorven was, en dat hij kort na 204a, na zijn missie in Hispania een derde zoon kreeg, die het vrijgekomen praenomen Publius opnieuw moest dragen (Africanus' tweede zoon, geboren tussen 214a en 210a, heette Lucius).¹⁹⁷

Een van de argumenten die Moir tegen de traditionele visie (de zoon van Africanus) aanvoert is dat, zo kort na de dood van Africanus, niemand het in zijn hoofd zou durven halen om zijn roem naar de kroon te steken door te zeggen: *facile facteis superases gloriam maiorum*. Volgens mij bewijst dit juist het tegendeel: dit carmen, in tegenstelling tot de twee voorgaande, ademt een erg intimistische sfeer uit en is gericht tot de dode zelf, niet tot de bezoeker van het graf. De bedoeling van de tekst is onmiskenbaar: de dode troost bieden en inspelen op het gevoel voor drama van de bezoeker. En waarmee zou men een nakomeling van Africanus beter kunnen troosten dan door te zeggen dat hii met gemak zijn vader had kunnen evenaren? Bovendien was het in de aristocratie imperatief dat men zich bij een overlijden excuseerde

¹⁹⁰ RE s.v. *Cornelius* n° 1437; Bandelli (1975) 93-95.

¹⁹¹ Cic. *Brut.* 77; id. *Sen.* 35; id. *Off.* 1, 121.

¹⁹² Volgens Moir (1986) 266 een schaamlapje omdat het bijna onmogelijk was dit priesterschap, met zijn rigide voorschriften, te combineren met andere ambten, maar toch voldoende beschut was voor iemand met een zwakke gezondheid. Bovendien gaf het toegang tot de senaat.

¹⁹³ De mogelijkheid bestaat ook dat een praescriptum met een volledig cursus honorum op een andere steen was aangebracht, die ondertussen verdwenen is.

¹⁹⁴ Bandelli (1975) 90, Moir (1986) 266.

¹⁹⁵ Summer, geciteerd door Moir (1986) 265 met daar ook de tegenargumenten.

¹⁹⁶ Bandelli (1975) 96-97.

¹⁹⁷ Moir (1986) 266 en Moir (1988) 258-259; tegenargumenten bij Tatum (1988) 253-258.

voor de niet waargemaakte verwachtingen. Een individu moest niet alleen roem voor zichzelf vergaren, maar voor zijn hele gens.¹⁹⁸

Vreemd blijft wel dat Livius helemaal niets vermeldt over een zo'n ongewone gebeurtenis bij een van de beroemdste figuren uit de Romeinse oudheid maar dat kan liggen aan de lacunes in de bronnen of in Livius' eigen bronnen.

Literatuur: Purdie (1935) 58 || Lindsay (1897) 43-44 || Plessis (1905) n° 3 || Tanner (1961) 219 || Kruschwitz (1999) 261-262 || Bandelli G. (1975) 84-99 || Bücheler (1965) I, 381 || Moir (1986) || Moir (1988) || Tatum (1988) || RE s.v. *Cornelius* n° 331 || Courtney (1995) n° 11

¹⁹⁸ Tatum (1988) 254-255; Till (1970) 282.

Lucius Cornelius Scipio, zoon van Gnaius, kleinzoon van Gnaius

L. Cornelius Cn. f. Cn. n. Scipio. 1
Magna sapientia | multasque virtutes
aetate quom parva | possidet hoc saxum.
Quoiei vita defecit, non | honos honore,
is hic situs, qui nunquam | victus est virtutei. 5
Annos natus (viginti) is | [loc]e[is] mandatus.
Ne quairatis honore | qui minus sit mandatus.

Lucius Cornelius Scipio, zoon van Gnaius, kleinzoon van Gnaius
 Grote wijsheid en veel kwaliteiten,
 evenals een jeugdige leeftijd, herbergt deze steen.
 De levensjijd ontbrak hem voor eerbewijzen, maar niet de waardigheid.
 Hier ligt hij, die in moed nooit overtroffen is.
 Twintig jaar oud, aan deze plaats toevertrouwd,
 opdat jullie niet zouden vragen waarom hem minder ambten zijn toegezegd.

Monument: monolithische sarcofaag uit peperin (*lapis Gabinus*), de sarcofaag stond opgesteld tegenover de sarcofaag van 8/9, de zoon van Barbatus. Op verschillende plaatsen gebarsten en afgebrokkeld. Lettergrootte 4 à 4,5 cm. Tekst opgesteld aan de hand van de transcriptie van Coarelli.¹⁹⁹

Datering: rond 170a op basis van de paleografie.²⁰⁰ Orthografisch: nog geen consonantgeminatio in *possidet* maar wel in *annos*, tevens al AE voor AI in *aetate*, maar nog niet in *quairitis*. de inscriptie zit dus blijkbaar in een overgangsperiode.

Taalkundig-inhoudelijk: Klassiek Latijn.²⁰¹

L. Cornelius Cn. F. Cn. N(e)pos Scipio

Magnam sapientiam multasque virtutes / aetate cum parva possidet hoc saxum. / Cui vita defecit, non honos honore, / is hic situs, qui nunquam victus est virtute. / Annos natus viginti is (iis?) locis mandatus. / ne quaeratis honorem qui minus sit mandatus.
 Algemeen aanvaard als saturnii.²⁰²

2. *sapientia...virtutes*: *virtus* wordt in alle elogia van de Scipiones als kwaliteit vermeldt en moet zeker deel uitmaken van hun adelsethiek. *Sapientia* wordt ook nog gebezigd in het elogium van Barbatus.

4. *defecit ...honore*: *honore* wordt soms gelezen als acc. *honore(m)* bij transitief *deficio*,²⁰³ (zijn leven, maar niet zijn waardigheid ontzegden hem eerbewijzen) maar hier staat waarschijnlijk een abl. limitationis. Uitgesloten is een acc. Graecus, want die wordt in het Latijn pas in de klassieke periode gebruikt.²⁰⁴

honos... honore ...honore: woordenspel met verschillende nuances voor *honos (=honor)*. Eerst worden de morele kwaliteiten bedoeld waarover een man moet beschikken. Daarna is

¹⁹⁹ Coarelli (1973) 92 en foto n° 13.

²⁰⁰ Coarelli (1973) 90; ibid. 48 voor het type sarcofaag.

²⁰¹ Lindsay (1897) 76.

²⁰² zie Zander (1890) 62 en Tanner (1961) voor de uitwerking van een mogelijke scansie.

²⁰³ Plessis (1905) 29; Courtney (1995) 227.

²⁰⁴ CSE 99.

het de glans die afstraalt van de eerbewijzen die hij krijgt, als hij over die kwaliteiten beschikt. Die eerbewijzen krijgen een concrete vorm in het laatste *honore*: de ambten en de magistratuur die hem normaal moesten toegekend worden. Hierin schuilt ook de pointe: het gedicht is een excuus voor het ontbreken van deze Scipio in de galerij der groten van zijn voorouders. Niettemin beschikte hij over alle nodige kwaliteiten.

7. *Ne quairatis*: een rechtstreekse aanspreking van de bezoekers van het graf. Net als *apud vos* in 6/7 en 8/9 een meervoudsvorm, waarmee een collectief wordt geadresseerd. *Apud vos* is in 6/7 en 8/9 het klankbord dat Barbatus en zijn zoon gebruiken om over hun cursus honorum en hun *res gestae* op te snijden. Hier wordt het collectief geadresseerd om de overledene te excuseren voor het ontbreken van een cursus honorum en *res gestae*. Dat collectief moet hier de familie zijn, of misschien de burgerij. Het individu wint niet alleen voor zichzelf roem, maar voor zijn hele gens. Bij gebrek daaraan wordt een verklaring verwacht: bij de aristocratie waren excuses voor niet waargemaakte verwachtingen imperatief.²⁰⁵ In tegenstelling tot het voorgaande elogium, dat door de aanspreking van de dode een dramatische spanning kreeg en van een zekere gevoeligheid getuigde, moet hier dus geen overdreven gevoeligheid achter gezocht worden.

Honore ...minus kan als een bevestiging gezien worden voor een identificatie met de zoon van Hispallus: het klinkt als een verontschuldiging jegens zijn broer (cf. supra), die wel op een uitgebreid cursus honorum kon bogen.

Prosopografie: Ook hier is geen zekerheid over de identiteit van de overledene, maar meestal schrijft men deze inscriptie toe aan de zoon van Hispallus en Paulla Cornelia, die tevens de broer was van Hispanus (op basis van de filiatie). Het zou ook om een kleinzoon van Hispallus en een zoon van Hispanus kunnen gaan, maar chronologisch is dit minder waarschijnlijk.

Literatuur: Purdie (1935) 59 || Lindsay (1897) 76-78 || Plessis (1905) n° 4 || Ritschl F. (1878) 734 || Tanner (1961) 219 || Bücheler (1965) I, 381 || RE s.v. *Cornelius* n° 326 || Courtney (1995) n° 11

²⁰⁵ Till (1970) 282; Tatum (1988) 254.

Scipio?

[- - -jis |
 [--- Scipionem |
 [--- quo] adveixei.

o . adveixei lapis (puncto separante) : [---qu]oad veixei sive [---qu]o ad veixei plerique

...Scipio... waarmee ik mijn leven heb doorgebracht.

Monument: dit is gevonden in het later aangebouwde hypogeum van het familiegraf van de Scipiones. Fragment van een sarcofaagplaat uit tufsteen (*lapis tophaceus*). De schikking van de letters op de steen was ongeveer zoals weergegeven in de transcriptie hierboven. Lettergrootte: 4,5 cm. De plaat stond naast de sarcofaag van Scipio Hispanus (CIL I² 15).

Datering: laatste decenia van IIA op basis van de paleografie, maar vooral omdat de oorspronkelijke sarcofaag geplaatst is na de sarcofaag van Scipio Hispanus, waarvan de sterfdatum rond 130a wordt geschat.²⁰⁶

Taalkundig-inhoudelijk: fragmentarisch, maar toch zijn er goede aanwijzingen voor een metrum. Ritschl vermoedde al een metrische opbouw. Eventuele kenmerken die daar op kunnen wijzen: de tekst is verticaal niet uitgelijnd aan de rechterkant en voor elke nieuwe zin (vers ?) is men een nieuwe regel begonnen. Belangrijkste aanwijzing: deze inscriptie is opgesteld in de 1ste persoon (zie CIL I², 15). Bovendien bewijst de accusatief *Scipionem* dat hier iets meer heeft gestaan dan een eenvoudig grafschrift.²⁰⁷ Tenslotte wordt *Advivio* wel meer aangetroffen in de epigrafische poëzie.

Een probleem is *adveixei*, dat, behalve hier, alleen in de late oudheid voorkomt (althans volgens Mommsen). Vandaar de emendatie *quo]ad veixei*. Maar de scheidingspunt tussen *quo* en *ad* staat zeker op de steen en *adveixei* is aan elkaar geschreven, zodat we een vroege attestatie van *advivio* wel moeten aannemen. TLL (*advivio: vivere cum*) geeft een 12 tal voorbeelden uit de epigrafie, waaronder 5 carmina (dit wil zeggen, met CLE nummering).

Prosopografie: In de epigrafie wordt *advivio* gebruikt voor het samenleven onder echtgenoten. Dit zou betekenen dat de begraven persoon een vrouw is, vooropgesteld dat *Scipionem* object is van *adveixei*.²⁰⁸

Indien we toch uitgaan van *quoad veixei*, moet het gaan om een persoon, die jong gestorven is. Hiervoor komt o. a. in aanmerking de zoon van Hispanus, die praetor was in 109a en kort nadien gestorven is. Een andere mogelijkheid is een niet bekende zoon van P. Cornelius Scipio, quaestor 167a, die gestorven moet zijn voor hij een verdere carrière had kunnen opbouwen.²⁰⁹

Literatuur: RE s.v. *Cornelius* n° 317 k 1427 || CSE 159-161 || Coarelli (1973)

²⁰⁶ Coarelli (1973) 62.

²⁰⁷ CSE 160.

²⁰⁸ Coarelli (1973) 57 nt 55 en 61-62; hij vermeldt puur hypothetisch Sempronia, de zuster van de Gracchi en de echtgenote van Scipio Aemilianus, die volgen hem belangrijk genoeg was om een monumentale sarcofaag te krijgen.

²⁰⁹ Coarelli (1973) 61.

Gnaius Cornelius Scipio Hispanus, Zoon van Gnaius

Cn. Cornelius Cn.f. Scipio Hispanus, | pr(ae- 1
tor), aid(ilis) cur(ulis), q(uaestor), tr(ibunus)
mil(itum) (bis), (decem)vir sl(itibus) iudik(andis), |
(decem)vir sacr(is) fac(iundis).|
Virtutes generis mieis moribus accumulavi, 5
progeniem genui, facta patris petiei.
Maiorum optenui laudem ut sibi me esse creatum
laetentur; stirpem nobilitavit honor.

Gnaius Cornelius Scipio Hispanus, zoon van Gnaius.

Praetor, curulisch aediel, quaestor, tweemaal krijgstribuun,
 decemvir stlitibus iudicandis, decemvir sacris faciundis.

Door mijn houding heb ik merites bij die van mijn voorvaderen opgestapeld.

Ik heb een nageslacht voortgebracht, de daden van mijn voorouders getracht te
 evenaren.

Ik heb de roem van mijn voorvaderen hooggehouden, zodat ze er zich in
 verheugden dat ik uit hun lijn afstamde.

Mijn eigen ereambten hebben mijn nageslacht roem gebracht.

Monument: sarcofaag uit vulkanische tufsteen (*tuffo Dell' Aniene*), met frontplaat uit Peperin. De sarcofaag stond in de later bijgebouwde annex van het familiegraf, rechts van de ingang. De plaat met de inscripties bestond uit twee delen. Het cursus honorum loopt over beide platen, het elogium staat, op een paar letters na, op de onderste helft van de linkerplaat. Lettergrootte: cursus honorum 4 à 5 cm, elogium 2 à 2,5 cm. Goed leesbaar. Deze tekst is overgenomen uit Coarelli.²¹⁰

Datering: 138a of iets later. In 139a was hij nog praetor, maar het consulaat schijnt hij niet bereikt te hebben. Voor de terminus ante quem wordt algemeen 130a aangenomen. De paleografie bevestigt dat en ook het metrum wijst op een latere datum.²¹¹

Taalkundig-inhoudelijk: in tegenstelling tot de andere elogia Scipionum, die in saturnii zijn opgesteld, bestaat dit grafschrift uit elegische disticha. Dit is het vroegste elegisch distichon in de Latijnse epigrafie, dat is overgeleverd.²¹² Het gedicht is ook in de 1ste persoon, de dode is zelf aan het woord. Deze vernieuwingen moeten uitgegaan zijn van Scipio Aemilianus: zijn Hellenofiele instelling is bekend en hij had rond zich een kringetje van begaafde schrijvers en filosofen: Polybius, Lucilius, Laelius etc.

5. *mieis* voor *miis*, *meis*; met elliptisch *moribus*.

(decem)vir sl(itibus) iudik(andis): college van 10 dat behoorde tot de lagere magistratuur en opgericht (of hervormd) werd tussen 242a en 227a. Hun taak in de late Republiek bestond er in te oordelen over de *liberales causa*: de kwestie of iemand een vrij man was of niet.²¹³ Over het ontstaan en de oorspronkelijke functie van deze *decemviri* kan niets met zekerheid

²¹⁰ Coarelli (1973) 99 fig. P: facsimile en foto n° 16.

²¹¹ Coarelli (1973) 57, en ibid. 48: archeologisch: dit type sarcofaag is in gebruik tussen 140a en 100a.

²¹² Het elogium voor Africanus is alleen uit literaire bronnen bekend, maar zou kort na 183a gemaakt zijn. (zie p. 204) Africanus kon deze vernieuwing al vroeger doorvoeren: hij had zijn eigen mausoleum in Liternum. Voor het familiegraf in Rome was men ongetwijfeld conservatiever.

²¹³ Cic. *Caec.* 97 en Cic. *Dom.* 78.

gezegd worden, maar de naam laat een bredere bevoegdheid in vroegere tijden vermoeden (college van 10 voor het oordelen in gerechtelijke geschillen), indien *slis* = *lis*.²¹⁴ Men veronderstelt dat ze identiek zijn met de *iudices decemviri*, die ontstaan zijn uit de eerste *Secessio plebis*,²¹⁵ en waarvan de bevoegdheden geregeld werden in de lex Horatia van 449a. Ten tijde van Augustus was hun functie teruggebracht tot een soort voorzitterschap over de centumviri.²¹⁶ Dit is de vroegste attestatie van het ambt.

(*decem*)*vir sac(ri)s fac(i)undis*): een priestercollege dat belast was met toezicht en interpretatie van de Sibyllijnse boeken.

8: *nobilitavit*: *nobilitare* heeft hier een vernauwde betekenis: de status van de familie als *nobiles* vernieuwen.²¹⁷

De inschakeling in familiecatenatio en het belang van de gens komen hier zeer duidelijk tot uiting: *generis...progeniem genui...facta patris petiei...maiorum...stirpem*. Hispanus kan de vergelijking met zijn voorouders doorstaan en hij heeft voor kinderen gezorgd die dezelfde belofte inhouden.

Prosopografie: Hispanus was de zoon van Scipio Hispallus en Paulla Cornelia en een vertegenwoordiger van de 5de generatie Scipio's (vanaf Barbatus). Hij heeft meer sporen nagelaten dan alleen maar deze inscriptie.²¹⁸ Het decemviraat *sacris faciundis* moet na 167a gekomen zijn, want daar beginnen de lacunes in Livius. Als krijgstribuun (of als quaestor?) was hij in 149a in Carthago, waar hij de stad op aandringen van Rome moest ontwapenen. Tevens wordt hij al vroeger op Kreta gesignaleerd, want daar is een inscriptie voor hem teruggevonden, die nog geen ambten vermeld.²¹⁹ In 139a is hij praetor en verantwoordelijk voor het edict, dat de Joden en de Chaldeeërs uit Rome en Italië verbant. Hij moet kort na de praetuur gestorven zijn, want het consulaat heeft hij niet bereikt. Er is slechts één zoon van hem bekend.

Literatuur: Purdie (1935) 59-60 || Lindsay (1897) 78- 79 || Plessis (1905) n° 5 || Tanner (1961) 222-223 || Massaro (1992) 38-40 || Bücheler (1965) I, 382 || RE s.v. *Cornelius* n° 347 || Courtney (1995) n° 13

²¹⁴ Kelly (1976) 67.

²¹⁵ Men steunt hiervoor op ² Liv, 3,55. Zie ook DS (decemviri IV).

²¹⁶ Kelly (1976) 67.

²¹⁷ Flower (1996) 170. Past ook in de restauratiestrategie van Scipio Aemilianus, die veel gedaan heeft om het blazoen van de familie op te poetsen.

²¹⁸ De belangrijkste bronnen zijn Val. Max. 1, 3, 3; Appian 80; Diod. 14.

²¹⁹ JHS 16 (1896) 181: Γναῖον Κορνήλιον Γναίου υἱὸν Σκιπίωνα Ἴσπανὸν εὐεργέταν ἃ πόλις. (De stad heeft Gn. Cornelius Scipio, zoon van Gn. tot weldoener geproclameerd.).

Gaius Sergius Mena, zoon van Marcus, van de Tribus Velina**Gaius Sergius Mena, zoon van Gaius, van de Tribus Velina**

[C(aius) S]ergius M(arci) f(ilius) | 1
 Vel(ina) Mena, |
 [C(aius) S]ergius C(ai) f(ilius) Vel(ina) |

quom Q(uinto) Caepione| proelio est occisus. |

C(aius) Sergius | 5
 C(aius) Sergius | [---]

2. Vel(ina) Degrassi : Vel(ina tribu) Kruschwitz : vel(es) Warmington 3. [C(aius) S]ergius *supplevi more veteri qui iubet ad cenotaphium mortuum ter vocari nomine.* : [-S]ergius Degrassi, Kruschwitz : [Lucius S]ergius *ceteri* 5,6,7(?). Sergius [---] Degrassi : Kruschwitz: ' Num in u. 5,6 et post u. 6 ampliora perierint, nescio'

Gaius Sergius Mena, zoon van Marcus van de tribus Velina.

Gaius Sergius, zoon van Gaius van de tribus Velina,

is samen met Quintus Caepio in de oorlog gesneuveld.

Gaius Sergius

Gaius Sergius

...(?)

Monument: gevonden buiten Rome op ongeveer 3km van de Porta Ostiensis (nu Porta S. Paolo), in een wijngaard op de via Laurentina. Peperin (*Lapis albanus*) met vrij oude letters.²²⁰ De steen is versierd met een afbeelding van de onderwereld. Nu niet meer voorhanden, maar in situ opgetekend door Hülsen (ed. CIL) anno 1898.

Datering: Op grond van interne evidentie dateert men 90a: Quintus Servilius Caepio was samen met Gaius Marius bevelhebber voor Publius Rutilius Lupus, consul in 90a in de bondgenotenoorlog tegen de Samnieten en de Marsi. Hij werd door een list van Quintus Poppaedius, de generaal van de Marsi en de Vestini, die zich als overloper voordeed, in de val gelokt en kwam daarbij om het leven. Een deel van zijn troepen onderging hetzelfde lot.²²¹ Bij senaatsbesluit werd bevolen dat de gesneuvelden moesten worden begraven op de plaats waar ze waren omgekomen.²²² Er moet een kleine marge genomen worden: dit is een cenotaphium (cf. infra), en het eigenlijke graf stond in de buurt van het slagveld. Het is niet zeker dat de familie (of een andere opdrachtgever) zich daarom verplicht voelde om dadelijk na de dood van de man voor de *titulus* te zorgen, gezien hij al een graf had. Anderzijds is er evenmin reden om aan te nemen dat zij lang gewacht zouden hebben met de laatste eerbewijzen.

Taalkundig-inhoudelijk: Enkel r. 4 kan als metrisch beschouwd worden. Kruschwitz vermoedt een saturnische versmaat door de syntactische geleding (*cesuur ...proelio // occisus*) en door de alliteratie van de stemloze gutturaal in het eerste hemistichion.

²²⁰ *litteris satis antiquis* (Cil I² ad loc.)

²²¹ Liv., *Per* 73; Apian., *Bell. civ.* I, 44: 197 ev; Eutrop V 3. Zie Keaveney (1987) 132-136 voor de historische uitwerking.

²²² Appian., *Bell. civ.* I, 43: 195

4. *quom = cum*

Proelio wordt niet voorafgegaan door *in* omdat de dichter het redegevend aspect²²³ wou benadrukken (in mijn vertaling: ...*gesneuveld*).

Statuut en milieu: vader en zoon zijn ingenui. Mena is een Grieks cognomen (< μῆν) uit het milieu der vrijgelatenen.²²⁴ Waarschijnlijk is Gaius Sergius de zoon van een vrijgelatene omdat hij nog dit cognomen gebruikt. Zijn zoon Gaius (?) Sergius gebruikt dit cognomen niet meer want hij stamt af van een vader en een grootvader met burgerrechten.²²⁵

Het plaatje van de onderlinge relaties ziet er op het eerste zicht zo uit: Gaius Mena is Ingenuus en de zoon van Marcus, die vermoedelijk ook het cognomen Mena droeg, (en die hier niet begraven ligt.) Het cognomen kan op een slavenachtergrond wijzen. Van de zoon van Gaius Mena ontbreekt door de lacune het praenomen, maar er zijn redenen om aan te nemen dat hij ook Gaius heette. Hij is de man die in de oorlog gesneuveld is. De andere twee Gai Sergii zouden zijn zonen kunnen zijn, of zijn zoon en zijn kleinzoon, en van hen hebben we geen aanwijzingen over een eventueel cognomen. Maar, uit de aanwijzingen van Hülsen kan opgemaakt worden dat er op de steen niets aan de linkerkant van deze laatste twee namen stond (er is geen lacune aangegeven, noch een breuk of het einde van de steen). De ruimte rechts van deze twee namen was versierd met de afbeelding van een deur (*porta sepulchri insculpta*). Bovendien zijn deze laatste twee namen in veel grotere letters uitgehakt dan de rest van de inscriptie. De tussenruimte tussen de letters is ook veel groter, alsof men deze laatste namen extra goed in de verf wou zetten. Er was dus ook nog plaats voor een eventueel cognomen of een filiatie. Het was dus de bedoeling van de opdrachtgever om de namen zo op de steen te laten zetten. In dat geval heeft men ook de filiatie weggelaten, en slaan deze namen waarschijnlijk terug op de Sergius die in de oorlog gesneuveld was. Wanneer het lichaam van de dode niet beschikbaar was (cf. supra), werd toch een graf voorzien, omdat men geloofde dat de ziel van de overledene als kwade genius bleef rondspoken als hij geen laatste rustplaats kreeg. Men sprak dan van een *cenotaphium*.²²⁶ Wanneer dit *cenotaphium* klaar was, riep men driemaal de naam van de dode, om zijn ziel de weg te wijzen.²²⁷ In dit geval is het driemaal roepen van de dode ook duidelijk in de inscriptie opgenomen. De grafische uitwerking van de laatste twee namen op de steen geeft, net zoals een tekstballonnetje in een stripverhaal, het effect van het roepen zeer goed weer.

De tribusaanduiding wijst op een gens Sergius uit Picenum, waarover verder niets bekend is.²²⁸ De anomalie hiervan ligt in het feit dat Picenum een haard van verzet tegen Rome was in de bondgenotenoorlog,²²⁹ maar dat C. Sergius blijkbaar aan de zijde van de Romeinen vocht. Verder werden vrijgelatenen gewoonlijk in een stedelijke tribus ondergebracht. Mogelijke verklaringen: het gaat om migranten, die al vroeger naar Rome

²²³ CSE 173.

²²⁴ TLO² s.v. *Mena*; Solin (1971) 80 en 93 nt.1.

²²⁵ Salomies (1987) 296-297; CIL I² ad loc.; ILLRP ad loc.

²²⁶ Zie ook Toynbee (1971) 54; DS s.v. *Funus* 1396.

²²⁷ Verg. *Aen.* 6, 505-506: *Tunc egomet tumulum Rhoeteo in litore inanem constitui et magna manis ter uoce uocauit*. (Dan heb ik op de oever van Rhoeteum een leeg graf opgericht en met luide stem driemaal de manes geroepen). Verder nog Auson. *Parentalia* 2 (ed. Evelyn White, Loeb, 1968, p58): *Ille etiam, maesti cui defuit urna sepulcri, nomine ter dicto paene sepultus erit*. (En zelfs hij, die het zonder de urne van een droevige begrafenis moest stellen, is welhaast begraven nadat zijn naam driemaal geroepen is). Ausonius schrijft weliswaar in IVP, maar het Christendom had dit gebruik overgenomen.

²²⁸ Gesticht in 241a in het woongebied van de Praetutti, rond Castrum Novum, aan de Adriatische kust en later uitgebreid tot het gebied van de Picentes, zie Taylor (1960) 64; RE s.v. *velinus* k 627 en NP s.v. *tribus*, k 803-804. Kruschwitz in CSE 170 nt. 813 plaatst hen, jammer genoeg zonder bronopgave, in Reate, maar Reate was ingedeeld bij de tribus Quirina. Er was wel een Lacus Velinus in de buurt van Reate, dat niets te maken had met de gelijknamige tribus, maar wel voor de nodige verwarring heeft gezorgd, zie Taylor (1960) 63, 65 en 97.

²²⁹ David (1996) 150, Keaveney (1987) 118.

afgezakt waren. Of nog een andere mogelijkheid: deze mensen hadden de kant van Rome gekozen en werden voor hun diensten beloond met burgerrecht.²³⁰

Oprichters: een familiegraf. Het lichaam van de man die in de oorlog gesneveld is, ligt niet in het graf, maar ergens in de buurt van het slagveld.²³¹ Het kan zijn dat hij daarom (als enige) een opschrift heeft gekregen, dat als ersatz moest dienen voor zijn stoffelijk overschot.²³² De opstelling in een Saturnische versmaat moest dan het heldhaftig karakter aanduiden en het waarheidsgehalte onderstrepen.

Het niet vermelden van de grootvader kan gebeurd zijn uit statusoverwegingen: men wou vermijden dat men een libertinatie (of niets) moest plaatsen, terwijl de nakomelingen, voor zover nog leesbaar op de steen, een duidelijke filiatie voeren. Deze familie profileert zich in haar grafmonument op en top Romeins.

Literatuur: Warmington (1940) 16, n° 43 || Diehl (1964) n° 297 || CSE 171-175

²³⁰ Het toekennen van burgerrecht was een van de middelen die Rome gebruikte om het conflict in haar voordeel te beslechten (de aanleiding tot de oorlog was trouwens de vraag om burgerrecht van de bondgenoten). De *lex Iulia* van 90a maakte het mogelijk dat generaals volledig burgerrecht konden verlenen aan individuen, die zich in de strijd voor Rome verdienstelijk hadden gemaakt; cf. Scullard (1976) 69; David (1996) 152.

²³¹ Volgens Appian *Bell. civ.* 1, 43, 195 aan de Liris, maar in werkelijkheid moet het ergens in de buurt van de Tolenus geweest zijn, zie Keaveney (1987) 133.

²³² Häusle (1980) 122.

Marcus Caicilius,

*Hoc est factum monumentum | Maarco Caicilio. |
Hospes, gratum est quom apud | meas restitistei seedes. |
Bene rem geras et valeas, | dormias sine cura.*

Dit is opgetrokken als monument voor Marcus Caicilius.
Bedankt, vreemdeling, om halt te houden bij mijn rustplaats.
Veel geluk en een goede gezondheid, slaap zonder zorgen.

Monument en vindplaats: tablet uit travertijn met uitspringende sierrand, gevonden in Rome langs de via Appia, vlakbij de grafombe van Caecilia Metella. Verzorgde regelmatige letters met schreef, scheidingspunten tussen de letters. Elke tweede regel springt 4 letters naar binnen, wat een aanwijzing van een metrische indeling kan zijn. Er loopt een verticale breuk door de linkerhelft van de steen. In de zijkanten zitten verankeringsgaten: vermoed mag worden dat deze inscriptie een deel was van een groter monument.

Datering: Derde kwart van IIA, datering op basis van de orthografie. Geminatio van de lang uitgesproken klinkers (*seedes* en *Maarcus*);²³³ *ei* voor het klassieke *ī* (*restitistei*) en de spelling van *Qura*²³⁴ voor *cura* laten vermoeden dat het vers uit de tijd van Accius stamt. De spelling *ai* voor *ae* in *Caicilius* ondersteunt dit vermoeden, maar geeft geen zekerheid.²³⁵ Ook de paleografie wijst op een datering in deze periode: open *P*, *M* met gespreide beentjes die even lang zijn, *Q* met kort staartje de vorm van de *C*.²³⁶

Taalkundig-inhoudelijk: geïdentificeerd als saturnisch door volgende elementen: opmaak op de steen in kola (cf. supra); alliteraties (*hoc...hospes, monumentum.. Maarcum*); inversie van de normale woordvolgorde (*est factum*); de versgeleding geeft telkens een syntactische cesuur voor het tweede kolon en een regelmatige cesuur op elk verseinde. Bovendien valt geen ander metrum te bespeuren.

Monumentum: predikatief gebruikt met *hoc est factum*.

Dit is een van de eerste Latijnse inscripties die een rechtstreekse aanspreking van een voorbijganger (ὦ ξένη)²³⁷ bevat en hem tevens bedankt voor zijn aandacht. Het motief is onmiskenbaar Grieks van oorsprong. Dit laat een bekendheid met Griekse funeraire tradities en een Hellenofiele instelling vermoeden.

Voor *dormias sine cura* is de mogelijkheid geopperd dat deze formule zou terugslaan op de dode zelf: het is immers hij die daar (in eeuwige rust) ligt, niet een eventuele voorbijganger.

Statuut en milieu: incertus met gentilicium. Het ontbreken van een cognomen maakt ons hier niet veel wijzer omdat in deze periode noch ingenui noch liberti een cognomen opgaven. Er is ook geen opgave van opdrachtgever, maar de laconieke toon laat vermoeden dat Marcus Caicilius zelf voor zijn gedenkteken heeft gezorgd. Marcus Caicilius is onbekend,

²³³ Volgens Courtney (1995) 214 en Massaro (1992) 69 is de verdubbeling van de *a* in *Maarcus* is een Oskische schrijfwijze. Dit wordt tegengesproken door Kruschwitz, CSE 166.

²³⁴ CLE ad loc.

²³⁵ In eigennamen blijft men *ai* voor *ae* langer gebruiken. Zie ook Courtney (1995) 18.

²³⁶ Almar (1990) 15, CLE ad loc. Zie vooral Almar voor een uitvoeriger bespreking. Nochtans vermoeden Mommsen en Hülsen (CIL I², ad loc.) slechts archaïserende invloeden uit een ouder gedicht en plaatsen ze het in de Augusteïsche periode op basis van de - vooral verzorgde - lettervorm.

²³⁷ Lattimore (1962) 230 ; Courtney (1995) 8.

hoewel verwantschap vermoed wordt met een oom van Atticus²³⁸ (Cicero's goeie vriend). Dit grafschrift bestaat uit niet meer dan formules en zegt inhoudelijk helemaal niets over de achtergronden van de overledene: geen enkele vermelding van een statuut, openbare functie of ambt, privaat of professioneel leven, leeftijd, bekommernissen etc.

Nochtans wijst de vindplaats van het monument, aan het begin van de Via Appia, eerder in de richting van de betere klassen. Een andere indicatie hiervoor meent Massaro te kunnen opmaken uit de toon van het grafschrift, die van een zeker superioriteitsgevoel en nonchalance spreekt. Verder moeten ook nog vermeld worden: het correct toegepaste metrum, de bekendheid met het Griekse funeraire formularium en de stijl. Dit alles wekt het vermoeden dat deze persoon over een stevig culturele achtergrond beschikte en niet in kringen van slaven of vrijgelatenen moet gezocht worden. In deze laatste middens was trouwens voor funeraire inscripties vooral de jambische senarius populair.

Literatuur: PMLE tab. LXIX d. (afb.) || Diehl (1964) 583 || Warmington (1940) 15 p.10 || Almar (1990) n° 3 (foto) || Courtney (1995) n° 8 || Ernout (1967) n° 135 || Wolff (2000) 61 || Massaro (1992) 65-77 || Pisani (1975) 34 A36 || De Rosalia (1972) n° 30 || Tanner (1961) 225 || Kruschwitz (2002) 161-169 || Purdie (1935) 52 || Plessis (1905) n° 10 || Ritschl F. (1878) 735-736

²³⁸ Massaro (1992) 66 en Plessis (1905) 51. Zij citeren hiervoor een passage bij Nep. 22, 4: *sepultus est (Atticus) iuxta viam Appiam ad quintum lapidem, in monumento L. Caecilii, avunculi sui*. (Hij is begraven langs de Via Appia bij de 5de mijlpaal, in het graf van Lucius Caecilius, zijn oudoom.). Wolff (2000) 61 twijfelt er niet aan dat het om een oom van Atticus gaat.

Marcus Vergilius Eurysaces

[*Est hoc monumentu*]m Marcei Vergilei Eurysacis,
 pistoris, redemptoris, apparet.
Est hoc monumentum Margei(!) Vergilei Eurysacis, |
 pistoris, redemptoris, apparet.
Est hoc monumentum Marci Vergili Eurysac[is].

Dit is het grafmonument van Marcus Vergilius Eurysacis,
 Bakker en staatsleverancier, dat is duidelijk

Monument: Rome, op de tweesprong van de Via Praenestina en de Via Labicana bij de Porta Praenestina in de muur van Aurelianus (nu de Porta Maggiore). Gedenkteken in onregelmatige rechthoekige vorm van monumentale dimensies (8,75 m. x 6,85 m. x 5,80 m. x 4,05m). Het monument is opgetrokken in cement en is helemaal bekleed met travertijn, nergens is marmer gebruikt. Deze merkwaardige constructie bestaat uit een reeks afwisselend cilindervormige en rechthoekige, verticale peilers, daarop een sierlijst en daarboven horizontale cilinders waarvan de ronde gaten goed zichtbaar zijn. Boven de cilinders prijkt een tweede sierlijst met een reliëf dat de verschillende stadia van het bakken en het verkopen van brood voorstelt. De eigenlijke inscriptie staat op de onderste sierlijst tussen de verticale en de horizontale cilinders, ongeveer in het midden van het monument, en is nog goed leesbaar op drie zijden. De vierde zijde heeft de tand des tijds niet overleefd. De letters zijn zorgvuldig uitgehakt en de hele inscriptie getuigt van een verzorgde opmaak.

Het monument is vaak verkeerd geduid, men dacht dat het een gestileerde voorstelling was van een bakkerij. De cilinders zouden dan opslagvaten of maten voor graan zijn, of een soort tonnen waarin het geknede deeg werd bereid of bewaard.²³⁹

Castiglioni heeft het monument anders geïnterpreteerd aan de hand van beschrijvingen in de bronnen: zowel Varro, Plinius Maior als Collumella beschrijven graanschuren (*granaria* of *horrea*) die bovenop peilers staan. Het graan wordt dan zowel langs onder als langs de zijkanten voldoende geventileerd. De verticale peilers zijn de pilaren waarop de eigenlijke graanschuur staat, de grote ronde gaten (de horizontale cilinders) zijn ventilatieopeningen. Het waren houten constructies die vooral gebruikt werden in Hispania Citerior en Apulië. Het is niet ondenkbaar dat Eurysaces uit Apulië kwam, de Griekse aanwezigheid in die streek was groot. De interpretatie dat dit monument een gestileerde voorstelling van een bakkerij is, strookt trouwens helemaal niet met de rationalistische en realistische bouwstijl die de Romeinen eigen was. Voor een Romein die langs het gedenkteken liep moet het ook onmiddellijk duidelijk geweest zijn dat hier een monumentale imitatie in steen van een dergelijk houten granarium was neergezet.²⁴⁰

Datering: Late Republiek, begin Keizertijd, op kunsthistorische gronden.²⁴¹ Het gebruik van de letter Y sluit een datering vóór Cicero vrijwel zeker uit. Als terminus ante quem geldt

²³⁹ Nash (1962) 329; Toynbee (1971) 128 en anderen. Recent noch Cros (2001) 409.

²⁴⁰ Castiglione (1975) 158-160. De bronnen zijn: Plin, *HN* 18, 302; Columella, *Rust* 1, 6, 16 en Varro, *Rust* 1, 57. Ook DS s.v. *granarium* geeft deze beschrijving.

²⁴¹ Nash (1962) 329 maar zonder rechtvaardiging. Cros (2001) 409 dateert 30a tot 20a op kunsthistorische gronden, Castiglione (1975) 409 dateert tussen 2de triumviraat (43a – 48a) en het begin van de Keizertijd,

38p, want in dat jaar werd begonnen met de bouw van de Aqua Claudia en in een Senatusconsultum van 11a was bepaald dat geen enkel bouwsel binnen een afstand van 15 voet van de aquaductbogen mocht opgetrokken worden. Het graf van Eurysaces stond op 9 voet van het Aqua Claudia, dus moet het zeker opgetrokken zijn voordat met de bouw van het aquaduct begonnen was.

De mentaliteitsgeschiedenis bevestigt een datering aan het begin van het Principaat. Eurysaces schaamde zich niet om zijn beroep en handel als oorzaak van zijn welstand tot in de details te etaleren. Door de monumentale dimensies toont hij bovendien dat hij niet zomaar een bakkertje was, maar dat zijn handel industriële proporties had aangenomen. Hij kan als exemplarisch gelden voor een bepaalde sociale laag, waar deze mentaliteit als zeer aanvaardbaar werd beschouwd. Deze tendens zet zich in rond de periode van het tweede triumviraat. Voordien, tot in de late Republiek, in de dagen van de senatoriele adel en de grondadel, vermeed men dit soort associaties en werd men liever vereenzelvigd met de functies of ambten die men ten dienste van de staat de staat en de gemeenschap had vervuld.²⁴²

Taalkundig-inhoudelijk: Ritschl had het bij het verkeerde eind toen hij deze inscriptie voor een saturnius (1) en een halfvers (2) hield. Deze inscriptie is in proza.²⁴³ De argumentatie voor een vers berust op de combinatie van vers en halfvers zoals men ook meende aan te treffen in de Mummiusinscriptie en het Carmen Arvale. Maar van de eerste is de metrische natuur verworpen en van de tweede is het metrum onzeker. Andere halfverzen of combinaties van vers en halfvers zijn verder niet bekend uit de literatuur.²⁴⁴ Ook dacht men dat het praenomen voluit was geschreven om tegemoet te komen aan de eisen van het metrum, maar daarvan zijn meer gevallen bekend uit proza-inscripties.²⁴⁵ De ordinator kan hiertoe beslist hebben om een evenwichtige letterverdeling op de lijst te bekomen. Er zouden ook te veel onregelmatigheden in het metrum zijn om nog van een saturnius te kunnen spreken.²⁴⁶

Niettemin is het de moeite waard om wat dieper op deze inscriptie in te gaan: de juiste betekenis van het monument is weinig bekend en de inscriptie geeft een paar interessante aspecten van de sociale geschiedenis van die periode weer. Bovendien blijven sommige editoren vasthouden aan de metrische natuur.

Let op de verschillende schrijfwijzen voor *Marci*, *Marcei* en *Margei*. In *Marcei Vergilei* is *EI* de verkeerde weergave voor de eigenlijke genitief-*I*.

Pistor: bakker

Redemptoris: iemand die tegen vastgestelde prijs goederen of diensten verleent, een soort aannemer (Gaffiot s.v. *redemptor*: *entrepreneur de travaux publics, de fournitures; contractor*). Een Latijns synoniem is *conductor*. Het waren private personen die handel dreven met de overheid of het leger en de geleverde diensten konden zich op elk denkbaar

ILLRP ad loc. *extrema liberae rei publicae aetate*. Ook Almar (1990) 387 n° 14 dateert deze inscriptie aan het einde van de Republiek.

²⁴² Castiglione (1975) 160 en Cros (2001) 159-160.

²⁴³ Bücheler (1965) I, 146 twijfelde al aan het metrum. Ook Zander (1890) 81 moet in de tekst ingrijpen om een saturnius te kunnen produceren. Zie ook Massaro (1992) 36 en CSE 182-184.

²⁴⁴ Enkele saturniuskola zijn niet bekend, cf. Piva (1993) 63 nt 18

²⁴⁵ Salomies (1987) 138.

²⁴⁶ Aldus Massaro (1992) 36, (maar het metrum van de saturnius stond een grote vrijheid toe) Massaro hanteert verder als bijkomend argument dat een man, die zoveel geld spendeert aan zijn monument, niet de minste taalkundige fout zou tolereren. Maar overdadige kosten zijn geen garantie voor literaire verfijning. Eurysaces hanteert trouwens drie keer een andere spelling voor zijn praenomen op eenzelfde monument. Wat meer is, de *EI* voor de genitief is een taalkundige fout in een periode waarin de *I* al lang ingeburgerd was. Verder is het zelfs mogelijk dat Eurysaces niet kon lezen en van metriek weinig verstand had.

domein situeren. Dit kwam veel voor in de Republiek²⁴⁷ Mogelijk leverde Eurysaces graan of brood aan het leger.²⁴⁸

Apparet is op verschillende wijzen geïnterpreteerd. *Apparit(or)s* als uitgewerkte afkorting voor *apparet*²⁴⁹ lijkt minder waarschijnlijk: om te beginnen moeten we er dan al van uitgaan dat een E voor een I geschreven werd. En: als er iets moest afgekort worden om plaats te winnen was het afkorten van het praenomen de voor de hand liggende oplossing. Bovendien was er geen plaatsgebrek op de steen en het is moeilijk aan te nemen dat Eurysaces uit zuinigheid zo gehandeld heeft. Strikt genomen hoorde een *pistor* ook niet tot de *apparitores*.²⁵⁰

Mommsens reden om in *apparet* de afkorting voor *apparitor* te lezen is ingegeven door de afbeelding: Eurysaces bedoelde dat hij voor de magistraten verscheen.²⁵¹ Op het fries zijn inderdaad ook magistraten afgebeeld die een warenkeuring houden. Maar een letterlijke vertaling van een onpersoonlijke *apparet* ligt het meest voor de hand: *it is clear, plain or evident* (OLD s.v. *appareo* 11a). *Apparet* verwijst dan naar het reliëf en de vorm van het monument, die duidelijk moeten maken dat M. Vergilius Eurysaces zijn kostje verdiend had met op grote schaal brood te bakken en aan de staat te leveren, en daar zijn sociale opgang aan te danken had.

Statuut en milieu: waarschijnlijk vrijgelatene. Trienomina met Grieks cognomen. Eurysaces moet zijn slavennaam geweest zijn. Na zijn vrijlating heeft hij de naam en het gentilicium van zijn vroegere meester aangenomen, maar zonder libertinatie aan te geven. Dit kan hij gedaan hebben uit een zeker statusbewustzijn, want Eurysaces wou vooral gezien worden. Zijn grafmonument neemt megalomane proporties aan en het opschrift, dat langs de vier zijden zichtbaar is, zegt steeds hetzelfde: “hier lig ik, en in mijn leven was ik bakker”. Deze drang tot profileren is misschien wel de oorzaak van het voluitschrijven van zijn praenomen. M. Vergilius Eurysaces moet behoord hebben tot het kringetje der vrijgelatenen dat na hun vrijlating voor eigen rekening begonnen is. Te oordelen naar de omvang en de kwaliteit van zijn grafmonument moet het hem zakelijk voor de wind zijn gegaan.

Literatuur: PMLE tab. t. LXXXVII A,a,B,b,C,c (afb.) || Diehl (1964) 612^{add} || *Imagines* 305 || Warmington (1940) 26 n° 56 || Plattner, Ashby (1965) 479 (afb.) || Castiglione (1975) 157-161 (+afb.) || Nash (1962) II, 329-332 || Plessis (1905) n° 14 || Ritschl (1878) 749-750 || Massaro (1992) 36 || CSE 180-188 || Zander (1890) 80-81 || Toynbee (1971) 128 (+afb. 34, 35) || Cross (2001) 409-410 || Bücheler (1965) I, 146

²⁴⁷ RE en DS s.v. *redemptor*.

²⁴⁸ CSE 186.

²⁴⁹ Mommsen geparafraseerd in CIL I² ad loc.; Castiglione (1975) 157.

²⁵⁰ Ritschl (1878) 749. DS en NP s.v. *apparitores* vermelden *scribae, accensi, viatores, lictores* en *praecones*. Kunkel (1995) 110-111 voegt er enkel nog de helpers van de *haruspices* bij de offers aan toe.

²⁵¹ *Apparitores* waren lagere ambtenaren die vaak in milieus van *liberti* gerecruteerd werden. Zij moesten de magistraten helpen in het uitoefenen van hun taak. In strikte zin ging het om *scribae, accensi, lictores, viatores* en *praecones* (DS s.v. *apparitor* 328). *Apparere* heeft een verwante betekenis in die zin (OLD s.v. *appareo* 5: *to act as attendant to a magistrate etc., attend, serve*). Zie ook verder CIL I², 1210.

Atistia, mogelijk de vrouw van Marcus Vergilus Eurysaces

*Fuit Atistia uxor mihei, | femina op{i}tuma veixsit, |
quoius corporis reliquiae | quod (!) superant sunt in | hoc panario.*

Atistia was mijn echtgenote,
Ze leefde als een erg fatsoenlijke vrouw,
wier stoffelijk overschot,
dat overblijft, in deze broodmand ligt.

Monument en vindplaats: gevonden te Rome, vlakbij het monument van Eurysaces (CIL I² 1203-1205). Marmeren tablet met het uitzicht van een vierkante koffer, die vermoedelijk een broodmand voorstelt. De steen is gebarsten, maar de tekst is nog goed leesbaar. Driehoekige scheidingspunten tussen de letters. Volgens Canina moet dit ooit de rechterkant van het monument van Eurysaces geweest zijn, maar dat is later terecht betwist: dit is marmer, terwijl de bekleding van Eurysaces' monument uit travertijn is.²⁵²

Datering: late Republiek als het om de vrouw van Eurysaces gaat. Het staat echter niet vast dat de monumenten van Atistia en Eurysaces samen horen. Er zijn verschillende steensoorten gebruikt en de orthografie (*mihei, qoius, veixsit*) van dit opschrift wijst naar een vroegere periode. De tweede helft van IA lijkt aangewezen, het gebruik van marmer laat niet toe om veel vroeger te dateren.

Taalkundig-inhoudelijk: saturnius? Het metrisch karakter van dit opschrift is twijfelachtig en berust in hoofdzaak op de veronderstelde band met het monument van Eurysaces en de poging van Havet om beide verzen tot een geheel te reconstrueren.²⁵³ We kunnen hier beter spreken van proza met metrische elementen, maar te onregelmatig om van een echt carmen te spreken.²⁵⁴

Quod = *quot*, hoewel men hier *Quae* verwacht. Letterlijk: wier lichamelijke resten, al wat er overblijft, in deze broodmand liggen.

Op{i}tuma: vermoedelijk een fout van de steenkapper.
Mihei voor *mihī*; *veixsit* voor *vixit*; *quoius* voor *cuius*.²⁵⁵

Statuut en milieu: incerta met gentilicium. Voor het vermoeden dat dit de vrouw van Eurysaces was, is nooit een sluitend bewijs geleverd.²⁵⁶ Dit vermoeden berustte op het feit dat het monument van Atistia vlakbij dat van Eurysaces gevonden is (cf. supra), ze allebei in de pistores-wereld verkeren, en ze er dezelfde smaak op nahouden: het monument van Eurysaces dat een graanschuur uitbeeldt, met daarop de afbeelding van de *opera pistoria*, het gebeente van Atistia dat in een broodmand ligt. Zie echter hierboven over de gebruikte materialen en de verschillen in orthografie.

Opdrachtgever: haar echtgenoot, de tekst is op dit punt duidelijk.

Literatuur: PMLE tab. LXXXVIII d (afb.) || *Imagines* 306 || Warmington (1940) 26 n° 56 || Ernout (1967) n° 145 || Diehl (1964) 614 || De Rosalia (1972) n° 55 ||

²⁵² CIL I², ad loc.

²⁵³ Plessis (1905) 63 nt 1; ook Bücheler twijfelde al aan het metrum.

²⁵⁴ Massaro (1992) 36-37. Zie ook Zander (1890) 80-81 voor een mogelijke reconstructie.

²⁵⁵ De Rosalia (1978) 141

²⁵⁶ ILLRP ad loc.

Anoniem

*Q(oi)us format[---] |
vicervnt mores fi[---]*

1. Q(oi)us : Qvcivs lapis

Monument: Rome, aan de porta Esquilina in de buurt van het grafmonument van Marcus Vergilius Eurysaces (CIL I² 1203-1205). Nu in het *Museo Nazionali*.

Datering: Onzeker, volgens CIL de late Republiek, maar zonder dateringsargumenten. Mogelijk op basis van paleografie of misschien omdat het vlakbij de monumenten van Eurysaces en Atistia gevonden is: men dacht dat het een inscriptie voor hun dochter was. *Qoioius* (voor *cuius*) komt voor tot in Cicero's tijd (De *C* in *qucius* zou een slecht leesbare *O* kunnen zijn).

Taalkundig-inhoudelijk: Zowel Ritschl als Bücheler zagen er een saturnische versmaat in en hebben in die zin aangevuld, maar deze inscriptie is te fragmentarisch om er conclusies aan te verbinden voor de metrieek. Hun aanvullingen:

Ritschl:

Qoioius forma[de decorem] vicerunt mores

Van wie de levenswandel de bekoorlijkheid van haar verschijning overtrof.

Bücheler:

Qoioius forma(m) t[enaces] vicerunt mores fi[dei]

Van wie de levenswandel van rotsvaste trouw haar schoonheid overtrof.

Het is beter de ennalage *tenaces mores* niet te behouden in het Nederlands (...van wie de rotsvaste levenswandel van trouw...) en *tenaces* met de verklarende genitief *fidei* te nemen.

Merk ook op dat de frase *quioius format...* reminiscenties oproept aan het grafschrift voor Scipio Barbatus (CIL I² 6,7). Dit werpt natuurlijk een paar interessante vragen op: was het elogium voor Barbatus dan toch bekend? Het familiegraf van de Scipiones was immers niet toegankelijk voor het publiek. Of staan hier de restanten van een formule die wel meer gebruikt werd? We gaan misschien best uit van een toeval, gezien de beperktheid van het overgeleverde materiaal.

Statuut en milieu: incertus/a. Deze inscriptie is niet echt bruikbaar: geen sluitende argumenten voor metrum, geen bruikbare middelen voor een datering, geen namen, statuut of aanwijzingen voor milieu of opdrachtgever. De verhouding tot Eurysaces en Attistia is niet duidelijk, noch de precieze relatie tot het elogium van Scipio Barbatus.

Literatuur: PMLE tab. LXXXVIII F (afb.) || Ritschl F. (1878) 751

Lucius Maecius Pilotimus, zilversmid;

Lucius Maecius Salvus, vrijgelatene van Lucius;

Mancha, zoon van Mancha;

Rutilia Hethaera, vrijgelatene van Rutilia;

Maecia, dochter van Lucius.

Adolescens, tam et si properas, | hic te saxsolus 1
rogat ut se | aspicias, deinde ut quod scriptust | legas.
Hic sunt ossa Maeci Luci sita | Pilotimi vasculari.
Hoc ego voleba(m), | nescius ni esses. Vale
Posteris ius | L. Maeci L. l. Salvi, Manchae Manchae f, | 5
Rutilia Rutiliae l. Hethaera, |Maecia L.f.

4. voleba(m) iuxta A lapis finit

Hoewel je je voorthaast, jongeman, vraagt deze bescheiden steen om hem te keuren, en om daarna te lezen wat er geschreven staat. Hier ligt het gebeente van Maecus Lucius Pilotimus de zilversmid. Het was mijn wens dat je daarvan op de hoogte zou zijn. Vaarwel. Volledige rechten voor het nageslacht van Lucius Maecus Salvus, vrijgelatene van Lucius, en van Manchae, zoon van Manchae. Rutilia Hethaera, vrijgelatene van Hethaera. Maecia, dochter van Lucius

Monument en vindplaats: Rome, geen precieze vindplaats bekend. De steen werd destijds bewaard in het seminarie voor archeologie en epigrafie van de universiteit van Wenen, maar schijnt nu verdwenen te zijn. Tablet uit travertijn met oude, regelmatige letters en rechthoekige scheidingspunten. De regels vanaf *posteris* zijn later toegevoegd en met intervallen; *Rutlia Rutiliae l. en Maecia L. f.* zijn eerst toegevoegd, daarna zijn haar cognomen *Hethaera* en de namen *L. Maeci L. l. Salvi, Manchae Manchae f.*, er tussen geprangd.²⁵⁷ De tekst van deze toevoegingen is slordiger uitgehakt, de letters zijn kleiner en onregelmatiger.

Datering: een gelijkaardige inscriptie zou ook op het graf van Pacuvius hebben gestaan.²⁵⁸ De gelijkenis met het grafschrift voor Pacuvius is onmiskenbaar en de uitwerking van het metrisch schema toont de anterioriteit van de Pacuvius-inscriptie aan.²⁵⁹ Pacuvius zelf stierf rond 130a. Er valt echter niet te achterhalen of het Pacuvius grafschrift het origineel is,

²⁵⁷ Bormann (1912) 360.

²⁵⁸ Overgeleverd in Gellius, 1, 24; 4: *adulescens tam etsi properas, hoc te saxulum / rogat ut se aspicias, deinde quod scriptum est legas. hic sunt poetae Pacuvi Marci sita / ossa. Hoc volebam, nescius ni esses. vale.* Uitgewerkt in Plessis (1905) n° 8 en Massaro (1992) 12-13.

²⁵⁹ Massaro (1998) 189. Dit toont aan dat de dichter over een zekere mate van geletterdheid beschikte, want hij moet het voorbeeld gekend hebben. Deze indruk wordt versterkt door de ingenieuze metrische uitwerking van de naam op r.3 (als dat tenminste niet op toeval berust).

of zelf teruggrijpt naar een ander model. De anterioriteit van de Pacuvius-inscriptie staat voor Massaro wel vast, wat deze inscriptie al zeker na 130a plaatst. Het gebruik van cognomina suggereert een datering na 100a, nog iets later indien we er van uitgaan dat Philotimus een vrijgelatene is, en het praenomen en gentilicium van zijn vroegere meester heeft aangenomen. Mijn voorstel is 100a –75a. Na deze periode komt de schrijfwijze zonder spirant bijna niet meer voor. Bovendien is het gebruik van *nescius ni esses* vóór deze periode niet geattesteerd in de epigrafie²⁶⁰ en zeldzaam in de literatuur.

Taalkundig-inhoudelijk: vers 1, 2 en 4 zijn regelmatige jambische senarii, vers 3 zou een trocheïsche octonarius kunnen zijn, volgens Massaro een ingenieuze wending die het mogelijk maakt de volledige naam voluit te schrijven en bovendien de ander verzen een omkaderende functie geeft.

r.1 *Saxsolus*: masculinum pro neutro, het diminutief is alleen hier geattesteerd en in Cic. *De orat I*, 196 *asperimis saxulis*. Hier speelt mogelijk een linguïstische invloed uit het Grieks een rol in het grammatikaal geslacht.²⁶¹

r.2 *Scriptust*: vulgarisme voor *scriptum est*: het werd zo uitgesproken.

r.3 *Vasculari*: dit woord komt weinig voor in de literaire bronnen²⁶² maar is wel een aantal keer geattesteerd in de epigrafie. *Vascularii* zijn edelsmeden die vaatwerk uit metaal (brons, zilver of goud) maken en verhandelen. Meestal zijn het liberti.²⁶³

r.4 *Voleba(m)*: imperfectum *modestiae pro praesenti*, een typisch verschijnsel uit de omgangstaal en ongewoon in de epigrafie.²⁶⁴ Ongewoon in deze periode is ook het wegvallen van de eind-M, maar in plaats van een anomalie in de orthografie vermoed ik hier eerder een onachtzaamheid van de steenkapper of de ordinator: de A van *volebam* is de laatste letter van deze regel en staat vlak tegen de rand van de steen.

...*nescius ni esses*: dat je daarvan op de hoogte zou zijn. De letterlijke vertaling van de litotes geeft onhandig Nederlands (...dat je daarvan niet onwetend zou zijn).

Statuut en milieu: Collectief graf, de inscriptie is alleen voor de eigenaar. Oorspronkelijk is de grafsteen opgedragen aan Lucius Maecius Philotimus en zijn naam komt in de inscriptie het duidelijkst uit de verf. Zijn cognomen Philotimus is van Griekse oorsprong en wijst op een slavenachtergrond.²⁶⁵ Volgens het meest waarschijnlijke scenario is Philotimus zijn oorspronkelijke slavennaam en heeft hij na zijn vrijlating het praenomen van zijn meester aangenomen.²⁶⁶ Er blijft een kleine marge voor twijfel: het kan gaan om een adoptie, of hij is de zoon van een vrijgelatene. Dit laatste gaat wel in tegen de tendens, die men bij veel liberti vaststelt, om hun kinderen een Latijns cognomen te geven.²⁶⁷

Naast Philotimus liggen nog 4 andere personen in dit graf. Indien Bormanns inschattingen over de chronologie van de latere toevoegingen correct zijn, moet In Rutilia Hethaera de vrouw van Philotimus vermoed worden en in Maecia zijn dochter. Rutilia Hethaera is zekere liberta (libertinatie); Maecia is ingenua (filiatie).

Lucius Maecius Salvus (of Salvius) is zekere vrijgelatene, vermoedelijk van Philotimus, maar het is niet ondenkbaar dat ze beiden vrijgelatenen van dezelfde meester waren en om een of andere reden (familiebanden?) in elkaars buurt zijn gebleven. Mancha, zoon van Mancha is

²⁶⁰ Massaro (1998) 200. Bedoeld wordt CIL I² 1221, r. 9 (cf. infra): *volgei | nescia...*

²⁶¹ Massaro (1998) 199.

²⁶² Cicero noemt een *vascularius* die in opdracht van Verres, samen met andere artifices, kunstwerken moest produceren, maar zijn werkzaamheden worden niet gespecificeerd (Cic. *Ver.* 4, 54).

²⁶³ Massaro (1998) 190 nt 22.

²⁶⁴ LGr 559 frequent gebruikt voor *velle*. zie ook Massaro (1998) 200-201.

²⁶⁵ Solin (1996) 419: in Rome zijn nog 4 andere Philotimi geattesteerd die liberti of slaaf zijn.

²⁶⁶ Massaro (1998) 198-199.

²⁶⁷ Solin (1971) 40 nt 3, 139; Bennet Pascal C. (1993) 102-106. Zie hiervoor ook de opmerkingen bij CIL I², 708 over de Sergii.

een vrijgeboren peregrinus:²⁶⁸ hij geeft een filiatie aan, maar draagt geen gentilicium. Zijn naam is onmiskenbaar Joods en afgeleid van Manahem, Menachem of Manachas.²⁶⁹ Dit is de oudste bekende inscriptie in Rome voor een gestorven Jood.²⁷⁰

De precieze relatie van Mancha met de Maeci is niet duidelijk, maar het is niet uitgesloten dat Philotimus of Salvus of zelfs beiden een Joodse achtergrond hebben.²⁷¹ Er zijn bijkomende gegevens die de naam Maecius aan een Joodse achtergrond kunnen verbinden: in de joodse katakomben van Rome is nog een andere inscriptie gevonden voor een familie van Joodse Maecii, die een vooraanstaande rol moeten gespeeld hebben in de toenmalige joodse gemeenschap van Rome.²⁷² Maecius is een oud patricisch gentilicium dat in de Republiek zeldzaam is in Rome, maar een goede vertegenwoordiging kent op Delos rond het einde van IIA. De slaven van L. en Q. Maecius hebben er een zekere status verworven dankzij hun goede naam en hun rijkdom.²⁷³ Hun patroni moeten regelmatige contacten onderhouden hebben met de lokale joden (liberti of ingenui) die al sinds de tijd van de Makkabeeën Delos en het nabijgelegen Rheneia bevolkten.²⁷⁴

Het is dus niet ondenkbaar dat Philotimus of Salvus zelf joden waren en op een of andere manier in relatie stonden met de Maecii van Delos.

Opdrachtgever: Philotimus zelf: *volebam nescius ni esses* drukt zijn eigen wens uit. (Strikt genomen kan het ook de wens van een ander persoon weergeven, maar die zou dan uitzonderlijk niet vermeld zijn.) De juridische slotformule is later toegevoegd en het is niet zeker of dat ook nog in zijn opdracht is gebeurd.

Literatuur: *Imagines* 311 || Warmington (1940) 24 n° 55 || Pisani (1975) 35 A38 || Diehl (1964) 585 || De Rosalia (1972) n° 47 || CJI 573 n° *72 || Massaro (1998) 183-206 || Massaro (1992) 12-13 || Gummerus (1915) 47-48 || Bormann (1912) 358-368

²⁶⁸ Solin (1971) 41 voor de naamgeving.

²⁶⁹ CJI 573-574 en 669, Mancha is een mannennaam.

²⁷⁰ Bormann (1912) 361.

²⁷¹ Solin (1972) 137 en 158: Een Grieks cognomen wijst op een slavenachtergrond, maar niet op ethnische of geografische herkomst.

²⁷² Bormann (1912) 159.

²⁷³ Massaro (1998) 199.

²⁷⁴ Bormann (1912) 361.

Aulus Granius Stabilio, vrijgelatene van Marcus, een heraut

Rogat ut resistas, hospes, t[er] hic tacitus lapis,| 1
dum ostendit quod mandav[er]it, quoniam umbram te[re]git.|
Pudentis hominis, frugi, cum magna fide,|
praeconis Oli Grani sunt [ossa] heic sita. |
Tantum est. Hoc voluit nescius ne esses. Vale. | 5
A.Granius M.l. Stabilio, | praeco.

Deze zwijgende steen vraagt je even stil te houden, vreemdeling.
 Terwijl hij je laat zien wat de man, van wie hij de schim bedekt, opdroeg.
 Van een bescheiden mens, eenvoudig, volstrekt betrouwbaar,
 met name van Olus Granus, heraut, ligt hier het gebeente.
 Dat is alles. Hij wou dat je daarvan op de hoogte zou zijn. Vaarwel
 Aulus Granius Stabilio, vrijgelatene van Marcus; heraut.

Monument en vindplaats: marmeren plaat, in 1851 opgegraven langs de Via Appia (Nu bewaard in Rockeby Hall).

Datering: door het gebruik van marmer vermoedelijk na 65a. De formulering wijst meer in de richting van het einde van de Republiek of het begin van de Keizertijd. *Lapis* in funeraire context en in de betekenis van "inscriptie" of "grafschrift" (onder invloed van het Griekse λίθος) wordt voor het eerst aangetroffen in Cicero en later nog in Tibullus en Propertius.²⁷⁵ Voordien was *saxum* (πέτρος) in gebruik. De persoonlijke kwaliteiten die Stabilio etaleert, met name *pudentis, frugi, cum magna fide* zijn vergelijkbaar met Cicero's opsomming van kwaliteiten²⁷⁶ waarover een man moet beschikken: *iustitia, fides, pudor, temperantia*, waarbij *frugi* als synoniem van *temperantia* kan gelden.

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatige jambische senarii. Merk op dat deze inscriptie een dubbele spelling hanteert voor de naam: A(ulus) en Olí. Ook in dit Carmen bespeurt men, zoals in het voorgaande, dezelfde formulering als in het grafschrift voor Pacuvius. Vergelijk *rogat ut resistas, hospes, te hic tacitus lapis* met *hoc te saxolum rogat ut se ...; Praeconi Oli Grani sunt ossa heic sita* met *hic sunt poetae Pacuvi Marci sita* en tenslotte *hoc voluit nescius ne esses* met *hoc volebam, nescius ne esses*.²⁷⁷ Dit toont aan dat men wel degelijk met voorbeelden werkte.

r.3 *cum magna fide*: substantivum pro adjectivo, zijn andere kwaliteiten zijn vervat in adjectieven. *Fides* kan zowel een actieve (het vertrouwen dat men zelf schenkt) als een passieve betekenis (vertrouwen dat men geniet van anderen) hebben. *Magna cum fide* wil hier zoveel zeggen als: waarin men een volledig vertrouwen kon hebben. Het is misschien wel een allusie op zijn cognomen (Stabilio < stabilis: vast, onwankelbaar, betrouwbaar)

Statuut en milieu: Aulus Granius Stabilio, zeker libertus, zichtbaar aan de filiatie. Verder was het cognomen Stabilio hoofdzakelijk in gebruik bij slaven en vrijgelatenen en zeker niet onder de nobiles.²⁷⁸

²⁷⁵ Massaro (1998) 202.

²⁷⁶ Cic. *Mur.* 30. zie ook Massaro (1998) 202-204.

²⁷⁷ Zie de bespreking van CIL I² 1209 nt. 262

²⁷⁸ Kajanto (1965) 67 en 259.

De Granii waren een familie die in de laatste eeuw van de Republiek vooral werd aangetroffen in Puteoli en ook redelijk vertegenwoordigd was op Delos.²⁷⁹ De naam is ook teruggevonden in Etrurië.²⁸⁰ Wij weten niet door welke Granius deze Aulus Granius Stabilio werd vrijgelaten.

In de bronnen is ook een Quintus Granius geattesteerd, die eveneens *praeco* was, en een zekere bekendheid genoot omwille van zijn spitsvondigheden en zijn humor.²⁸¹ Hij was bevriend met Lucius Crassus Orator en ook Cicero moet hem gekend hebben.²⁸² Bücheler heeft gepoogd in Aulus Granius en Quintus Granius dezelfde persoon te zien, maar dit is niet erg waarschijnlijk.²⁸³ Een voorzichtiger hypothese neemt aan dat de Granii in Rome een familie van *praecones* waren en die in dergelijke mate met de *ars praeconia* geïdentificeerd werden, dat *praeco* een erfelijk attribuut werd voor de naam Granius.²⁸⁴ De identificatie van deze Aulus Granius met Quintus Granius loopt immers stuk op de verschillende praenomina. De dubbele orthografie Aulus en Olus zou de schuld kunnen zijn van identificatie van Aulus met Quintus: Olus, afgekort tot O. zou tot verwarring met Q hebben geleid in de bronnen.²⁸⁵

Praecones waren publieke aankondigers, de laagste categorie binnen de *apparitores*, lagere ambtenaren die vooral onder liberti gerecruteerd werden.²⁸⁶ Ze waren georganiseerd in een beroepsvereniging, die was onderverdeeld in 3 decuriae en die elk hun naam ontleenden aan de magistratuur waarvoor ze optraden. Hun taken waren o. a. het samenroepen van de comitia, de senatoren van het forum naar de curia roepen, de stilte opleggen in de zittingen, het afroepen van de stemming en van het uiteindelijke resultaat; het oproepen van de verschillende partijen, van de getuigen en van de advocaten in een rechtzaak en het bevelen van de beul bij een executie. Het plechtige karakter van deze bezigheden en de band met de magistratuur moet het beroep een eervol aanzien gegeven hebben. Anderzijds konden ze hun beroep ook uitoefenen in de privé-sector, vooral als veilingmeester op een openbare verkoop, waar hun bezigheden soms geassocieerd werden met louche praktijken en hun aanzien veel minder was.²⁸⁷

Opdrachtgever: *sibi* (hijzelf), het postscriptum is een soort ondertekening.

Literatuur: Diehl (1964) 586 || Bücheler (1882) 521 || RE s.v. *Granius* n° 10 (n° 8) || Nicolet (1974) 905-907, n° 172 || Wolff (2000) 53, 83 || Courtney (1995) 18 || Warmington (1940) 20 n° 50 || Massaro (1992) 16 || Massaro (1998) || Plessis (1905) n° 12 || Marx (1905) 153-154

²⁷⁹ RE s.v. *Granius*.

²⁸⁰ Schulze (1966) 237.

²⁸¹ RE s.v. *Granius* n° 8 met bronnenopgave, vooral Cicero en een paar carmina van Lucilius.

²⁸² Cic. *Brut* 160; id. 172; Cic. *Ad Att* 6, 3: 7.

²⁸³ Bücheler (1882) 521 en CLE ad loc. Tegengesproken door Degrossi (ILLRP ad loc.) en Courtney 236.

²⁸⁴ Marx (1905) II 53-154. Ook Galletier (1922) 178 gelooft eerder in het overerven van het ambt binnen een familie van Granii.

²⁸⁵ Nicolet (1974) 906.

²⁸⁶ Kunkel (1995) 126. Van alle *apparitores* kregen ze ook het laagste bezoldiging, ibid 115 nt 40. Zie ook de bespreking van CIL I² 1202 nt 250 en nt 251.

²⁸⁷ Nicolet (1974) 906; DS s.v. *praeco* 609-610; Kunkel (1995) 126.

Claudia, ingenua (parentes nominarunt).

Hospes quod deico paullum est, asta ac pellege. | 1
Heic est sepulcrum hau pulcrum pulcrae feminae. |
Nomen parentes nominarunt Claudiam. |
Suom mareitum corde deilexit souo. |
Gnatos duos creavit, horunc alterum | 5
in terra linquit, alium sub terra locat. |
Sermone lepido, tum autem incessu commodo. |
Domum servavit, lanam fecit. Dixi. Abei.

1 pellege : pellige *Lucundus* Gar 4 svom : svon *Pomponius* deilexit : dilexit *Pomponius*; *Lucundus* 6 linquit :
 liquit *Lucundus*; *Ligorius* 8 dixi : dixit *Ligorius* : dixi *plerique*

Vreemdeling, wat ik te zeggen heb, is niet zoveel, sta even stil en lees het eens door.

Dit is het niet erg mooie graf van een mooie vrouw.
 Haar ouders hebben haar met de naam Claudia genoemd.
 Haar man heeft ze met hart en ziel bemind.
 Twee kinderen heeft ze ter wereld gebracht, waarvan ze de ene op aarde achterlaat, de andere onder de aarde legt.
 In een gesprek was ze geestig, maar toch innemend van houding.
 Ze leidde het huishouden, spon wol. Dat had ik te zeggen, ga nu maar.

Monument en vindplaats: grote cippus uit *travertin*, gevonden in Rome aan de Tiber, nabij de St-Bartholomeusbrug. De inscriptie is niet langer voorhanden, maar is uitvoerig gedocumenteerd bij humanistische auteurs,²⁸⁸ de tekst is voldoende zeker. Deze lezing berust op Smetius (*ms Neap.* p.24).

Datering: periode van de Gracchen, de orthografie laat een datering rond 120^a vermoeden.²⁸⁹ De aspiratieloze c in *pulcer* wordt zeldzaam na dit tijdstip.²⁹⁰ Hetzelfde geldt voor *ai* in *pulcrae*, terwijl de latere, correcte spelling *ae* in *feminae* kan wijzen op verwarring, eigen aan een overgangperiode.²⁹¹ Merk op dat de auteur ook de oude en nieuwe spelling *souo* en *suom* door elkaar gebruikt. De verdubbeling van de L in *paullum* komt in de klassieke periode niet meer voor. Massaro vermoedt later omdat de uitwerking van de metriek veel dichter bij de stijl van Catullus dan van Accius en Plautus staat.²⁹²

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii van hoog literair gehalte.

r.1: *Asta* is fonetische spelling voor *adsta*, *pellege* voor *perlege*.

r.2: Let op de dubbele woordspeling *...sepulcrum...hau pulcrum pulcrae... sepulcrum* was volgens de volksethymologie afgeleid van *se* (zonder) en *pulcher* (mooi): zonder schoonheid. (maar in werkelijkheid is het woord van *sepelire* afgeleid). *Pulcrae* doelt hier niet enkel op fysieke schoonheid, maar is valutatief voor de hele persoon en haar morele kwaliteiten. Het woord krijgt hier de archaische, liturgische connotatie: dit werd ook gezegd

²⁸⁸ Zie CIL I² voor de lijst van mss.

²⁸⁹ CLE ad loc. Volgens Warmington (1940) 135^a -120^a, maar zonder verantwoording.

²⁹⁰ Courtney (1995) 235.

²⁹¹ Courtney (1995) 235; Lindsay (1897) 80.

²⁹² Massaro (1992) 84.

van offerdieren.²⁹³ In die zin maakt het de woordspeling nog significanter en ademt het een ernst uit, die goed past bij de omstandigheden. *Pulcra* zou ook een verwijzing kunnen zijn naar de familie van de *Claudi Pulchri* (cf CIL I² 1283).²⁹⁴

Hau is de correcte vorm van *haud* vóór een medeklinker, *haud* voor een klinker.

r.4: *Suom mareitom corde deilexit*: uiting van de *affectio maritalis*, in de CLE uit de Republiek nog gebruikt in I² 1221: (*feida viro...quo careo*)²⁹⁵

r.6: *Locat*: kan zowel een gesyncopeerd perfectum als een praesens zijn.²⁹⁶

r.7: *Commodus* in Vroeglatijn betekent ook: 'bevallig, charmant'.²⁹⁷

r.8: *Domum servavit, lanam fecit*: dit beeldt haar af als een ideale huisvrouw. *Lanam fecit* is een veelgebruikt cliché om bij een vrouw uitdrukking te geven aan haar kwaliteiten als huisvrouw.²⁹⁸

Dit gedicht vertoont gelijkenissen met twee Griekse epigrammen²⁹⁹ over de begrafenis van een vrouw die het leven schenkt aan een tweeling, maar daarbij een van beide kinderen verliest en zelf ook de dood vindt. Deze link kan niet met zekerheid volgehouden worden. Met name de oorsprong van de originelen, de transmissie naar Rome en de mogelijke inconsequenties in de datering roepen in dit geval de nodige vraagtekens op.³⁰⁰ Inhoudelijk en stilistisch zouden de verschillen tevens te groot zijn om nog van ontlening te kunnen spreken.³⁰¹ Wat daarentegen wel in deze richting wijst, naast de overeenkomst in thematiek, is het feit dat dit gebeuren *linquit* en *locat* als praesentia kan verklaren.³⁰²

Statuut en milieu: Als ze haar naam van haar ouders gekregen heeft (*parentes nominarunt*), is ze zeker ingenua. De gens *Claudia* was een van de voornaamste Patricische gentes van Rome, maar of deze *Claudia* tot de patricische familie behoorde, een van hun vrijgelatenen was, of een nazaat van een vrijgelatene, kan niet met zekerheid uit de tekst worden opgemaakt. Romeinse vrouwen van voorname afkomst droegen normaal enkel het gentilicium, maar geen cognomen. Toch zijn er elementen die er op kunnen wijzen dat zij geen lid is van het Patriciaat: uit de Republiek zijn er geen andere versinscripties bekend voor vrouwelijke leden van het patriciaat. Andere inscripties voor patriciërs (in de Republiek enkel de *Scipiones*) zijn opgesteld in saturnii terwijl dit gedicht is opgesteld in senarii, een metrum dat vooral populair was bij mensen van eenvoudige afkomst.³⁰³ Ook inhoudelijke elementen zouden hier dan niet op zijn plaats zijn: de verwijzing naar schoonheid, de uiting van de *affectio maritalis*.³⁰⁴ Bovendien bestaat er een kans dat *Nomen* een cognomen is:³⁰⁵ het zou een vroeg voorbeeld zijn van deze naam, die vooral in de Keizertijd geattesteerd is. Deze veronderstelling wordt vooral ingegeven door het feit dat een ingenua automatisch het gentilicium van de vader aannam en dat de vermelding *parentes nominarunt* dus overbodig is, tenzij hiermee *Nomen* wordt bedoeld. Dit kan bovendien de accusatief *Claudiam* verklaren, waar men normaal de genitief verwacht. Massaro vermoedt dat de vader een libertus is en

²⁹³ Massaro (1992) 92-93.

²⁹⁴ Wolff (2000) 127.

²⁹⁵ en CIL I², 1836 (...*proximo colui loco*), maar dit berust op aanvullingen.

²⁹⁶ Courtney (1995) 236, De Rosalia (1972) 109; Pisani (1960) 34 twijfelt er niet aan dat het om een perfectum gaat.

²⁹⁷ Lindsay (1897) 80, Ernout (1967) 78.

²⁹⁸ Purdie (1935) 62; Wolff (2000) 127; Courtney (1995) 235.

²⁹⁹ Anthologia Palatina VII, 464 en 465. De auteurs zijn Antipater van Sidon en Heraclitos.

³⁰⁰ Courtney (1995) 235.

³⁰¹ Massaro (1992) 81-83.

³⁰² Maar: Pisani (1960) 34 en De Rosalia (1972) 109 vermoeden hier een contract perfectum.

³⁰³ Massaro (1992) 83.

³⁰⁴ Massaro (1992) 81.

³⁰⁵ Massaro (1992) 95-96. Solin (1982) 1246 vermeldt 11 voorbeelden van een cognomen *Nomen*, waaronder een *Claudia Nomen*.

vrijgelaten werd voor haar geboorte, waardoor hij haar met de gensnaam kon noemen (*parentes nominarunt*).³⁰⁶

Oprichtgever: haar man en mogelijk ook haar ouders op inhoudelijke gronden. De zorg voor de grafsteen beruste normaal bij de persoon die haar in zijn potestas had, normaal haar man als ze een *iustum matrimonium* hadden.³⁰⁷

Literatuur: Warmington (1940): 12 n° 18 || Diehl (1964) 581 || Ernout (1967) n° 133 || Pisani (1960) 34 A37 || De Rosalia (1972) n° 37 || Massaro (1992) 78-114 || Courtney (1995) n° 17 || Wolff (2000) 68, 88, 126 || Lindsay (1897) 79-80 || Purdie (1935) 62-63 || Plessis (1905) n° 32 || Till (1984) 369

³⁰⁷ Pikhaus (1978) 111-112

Gaius Ateilius Euhodus, vrijgelatene van Serranus, parelhandelaar op de Via Sacra.

Hospes, resiste et hoc ad grumum ad laevam aspice, 1
ubei | continentur ossa hominis boni,
misericordis, amantis | pauperis. Rogo
te, viator, monumento huic, nil male feceris. |
C. Ateilius Serrani l. Euhodus, margaritarius de Sacra | 5
Via, in hoc monumento conditus est. Viator, vale. |
Ex testamento in hoc monumento neminem inferri neque |
condi licet, nisei eos lib(ertos), quibus hoc testamento dedi tribuique.

Vreemdeling, sta even stil en bekijk, hier aan je linkerkant, dit hoopje (aarde) waar het gebeente wordt bewaard van een goed mens, barmhartig, minzaam voor de armen.³⁰⁸ Ik vraag je om dit monument geen schade te berokkenen, voorbijganger.

Gaius Atilius Euhodus, vrijgelatene van Serranus, een parelhandelaar van de Sacra Via, ligt opgeborgen in dit monument. Reiziger, het ga je goed.

Uit hoofde van testamentaire schikking mag in dit graf niemand binnengebracht of opgeborgen worden, behalve die vrijgelatenen aan wie ik dat bij testament heb verleend of toegestaan.

Monument en vindplaats: Rome, opgegraven langs de Via Appia in 1851. Marmeren tablet. Vrij regelmatige monumentale letter met driehoekige scheidingspunten tussen de letters.

Datering: Late Republiek ten tijde van Sulla, mogelijk Caesar. Parels waren in Rome onbekend tot het einde van IIA. Bovendien maakt het gebruik van marmer een datering voor 65a moeilijk houdbaar. Anderzijds schijnen de Atillii Serrani te zijn uitgestorven ten tijde van Caesar.³⁰⁹

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii met onregelmatigheden in het metrum. R.1 is een senarius met een opeenvolging van elisies in *resiste et; grumum ad en laevam aspice*. R.2 is een senarius met katalexis in de derde voet indien men *ossa* elideert met *hominis* en uitgaat van *tur* als eerste lettergreep van de vierde voet. R.3 is te onregelmatig om van een zuiver metrum te kunnen spreken, maar de eerste vier voeten zijn zoals in een dactylische hexameter met dien te verstande dat de eerste lettergreep van *misericordis* lang moet gescandeerd worden.³¹⁰ R.4 is tenslotte een jambische senarius met tribrachys in de derde voet en met de I in *viator* en de U in *huic* als consonanten. Pogingen om deze regel samen met *rogo* als septenarius te scanderen, lopen mank vanaf *monumento*.³¹¹

³⁰⁸ Of: “beminnelijk en arm”?

³⁰⁹ CLE ad loc.

³¹⁰ Wat niet ongewoon is, zie Courtney E. (1995) 27

³¹¹ Ritschl (1878) 365 herstelt als volgt, maar met minder respect voor het origineel: *ubei continentur[condita] ossa hominis boni, /amantis, misericordis, [frugi,] pauperis. Rogo te, viator, busto huic nil male feceris.*

Bücheler (1965) 398 heeft vanaf r.2 een andere oplossing: *ubei continentur hominis ossa tam boni, / tam misericordis atque amantis pauperis. / Rogo te viator, tumulo huic nil male feceris.*

r.3: *amantis pauperis*: *pauperis* is vertaald als objectsgenitief bij *amans*: minzaam voor de armen (in het Nederlands is het meerv. beter), maar het kan ook attributief bij *hominis* genomen worden, op gelijke hoogte met *boni*, *misericordis*, *amantis*.³¹² Het attributief adjectief bewaart misschien beter de syntactische eenheid, maar komt qua betekenis wel neer op een breuk met de voorgaande adjectieven - min of meer synoniemen - die Euhodus als een menslievend persoon karakteriseren. *Pauper* past niet zo goed in deze context, temeer omdat "arm" nu niet direct een hoedanigheid is die men verwacht bij een parelhandelaar die een zaak op de Sacra Via kon bekostigen. Men verwacht wel het meerv. *pauperum*, maar vermoedelijk heeft men om de eufonie met de voorgaande adjectieven te bewaren, gekozen voor het enkelv.

r.5: *margaritarius*: margaritarii waren zowel parelhandelaars als parelbewerkers. In Rome genoten ze een groot aanzien. Samen met andere vertegenwoordigers uit de juwelierssector dreven ze hun handel vooral op de Sacra Via, op het gedeelte tussen het Forum en de Velia. Er zijn nog 7 andere inscripties van margaritarii van de Sacra Via teruggevonden.³¹³

Sacra Via: de oudste en beroemdste straat van Rome en samen met de Nova Via de enige straat die Via genoemd werd. Al in de tijd van de koningen was het een chique residentiële wijk, o. a. de huizen van Scipio Nasica, van de Domitii en van de Octavii stonden op de Sacra Via.³¹⁴ Epigrafische bronnen tonen aan dat de Sacra Via in de laatste decennia van de Republiek en in de vroege Keizertijd vooral een handelsstraat was. Het gedeelte dat van de tempel van de Lares naar het Forum liep was erg populair bij de handelaars in luxeartikelen. (juweliers en aanverwanten, bloemisten etc.)³¹⁵ Er moet een groot prestige van de Sacra Via uitgegaan zijn, want op alle teruggevonden inscripties van Margaritarii, die daar hun zaak dreven, wordt deze straat vermeld. (*Margaritarius de Sacra Via*). Dezelfde vermelding vinden we ook terug bij veel andere handelaars.³¹⁶ Euhodus was waarschijnlijk geen arme parelhandelaar als hij zich een optrekje in deze straat kon permitteren.

Statuut en milieu: zekere libertus, want hij vermeldt zijn libertinatio. De familie van zijn patronus, de gens Atilia, waren plebejers. De tak van de Serrani (oudere vorm *Sarani*) hebben in de Republiek belangrijke ambten bekleed, maar in de laatste decennia van de Republiek schijnen ze geen rol van betekenis meer te hebben gespeeld.³¹⁷ De laatste Atili Serrani die met zekerheid kunnen geïdentificeerd worden waren S. Atilius Serannus, quaestor in 63a en volkstribuun in 57a;³¹⁸ en C. Ateilius Serannus, consul in 106a.³¹⁹

Dit is de vroegste attestatie van het cognomen Euhodus, dat verder sporadisch opduikt rond de helft van IP en pas in de daaropvolgende eeuw min of meer regelmatig voorkomt. Ook op het Griekse vasteland is de naam uiterst zeldzaam tot IIP en attestaties in de Griekse-sprekende wereld blijven in hoofdzaak beperkt tot Egypte in de cultus van Pan Euhodus. Gezien de grote zeldzaamheid van de naam in Italië en op het Griekse vasteland is het plausibel te veronderstellen dat Euhodus uit Klein-Azië, Syrië of Egypte kwam. (Er was een grote influx van slaven uit die regio's na de oorlog tegen Mithridates en na de veldtochten van Sulla en Pompeius).³²⁰

³¹² *Amans* wordt ook regelmatig absoluut gebruikt.

³¹³ Gummerus (1918) 264 en 285.

³¹⁴ Plattner & Ashby (1965) 456.

³¹⁵ Pancierra (1970) 135–136.

³¹⁶ Gummerus (1918) 267-278.

³¹⁷ Gummerus (1915) 42 n° 97.

³¹⁸ RE s.v. *Atilius* n° 70.

³¹⁹ RE s.v. *Atilius* n° 64. Cic. *QFr.* 3, 8, 5 vermeldt verder nog een (*Atilius* ?) *Serranus Domesticus*, maar de lezing is onzeker (= RE s.v. *Atilius* n° 71).

³²⁰ McGuire (1946) 140-146.

Er zijn nog andere argumenten die tot deze denkplaatse leiden. Hij was parelhandelaar en parels werden oorspronkelijk gewonnen in India en in de Perzische Golf. In Rome waren parels nagenoeg onbekend tot aan einde van IIA, maar werden dan op korte tijd populair en gingen voor fabelachtige bedragen van de hand. Desondanks bleef de parelhandel (en de hele juweliersnijverheid) een exotische aangelegenheid en moet er een grote vraag naar specialisten geweest zijn, die dan vooral als slaven uit het Oosten werden aangevoerd.³²¹ Dit is mogelijk ook het lot geweest van Euhodus. In Italië zijn een 15-tal inscripties van margaritarii teruggevonden, waarvan er 2 slaaf zijn, 9 liberti, 1 ingenuus en 3 ambigui (waarvan 2 met Grieks cognomen).³²²

Als bovendien de inschatting van *pauperis* als objectsgenitief bij *amantis* correct is (dus *amantis pauperis* = minzaam voor de armen = liefdadig), zien we hier een voorbeeld van Oriëntaalse ethiek, waarin medelijden met de armen een normale zaak was. Deze mentaliteit is in Rome ongewoon en dringt pas door met het Christendom.³²³

Opdrachtgever: hijzelf, zoals blijkt uit het postscriptum (*dedi tribuique*).

Literatuur: Warmington (1940) 28 || Diehl (1964) 688 || PMLE tab. LXXX, B (afb.) ||
Mac Guire (1946) 138-150 || Wolff (2000) 23, 58, 82 || Panciera (1970) 131-138 ||
Ritschl (1878) IV, 365 || Bücheler (1965) I, 397-398 Gummerus (1915) 129-189 ||
Gummerus (1918) 256-302

³²¹ McGuire (1946) 1447-149.

³²² Gummerus (1918) 267 en 271.

³²³ Bolkestein, geciteerd door McGuire (1946) 139.

Hedia ? Een slavin

[*heic*]est s(e)pulta virgo [*eg*]regiis moribus | 1
 [---]quae in deliciis fu[e]rat Vettiae,
 Qua[---]it. Eam morte ob[i]ta diligunt
 mon|[umentum---] | [---]f]etu ac muneribus [r]eplent
 seque ipse[---] | [---]am esse ereptam sibi 5
 s[ervae] suis deliciis vitam ap[---].

Hier ligt een meisje van voorbeeldige levenswandel begraven
 ...(?), die de oogappel was van Vettia,
 en die Ook nu, na haar dood, hebben zij haar lief,
 en overspoelen ze haar graf met geweene (?) en met offergaven
 En zelf ... hen is ontrukkt
 van een slavin (?), die door haar charmes ... een leven...

Monument: twee fragmenten uit peperin gevonden in een wijngaard (*vigna Serventi*) bij de eerste mijlpaal van de Via Labicana.

Datering: Bücheler vermoedde de periode van Caesar en legt een verband met Vettia, de vrouw van Verres, maar staft nergens zijn vermoeden. Volgens Gatti kan deze inscriptie aan de hand van de paleografie in de periode van Sulla gedateerd worden.³²⁴

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii.

Bücheler herstelt als volgt:

[*heic*]est s(e)pulta virgo [*eg*]regius moribus | / [---]quae in deliciis fu[e]rat
 Vettiae, / Qua[e | domino placu]it. Eam morte ob[i]ta diligunt /
 mon|[umentumque eius[fl]etu ac muneribus [r]eplent / seque ipse[i | deflent
 vit]am esse ereptam sibi / s[ervae] suis deliciis vitam ap[tae] deum.

Hier ligt een meisje van voorbeeldige levenswandel begraven, / Hedia (?), die de oogappel was van Vettia, / En die haar meester plezier bracht. Ook nu ze door de dood is weggevoerd, hebben ze haar lief / en overspoelen ze haar graf met geschrei en met offergaven. / En zelf wenen ze dat hen een leven is ontrukkt / van een slavin, die zich door haar charmes een leven bij de goden heeft verworven.

r.1: *s(e)pulto*: het wegvallen van de *e* is metri causa noodzakelijk.

virgo: in inscripties duidt *virgo* op een ongehuwde staat en verwijst het mogelijk naar jonge meisjes.³²⁵

r.3: *morte obita*: (abl. abs.) nadat ze door de dood is weggevoerd = na haar dood.

r.5: *Sibi*: kan ook enkelv. zijn met Hedia als referent: ...dat haar, een slavin, het leven (?) is ontrukkt...

r.6 *ap[tae] deum*: de aanvulling wordt door Bücheler verantwoord met een verwijzing naar Ter. *Haut.* 693: ...*deorum vitam apti sumus*: we hebben ons een godenleven verworven. *Aptae* < *apiscor* (Wolters: zich verwerven), niet van het adj. *aptus*. Deze wending past goed

³²⁴ Gatti in *BCAR*, 1901, 106-107 en geciteerd door Galletier (1922) 163 nt 1. (Niet vermeld in *NSA*). Sanders (1960) 340 dateert in IA, maar zonder verantwoording.

³²⁵ Watson (1983) 125-126.

bij de algehele strekking van dit carmen. Zien we hier misschien een spoor van een geloof in een voortbestaan na de dood? Iets dergelijks staat ook de slotzin van CIL I², 2997.³²⁶

Statuut en milieu: Haar naam ontbreekt door de lacunes. Hedia is een aanvulling van Bücheler voor een naam met vijf letters, maar in zijn commentaar geeft hij blijkbaar de voorkeur aan Idusa of Pilema.

Waarschijnlijk een slavin. De bepaling van het statuut berust hier op de aanvullingen *dominus* (niet met zekerheid vol te houden) en *s[erva]e* voor een lacune van ongeveer 4 letters. De laatste aanvulling is contextueel en metrisch de meest waarschijnlijke, maar absolute zekerheid is er niet. Er had bv ook een naam (*Salviae, Silvae, Scopae, Sicae, ?*) kunnen staan, en eennamigheid bij kinderen is geen garantie voor een slavenstatuut.³²⁷

De dedicant, Vettia is incertus met gentilicium. In Vettia dacht men de vrouw van Verres te herkennen.³²⁸ Dit vermoeden was ongetwijfeld ingegeven door een (indirecte) vermelding van haar naam in Cicero³²⁹ en door de wens om het carmen belangrijker te laten lijken. Maar het gentilicium Vettius komt veel voor in inscripties,³³⁰ en RE vermeldt voor de Republiek een 20-tal Vettii (waaronder deze Vettia), en voor de Keizertijd een 40-tal. Met dit voor ogen is de identificatie van deze Vettia met de vrouw van Verres onvoldoende gegrond.

Vettius is een Italiaans gentilicium, dat oorspronkelijk vooral gedragen werd door de Picentes en de Paeligni, maar later ook verspreid geraakte over Etrurië, Latium, Rome en het gebied van de Sabini. Dit gens schijnt in de Republiek geen rol van betekenis te hebben gespeeld in de politiek of in de magistratuur.³³¹

Opdrachtgever: haar meesters, indien we de aanvulling *servae* aanvaardden. Vettia wordt expliciet vermeld en de meervouden *diligunt* en *[r]eplent* duiden aan dat het om meer dan een persoon gaat.

Literatuur: Gatti (1901) 201 || Diehl (1964) 612 || Purdie (1935) 62-63 ||

³²⁶ Zie ook Sanders (1960) 324 en de bespreking van r.8 van CIL I², 2997.

³²⁷ Zie ook CIL I², 1223b, de inscriptie voor Amarantus en inleiding p. 23.

³²⁸ CLE ad loc.; Pikhhaus (1988) 310.

³²⁹ Cic. *Verr II*, 3, 168: *Vettius, tuus familiarissimus, Vettius, tuus adfinis, cuius sororem habes in matrimonio, tuae frater uxoris...* (Jouw best vriend Vettius, je zwager Vettius, met wier zus je getrouwd bent, de broer van je vrouw...)

³³⁰ Schülze (1966) 101.

³³¹ RE s.v. *Vettius* k 1843. Deze Vettia is opgenomen onder n° 19. Haar broer L. Vettius Chilo, waarop Cicero zinspeelt onder n° 10.

Eucharis, vrijgelatene van Licinia. Een danseresje.

<i>Eucharis Liciniae l. </i>	1
<i>docta, erodita omnes artes virgo, vixit an(nos) XIII. </i>	
<i>Heus oculo errante quei aspicias léti domus, </i>	
<i>morare gressum et titulum nostrum perlege, </i>	
<i>amor parenteis quem dedit natae suae, </i>	5
<i>ubei se reliquiae conlocarent corporis. </i>	
<i>Heic viridis aetas cum floreret artibus </i>	
<i>crescente et aevo gloriam conscenderet, </i>	
<i>properavit hóra tristis fatalis mea </i>	
<i>et denegavit ultra veitae spiritum. </i>	10
<i>Docta, erodita paene Musarum manu, </i>	
<i>quae modo nobilium ludos decoravi choro </i>	
<i>et Graeca in scaena prima populo apparui. </i>	
<i>En hoc in tumulo cinerem nostri corporis </i>	
<i>infestae Parcae deposierunt carmine. </i>	15
<i>Studium patronae, cura, amor, laudes, decus </i>	
<i>silent ambusto corpore et leto tacent. </i>	
<i>Reliqui fletum nata genitori meo </i>	
<i>et antecessi, genita post, leti diem. </i>	
<i>Bis hic septeni mecum natales dies </i>	20
<i>tenebris tenentur Ditis aeterna domu.</i>	
<i>Rogo ut discedens terram mihi dicas levem.</i>	

3. oculo *correxit* *sculptor*, *antea* *ocule* 15. *infestae lapis* : *infistae priores*

Eucharis, Licinia's vrijgelatene,
 een meisje geschoold en doorkneed in alle kunsten, is 14 jaar oud geworden.
 Hé, jij daar, die met ronddwalend blik de huizen van de dood overziet.
 Blijf even staan en lees aandachtig mijn grafschrift,
 dat de liefde van mijn vader aan zijn dochter heeft geschonken,
 waar de resten van haar lichaam zouden kunnen rusten.
 Toen mijn ontluikende jeugd hier schitterde in de kunsten
 en in jaren aangroeiend, (de trappen der) roem beklom
 versnelde het droevige uur van mijn dood zijn pas
 en weigerde mij verder mijn levensadem.
 Geschoold en doorkneed was ik, bijna als door de hand van de muzen.
 Ik, die nog maar pas geleden de feesten van de nobiles met dansen heb
 opgevrolijkt.
 en als eerste vrouw in het Griekse theater voor het publiek optrad.
 Kijk, in deze tombe hebben
 de sinistere schikgodinnen (onder het zingen van) mijn dodenzang de as
 van mijn lichaam neergelegd.
 De aandacht van mijn patrona, haar zorg, haar liefde, haar lof en haar trots
 verstommen, nu mijn lichaam verast is en zwijgen nu ik dood ben.
 Ik liet als dochter slechts tranen na voor mijn vader
 en (hoewel) ik na hem geboren was, ging ik hem toch voor in de dag van de dood.

Veertien verjaardagen worden met mij gevangen gehouden
in de duisternis en in het eeuwige huis van Dis.
Ik vraag u, als u verdergaat, wens dat de aarde licht op mij zou rusten.

Monument: gevonden in Rome. Marmeren plaat van 63,1 cm x 80,2 cm x 3,3 (2,4) cm; letters ca 4,5 cm. Het praescriptum is in grotere letters uitgewerkt. De steen is meer dan eens verplaatst en beschadigd: de rechterboven- en onderhoek zijn afgebroken en er lopen 4 schuine breuken door de rechterhelft. De uitstekende sierrand is enkel onderaan redelijk intact gebleven. Een foto is pas beschikbaar geworden met de editie van Frascati, de afbeeldingen van Wiseman en Ritschl zijn facsimiles, die in r. 15 *infistae* lezen (op de foto *infestae*) De steen wordt nu bewaard in de reserves van het *Instituto Pontificio di Archeologia Cristiana* (collectie De Rossi). De tekst werd volledig opgetekend voor de steen beschadigd werd door Metellus (*Vaticanus* 6039 f.222 en *Vaticanus* 6040 f.34). Hierop steunen de aanvullingen.

Datering: de datering is erg omstreden en de dateringsvoorstellen lopen uiteen van de periode van Sulla³³² tot 59p/68p.³³³

De epigrafische terminus post quem moet rond 65a liggen: het gaat om een monument van marmer. (Het gebruik van apices op de lange klinkers komt al van 100a voor). Taalkundig zou het carmen nog later dateerbaar zijn: r.8 *crescente et aevo*: postpositief gebruik van *et* is een poëtische wending die in de literatuur voor het eerst wordt gevonden in de *Bucolica* van Vergilius, waarvan de datering tussen 42a en 36a wordt geplaatst.³³⁴ Een terminus ante quem kan rond 55a liggen, want r.15 geeft *deposierunt* (< *posivi* of *posii* voor *posui*) als perf. van *ponere*, maar in inscripties wordt dit na Catullus zeldzaam. Afgaande op deze termini zou dit gedicht in de periode 40a-30a kunnen gemaakt zijn.

Popova dateert later: zij herkent echo's van Augusteïsche poëzie van Ovidius, Vergilius en vooral Tibullus in het carmen en plaatst het carmen rond einde IP, begin IIP.³³⁵ Dit is minder waarschijnlijk wegens *nobiles* en omdat *prima in scaena* dan nog moeilijk te verklaren is. (cf. infra) Voor *deposierunt* moet dan ook worden uitgegaan van een bewust archaïsme. (maar *erodita* en *parenteis* zijn mogelijk ook pseudo-archaïsmen).

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatige jambische senarii. Eucharis' grafscript gaat meestal door voor een eenvoudig gedicht zonder grote literaire waarde,³³⁶ maar de analyse van Massaro heeft een uitgekende versopbouw en een verzorgde metrische uitwerking aan het licht gebracht. Verschillende stijlelementen komen overeen met de techniek van de neoretici, eerder dan met de techniek van meer archaïsche dichters zoals Accius.³³⁷

Het gedicht is in de eerste persoon en er is geen reden om aan te nemen dat in r.3-6 haar vader aan het woord is en zijzelf pas vanaf r.7 spreekt. Soms besloot men hiertoe omdat *heic* naar links uitspringt.

r.2: *erodita*: wordt meestal als een bewust archaïsme verklaard, maar deze vorm is meer geattesteerd in de epigrafie.³³⁸

³³² Bücheler op basis van de apex en het feit dat vrouwen pas optraden vanaf Sulla; in het openbaar pas vanaf Caesar, cf. CLE ad loc.

³³³ Anderson (1937) 9-10. Volgens hem verwijst *Graeca in scaena* naar de Iuvenalia die door Nero in 59p zijn ingesteld, maar na zijn dood een grondige wijziging ondergingen.

³³⁴ Plessis (1905) 153-154, Massaro (1992) 157, voor de datering van de *Bucolica*, zie Simcox (1971)I 258.

³³⁵ Popova (1968) 61-64.

³³⁶ Sanders (1991) 466: *il n'a rien d'érudit*.

³³⁷ s.c. Pikhaus naar Massaro (1992) 121-132.

³³⁸ LGr 63; Frascati (1997) met voorbeeld uit CIL I², VI 10127: *Phoebe | Vocantia | embolaria artis | omnium erodita*.

Deze regel is een samenvatting van de biografische gegevens van Eucharis, die in de loop van het Carmen verder zullen toegelicht worden. Massaro ziet hier duidelijke sporen van een epigrafische traditie die vergelijkbaar is met het elogium voor Scipio (8/9), waarin een gecondenseerd cursus honorum in de loop van het elogium wordt geïllustreerd.³³⁹ Maar Massaro gaat voorbij aan het feit dat dit praescriptum, in tegenstelling tot dat van de Scipiones, niet metrisch is.

r.3: *oculo errante*: vermoedelijk stonden er meer graven, waarover de voorbijganger zijn blik liet gaan en Eucharis vraagt nu voor haar eigen graf meer aandacht.

parenteis: moet slaan op haar vader, aangezien in r.18 sprake is van een *genitori meo*.

r.10: *spiritum*: heeft nog niet de christelijk betekenis, maar leunt waarschijnlijk wel aan bij de leerstellingen van enkele filosofische stromingen (neo-Platonisme, Orfisme, Stoïcisme): de mens bestaat uit stof, die vergankelijk is, en een onsterfelijke ziel die pre-existeert.³⁴⁰ *Veitae* kan gelezen worden als dativus incomm. (...ontzegde mijn leven verder zijn bezieling) of als genit. bij *spiritum* met verzwegen *mihi*. (...ontzegde mij verder mijn levensadem.)

r.13: *et graeca in scaena prima apparui*: de betekenis van *prima* en van *graeca scaena* heeft voor de nodige controverse gezorgd. *Prima* kan op 4 manieren geïnterpreteerd worden:

- *prima* is abl. enkelv. met *scaena* ("ik trad op voor het publiek op het eerste Griekse theater") is weinig betekenisvol.
- valutatief: *prima* moet een waardering uitdrukken en *apparui* wordt dan als koppelwerk. gebruikt (*fui*): "ik was de eerste (i.e. de beste, de prima ballerina) voor het publiek." Deze interpretatie is volgens Massaro mogelijk omdat *prima apparui populo* door de aliteraties bij elkaar zou horen en contrasteert met *Graeca in scaena*.³⁴¹
- "Ik trad als eerste vrouw op op de Griekse scène" is moeilijk houdbaar omdat danseressen al vroeger geattesteerd zijn.³⁴²
- "Ik trad voor het eerst op voor het publiek, ik maakte mijn debuut." Volgens Courtney was haar debuut niet belangrijk genoeg om er in haar grafschrift mee op te scheppen en moet de *graeca scaena* bijzonder geweest zijn.

Wat die *graeca scaena* dan mogen inhouden, is evenmin duidelijk. Het zou kunnen gaan om begeleidend mimespel bij de *ludi funebres* (gehouden bij een begrafenis: de overledenen werden geacht fysiek aanwezig te zijn) of bij de *ludi votivi* (gehouden voor een overwinning of bij de wijding van een heiligdom naar aanleiding van een overwinning). Beide feesten waren meestal aristocratische aangelegenheden (*nobiles*) die in de privé-sfeer werden georganiseerd. Bij begrafenissen traden de dansers op, verkleed als Griekse saters en voerden ze een Griekse dans, de *sikinnis* op. Het gebruik is voor de Augusteïsche periode beschreven door Dyonisos van Hallicarnassus, maar sporen van Griekse dancers zijn al vroeger te vinden, aan het begin van IIA.³⁴³

Een andere mogelijkheid voor de *graeca scaena* zijn de *thymelici*. De *thymelici* waren, net als de *ludi astici*, een onderdeel van de *ludi Graeci*, die samen met de *ludi Latini* de *ludi honorari* vormden. Deze *ludi honorari* waren een toevoegsel van de *ludi saeculares* die Augustus in 17a liet houden. De *thymelici* waren muziek en dansuitvoeringen, in de *astici*

³³⁹ Massaro (1992) 125.

³⁴⁰ Zie ook Pikhhaus (1978) 295-300.

³⁴¹ Massaro (1992) 168.

³⁴² Courtney (1995) 238. met verwijzingen naar Gell. *NA* 1, 5, 3 waarin sprake is van een *Saltatricula Dionysia* die ook in Cic. *Rosc. Com.* 23 ter sprake wordt gebracht. Gellius verwijst naar een gebeurtenis uit 62a, de redevoering van Cicero werd in 73a gehouden.

³⁴³ Wiseman (1985) 32-35.

kwam het drama aanbod. Vóór Augustus werden dergelijke feesten al door de *nobiles* in de private sfeer georganiseerd. Het prestige dat van deze feesten uitging, is meer in overeenstemming met de laatste interpretatie van *prima*.³⁴⁴

Tenslotte bestaat ook nog de mogelijkheid dat het om de Iuvenalia gaat, die door Nero in 59a werden ingesteld (cf. supra, datering).³⁴⁵

r.15: *infestae Parcae*: Het lied van de Parcae bepaalde het levenslot van de mens. Voor Eucharis moet hun lied en vijandige toon aangenomen hebben, want ze hebben beslist om haar leven te beëindigen, een soort dodenzang, dus. De Parcae hebben hun Grieks voorbeeld in de Moiren.³⁴⁶

r.19: *et antecessi, genita post...*: hier klinkt de jammerklacht door dat de normale loop van de natuur op z'n kop wordt gezet. Normaal moeten kinderen hun ouders begraven, niet andersom (zie ook CIL I², 1798 voor een duidelijk voorbeeld).

r.22 *...terram...levem*: de vroegste verwijzing naar dit motief, dat later meer aangetroffen wordt als STTL: *sit terra tibi levis*. Deze formule wordt regelmatig in Spanje gevonden. Het motief grijpt, net zoals de *Parcae*, *Dis* en *spiritum* terug naar Griekse voorbeelden. Eucharis Griekse naam³⁴⁷ en de Griekse motieven kunnen dienen als voorbeeld voor de invloed van de Griekse funeraire praxis op de Romeinse.

Statuut en milieu: zekere vrijgelatene, een danseres. De vermelding van haar naam volgt niet de gebruikelijke conventies van de onomastiek. Normaal wordt voor een vrouw eerst het gentilicium van haar patronus/a geschreven met dan de afgekorte voornaam van de vroegere meester (in dit geval een vrouw) + de libertinatio en dan pas haar cognomen. We zouden dan krijgen:

Licina O. I. Eucharis.

De afwijking van de conventies kan hier zo gekozen zijn omdat Eucharis haar roepnaam (artiestennaam?) was; zo was ze ook bekend bij haar publiek en zo wenste haar vader dat ze in de herinnering zou verderleven. Mogelijk is ze pas op haar sterfbed vrijgelaten.³⁴⁸ In dat geval was ze bekend als *Eucharis Licinae servae* en kan de opdrachtgever (haar vader) tot deze naamgeving beslist hebben omdat hij oordeelde dat haar nieuwe liberta-naam bij haar publiek niet direct de herinnering aan het meisje zou oproepen.³⁴⁹

Opdrachtgever: haar vader wordt expliciet vermeld in r.5 (*amor parenteis dedit*). Hij is incertus, en kan zowel ingenuus, libertus als slaaf geweest zijn. Als hij ingenuus was, moet Eucharis uit een contubernium³⁵⁰ van hem een slavin geboren zijn. Maar hij kan evengoed een libertus of een slaaf geweest zijn. In alle gevallen werd Eucharis geboren uit een onwettig huwelijk en was haar moeder bij haar geboorte een slavin.

³⁴⁴ s.c. Pikhaus; Courtney (1995) 238-239.

³⁴⁵ Anderson (1937) 10.

³⁴⁶ Lattimore (1962) 156. Voor andere voorbeelden van het lied van de Parcae zie Sanders (1991) 466 nt 99.

³⁴⁷ Massaro (1992) 134. De naam is zeldzaam en verraad een bekendheid met of een voorkeur voor Griekse namen.

³⁴⁸ Maar niet noodzakelijk: in de Republiek was er nog geen minimumleeftijd van 30 jaar of een andere voorwaarde (zoals een overlijden) voor een vrijlating. De *lex Aelia Sentia*, die de beperkingen voor een vrijlating stipuleert, dateert pas van 4p. Bovendien verbood de wet niet expliciet een vrijlating, maar ontzegde ze in de eerste plaats het burgerrecht aan liberti waarvan de vrijlating niet volgens de regels was verlopen. Zie Solin (1971) 47, Flory (1984) 217; Duff (1958) 32, 77, 194.

³⁴⁹ Massaro (1992) 134-135. Hij wijst op een ander mogelijk voorbeeld uit de Republiek: CIL I², 1221: *Aurelia L. l. Philematio...viva Philematium sum Aurelia nomenclata*.

³⁵⁰ Een relatie waarin minstens een van beide partners slaaf was. Die relatie was geen wettig huwelijk. Kinderen uit een contubernium volgden het statuut van de moeder, die dan in dit geval een slavin moet geweest zijn, gezien Eucharis geen filiatie draagt en dus niet als vrije geboren is. Zie Meeganck 17-18.

Literatuur: PMLE tab. LXXXI (afb.) || s.c. Pikhaus || Ernout (1967) 142 || Diehl (1964) 642^{add} || Popova (1968) 60-64 || Courtney (1995) 20 || Wolff (2000) 56, 91, 92, 99 || Lindsay (1897) 95-96 || Purdie (1935) 18-19 || Plessis (1905) n° 33 || Wiseman (1985) 30-35 (+ afb.) || Anderson (1937) 7-10 || Frascati (1997) 68-71 (+ foto: fig. 18 tab. VI) || Sanders (1991) 463-467

...ulia, dochter van Quintus Rancius Protus

<i>[---] Julia Quinti Ranci feilia</i>	1
<i>[Quincti] liberti Proti, quoi fatum grave</i>	
<i>[---] Parcae ac finum vitae statuerunt,</i>	
<i>[---] et bis decem annis nata, indigniter.</i>	
<i>[---] concepit leiberum semen duplex,</i>	5
<i>[---] pareret patrono auxilium ac decus,</i>	
<i>[---] ita commoda atque incommoda</i>	
<i>[---] mors eripuit suis parentibus.</i>	
<i>[---] summo in luctu ac sollicitudine</i>	
<i>[---] riorum natae fletus in dies</i>	10
<i>edunt, sibi esse talem ereptam filiam.</i>	
<i>'pater mei et genetrix germana, oro atque o[---]</i>	
<i>desinite luctu, questu lacrimas fundere.</i>	
<i>sei in vita iucunda [ac] voluptatei fui</i>	
<i>vobis viro atque amicis notisque omnibus,</i>	15
<i>nunc quoniam fatum se ita tolit, animo vo[lo]</i>	
<i>aequo vos ferre concordisque vivere.'</i>	
<i>quas ob res hoc monumentum aedificavit [pater]</i>	
<i>suae natae, sibi que uxori hanc constituit [domum]</i>	
<i>aeternam, ubi omnes pariter aevom degerunt</i>	20

(i pro l-longa) 1. [...] Julia Smetius : [...] nia Ligurii 4. ...ess] et : it Ligurii 6. [quom recte] Smetius : [quom optatum] Bücheler : [quom iam] Hauptius 7. [expertam multa] : [futuram ad cuncta] Hauptius 8. [crudelis] : [intimis] Hauptius 14. ac : vobis in ms Smetii, traiecit lapidarius ex 15 substituens ac in 14 19. {suae} natae sibi que et Schrader, Hauptius 20. degerunt] : degen[...] in ms Smetii

Hier rust ...ulia(?), dochter van Quintus Rancius Protus,
 een vrijgelatene van Quintus, voor wie
 ...de schikgodinnen een hard lot en het einde van haar leven hebben besloten
 ... 20 jaar oud, ten onrechte.
 ... zij was zwanger van een tweeling...
 ... aan de patronus steun een bron van trots zou schenken...
 ... gelukkige en ongelukkige...
 ... heeft de dood aan haar ouders ontruk,
 ... in opperste rouw en in kommer
 ... van hun dochter de dagen met geweent
 vullen, dat hen zo een dochter is ontruk.
 "Mijn vader, moeder die me verwekt heeft, ik bid en smeeke (?) jullie,
 Stop jullie rouw en houd ermee op onder geweeklaag tranen te vergieten.
 Als ik, toen ik in leven was, beminnelijk was en een bron van genot
 voor jullie, mijn man, mijn vrienden en al mijn kennissen,
 dan wil ik nu dat jullie dat met effen gemoed dragen
 en eensgezind leven, want het lot heeft zich zo gedragen.
 Om deze reden heeft een vader dit monument opgetrokken
 voor zijn dochter, en voor zichzelf en zijn vrouw heeft hij deze eeuwige
 verblijfplaats

opgericht, waar ze allen samen tot in de eeuwigheid kunnen leven.

Monument: Rome, langwerpige tablet uit travertien, gevonden op het eiland in de Tiber. De steen is verloren gegaan maar in XIVP opgetekend door de humanisten. Deze lezing berust op Smetius, die de transcriptie heeft opgesteld na een autopsie van de steen.³⁵¹ De lacunes zaten al op de steen toen hij de tekst optekende.

Datering: *vita* (r.3 en r.14) en *vivere* met (r.17) zijn met I-longa geschreven, dus zeker na 100a, eerder na 70a als we de bevindingen van Mommsen over Q. Rancius aanvaarden. (cf. infra) De oudere vormen, met name de spelling EI voor een lange I is correct toegepast (in nom. en de abl. meerv.) en correct niet toegepast (in de gen. enkelv.), wat er op kan wijzen dat de periode van verwarring achter de rug moet liggen en de datering al in de klassieke periode kan gesitueerd worden. Bücheler vermoedde periode Sulla-Caesar, maar zonder verantwoording.³⁵²

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. Het praescriptum was ook metrisch: het voluitschrijven van het praenomen en van de libertinatio wijzen daarop. De overgeleverde resten van r.1 en r.2 geven respectievelijk 4 en 5 versvoeten en kunnen probleemloos tot senarii aangevuld worden.

nam quod c]onceptit leiberum semen duplex: Want zij heeft het zaad der kinderen dubbel ontvangen = ze was zwanger van een tweeling, blijkbaar van de patronus van haar vader.

Quod als aanvulling is zeer goed houdbaar omdat *eripuit* anders geen object heeft.

Cum pareret: toen ze voor de patronus steun en een bron van trots voorbereidde: bedoeld wordt haar zwangerschap. Ze zou hem twee kinderen schenken.

De aanvullingen in r.2, r.16, r.18, r.19 en r.20 kan men hier redelijkerwijs verwachten, 3, 4 en 12 volgen ook de algehele strekking van het gedicht. De overige lacunes laten meer ruimte voor speculatie. Bücheler heeft als volgt aangevuld:

*Heic est ...]Julia Quincti Ranci feilia|/ Quincti le]iberti Proti, quoi fatum grave |/ infestae|
Parcae ac finum vitae statuerunt,|/ vix quom ess]et bis decem anneis nata, indigniter.]/ Nam
quod c]onceptit leiberum semen duplex,|/ quom recte] pareret patrono auxsilium ac decus,|/
expertam mul]ta commoda atque incommoda|/crudelis] mors eripuit sueis parentibus.]/ nunc
illi s]ummo in luctu ac sollicitudine |/prae deside]rio gnatae fletus in dies.*

Hier rust ... Julia, dochter van Quintus Rancius Protus, een vrijgelatene van Quintus, voor wie de onheilspellende schikgodinnen een hard lot en het einde van haar leven hebben besloten, toen ze amper 20 jaar oud was, ten onrechte. Want daar ze zwanger was van een tweeling, toen ze zijn (haar?) patronus een steun en bron van trots ging schenken, zoals past, heeft de dood haar, die veel geluk en veel ongeluk heeft gekend, aan haar ouders ontruk. Zij nu, in opperste rouw en in kommer door het gemis van hun dochter, vullen hun dagen met geweent.

Statuut en milieu: het overleden meisje is zekere ingenua, aangegeven door haar filiatie. Zij is de dochter van Q. Rancius die op zijn beurt een vrijgelatene moet zijn van Q. Rancius.

De onomastiek laat ruimte voor discussie. Rancia (= [...]Julia) moet haar naam geweest zijn indien haar vader bij haar geboorte vrij was en een geldig huwelijk had met haar moeder

³⁵¹ voor de verschillende mss zie CIL I én CIL I². De lezing van CIL VI is naar Hauptius.

³⁵² CLE ad loc.

(enkel in r.19 is er sprake van een *uxori*). Indien echter haar moeder bij haar geboorte een vrije vrouw was en haar vader nog een slaaf, zou ze het gentilicium van haar moeder gedragen hebben. Jammer genoeg is de steen beschadigd, en de letters *IA* zijn de enige die zeker overgeleverd zijn (zie krit. app.): hier kan zowel een gentilicium, een cognomen of een praenomen gestaan hebben.³⁵³ Aangezien het praescriptum ook metrisch was, is het niet zeker dat de normale volgorde in de onomastiek gevolgd werd en zijn de drie mogelijkheden verdedigbaar.³⁵⁴

Ook *Proti* is op verschillende manieren verklaard: als cognomen *Prote* van het meisje³⁵⁵ en als cognomen *Protus* van haar vader,³⁵⁶ en zelfs als cognomen van de patronus. De laatste mogelijkheid is eerder uitzonderlijk: de opgave van de libertinatie gebeurde meestal alleen met praenomen van de meester.³⁵⁷ *Protus* was trouwens een populaire slavenaam³⁵⁸ en hoort dus eerder bij de vader dan bij de patronus. Verder moet volgens mij *Proti* gelezen worden als genitief van *Protus*, het cognomen van haar vader. Als cognomen voor het meisje verwacht men in de nominatief de transcriptie *Prote* voor Πρωτή (zoals *Nymphe*, *Tyche*, *Threpte* etc.) Tegen *Proti* als cognomen voor het meisje spreekt verder nog dat in deze periode cognomina bij ingenui zeldzaam worden, en zij is ingenua.

De aanvulling [*Quincti*... voor de patronus steunt op het argument dat een vrijgelatene in deze periode normaal het praenomen en het gentilicium van zijn vroegere meester aannam en dat het overbodig was om van de meester nog een gentilicium te vermelden: dat bleek al duidelijk uit het gentilicium van de vrijgelatene.³⁵⁹ Verder is deze aanvulling metrisch correct. Het is mogelijk dat *Q. Rancius* in 73a *Quaestor* was.³⁶⁰

Quincti is praenomen en een archaïsche vorm van *Quintus*,³⁶¹ of is een gentilicium (*Quinctius*) dat als praenomen gebruikt werd.³⁶² Een gentilicium is onwaarschijnlijk, want polynomie van gentilicia is in deze periode nog niet gebruikelijk.³⁶³

Opdrachtgever: haar vader, het moest een familiegraf worden (r.18-r.20: *aedificavit [pater] suae gnatae*.. De aanvulling *pater* is metrisch correct en inhoudelijk (*suae gnatae*) dwingend.

Vreemd: hoewel ze zwanger was van twee kinderen, wordt ze niet door haar man (?), of de vader van haar kinderen herdacht.

Literatuur: Mommsen (1885) 284 || Purdie (1935) 43 || Bücheler (1965)I, 399

³⁵³ Vrouwen droegen wel degelijk praenomina: zie Kajava (1994) 116, Voorbeelden van praenomina ibid. 34: *Appia*; ibid. 69: *Salvia*; ibid. 77: *Tertia*; ibid 110: *Lucia*, *Gaia*, *Mania*, *Numeria*, *Publia*, etc.

³⁵⁴ Voorbeelden van afwijkende volgorde: CIL I², 6/7; 10; 1209; 1214 (in de filiatie); 1547 en 1732.

³⁵⁵ Zo geïnterpreteerd door Mommsen (1885) 284 en Pikaus (1978) 67. Ik vermoed dat zij in de verdwenen naam een gentilicium lezen en daar verder nog een distinctief cognomen bij verwachten. Voor dat cognomen kon dan alleen nog *Proti* in aanmerking komen.

³⁵⁶ Sic Bücheler (1965) 399.

³⁵⁷ Cagnat (1914) 82

³⁵⁸ Kajanto (1965) 77.

³⁵⁹ Ook zo aangevuld door Bücheler (1965)I, 399 en Mommsen (1885) 284.

³⁶⁰ Broughton (1951-52) II, 115: *Q. Rancius Q. f. Claudia tribu*. Gebaseerd op SIG³ 747 waar een volledige lijst in opgenomen is. Mommsen (1885) 273, 284 twijfelt hier niet: de patronus van *Quintus Rancius Protus* is *Q. Rancius Q. f.* van de tribus *Claudia* die vernoemd wordt in het senatusconsultum van 16 okt. 73a over *Oropos*. (de naam *Quintus* is in het tweetalige besluit opgenomen als praenomen; cf. ibid. 273) De grote zeldzaamheid van de naam en de klaarblijkelijk gelijklopende periodisering deden hem tot dit besluit komen. Over zijn reden om tot dezelfde periodisering te komen bewaart hij het stilzwijgen.

³⁶¹ Zie Salomies (1982) 46 en Gaffiot s.v. *Quinctus* met verwijzing naar Plaut. *Trin.* 524. Ook zo geïnterpreteerd door Bücheler (1965)I, 399 en Mommsen (1885) 284. Indien deze man daadwerkelijk geïdentificeerd kan worden met de quaestor uit 73a moet *Quinctus* een archaïserende schrijfwijze zijn: het senatusconsultum vermeldt hem als Κοίντος Κοίντου υἱός, de normale transcriptie voor *Quintus*. Als transcriptie voor *Quinctus* vindt men meestal Ko(v)ίντος of Ko(v)ίνκτος.

³⁶² Cagnat (1914) 48.

³⁶³ Cagnat (1914) 53-54 en Sandys (1927) 217 zien dit verschijnsel vanaf *IA* opduiken.

Gaius Caninius Labeo, zoon van Gaius, van de tribus Arnensis

C. Caninius C. f. Arn(iensi) | Labeo pater | 1
Omnes hei mei sunt. Filius illum manu, |
ille illam merito missit et vestem dedit. |
 quoad vixsi, vixsere omnes una inter meos. |
 eundem mi amorem praestat puerilem senexs: | 5
 Monumentum indicio saxo saeptum ac marmori |
 circum stipatum moerum multeis millibus. |

(i pro I-longa) 1 – 4. *descripsit Pighius* 2. omnes hei mei : Iom nes mei mei *Passionei* hei : et ei *Ligurius* 3. illam :
 filiam *Ligurius* merito : merito *Ursinus*

Gaius Caninius Labeo, zoon van Gaius, de vader, van de tribus Arnensis
 Hier zijn zij allen mijn mensen. Mijn zoon gaf hem daar verdiend de vrijheid,
 en die gaf haar een bruidsjurk.
 Zolang ik leefde, leefden zij allen samen onder mijn eigen familie.
 Als oude man geeft mijn zoon me onveranderde genegenheid, als van een kind.
 Het monument is daar een getuigenis van, omheind met steen en de muren
 daarrond omringd met marmer dat vele duizenden kost.

Monument en vindplaats: Rome, gevonden in Monte Caelio, bij de Porte Asiniana.
 Marmeren tablet; 75 x 105 cm. Het Tablet is in twee gebroken, de bovenste helft staat
 mogelijk in het *Museo Nazionale* van Rome, de onderste helft in de Vaticaanse musea. Hier is
 de tekst deels gereconstrueerd aan de hand van een transcriptie van Pighius. De betekenis is
 vatbaar voor interpretatie: spreekt eerst de vader (1-3) en antwoordt dan de vrijgelaten slaaf
 van de zoon (4 e.v.) of is alleen de vader aan het woord?

Datering: het gebruik van marmer maakt een datering voor 64a onwaarschijnlijk, maar
 het cognomen Labeo schijnt vooral in de Republiek populair te zijn.³⁶⁴ Op grond van de
 schrijfwijze *moerum* (archaïserend voor *murum*, wordt na Vergilius niet meer gebruikt) en
millibus met dubbele l (voor het eerst in Augustus' *Res Gestae*) mag men de tweede helft van
 IA tot het begin van het Principaat aannemen.³⁶⁵ Ook de lettervormen begunstigen een
 datering aan het begin van het Principaat.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. In r.2 zien we een ongebruikelijke
 verlenging van de *us* van *filius*, maar verder is dit Carmen metrisch regelmatig. Er is een
 duidelijke inspanning gedaan om een poëtische tekst te produceren, het carmen steekt vol met
 stijlfiguren: polyptota *illum...ille illam* en *vixsi, vixsere*; alliteraties: *illum...ille illam*; *mereto*
missit, praestat puerilem, saxo saeptum... stipatum en *marmori...moerum multeis millibus*.
 Merk verder nog op: de iuxtapositie van de tegengestelde begrippen *omnes una* en *puerilem*
senexs en het pleonastische *saxo saeptum ac marmori circum stipatum*.

r.1: *Arn(iensis)*: tribusopgaven komen af en toe voor (in de CLE ook nog in 708, 1249,
 1349 en in 1924)

Pater. Het gaat hier om een gemengd graf. De vermelding *pater* is gedaan om duidelijk te
 maken dat Gaius Caninius Labeo het hoofd van de familie was.

³⁶⁴ Kajanto (1965) 118.

³⁶⁵ CLE ad loc. Zie ook Kruschwitz (2002)2 43 en 46 nt 19

r.2: *Omnes hei*: alle mensen die u ziet bij mijn grafmonument.

illum: de vrijgelatene van de zoon van gaius Caninius Labeo.

r.3: *ille*: Het gebruik van het demonstrativum is hier ongewoon en leidt tot verwarring. wie wordt hier bedoeld, *illum* of *filius*? waarschijnlijk *filius*: *ille* verwijst normaal naar hetgeen verder af gelegen is. In poëzie wordt *ille* wel vaker gebruikt om een substantief te herhalen.³⁶⁶ Inhoudelijk is dat ook het meest aangewezen: als slaaf heeft de persoon die door *illum* aangeduid wordt, niet de juridische bevoegdheid om iemand anders (*illam*) vrij te laten.

illam: een vrouw, vrijgelaten door de zoon, en waarschijnlijk zijn latere echtgenote.

r.4: *Quoad vixsi, vixserunt...*: formeel is de vader aan het woord (*vixsi*), maar eigenlijk komt door het volgende zinnetje *eundem mi amorem praestat puerilem senexs* de liefde van de zoon centraal te staan: waarschijnlijk is de zoon de opdrachtgever voor het gedenkteken, zeker in het licht van de volgende twee verzen: hij heeft er veer geld aan gespendeerd (*multei milibus*).

r.5: *eundem amorem*: dezelfde, onveranderde genegenheid voor zijn vader als toen hij nog kind was: Het gaat om de liefde van de zoon voor zijn vader. De zoon is ondertussen ook al oud geworden.

r.6: *indiciost*: voor *indicium est*, de schrijfwijze weerspiegelt de uitspraak.

Statuut en milieu: Collectief graf voor personen met verschillend statuut. *ille...illum ...illam* moet wijzen op mensen die er ook liggen. De blijf van erkentelijkheid, verwoord in het carmen, was voor de vader bedoeld. Vader en zoon zijn ingenui, de andere personen zijn liberti.

Opdrachtgever: de zoon (cf. supra).

Literatuur: PMLE tab.LXXX D (afb.) || Warmington (1940) 20 n° 49 || Diehl (1964) 646 || Wolff (2000) 67 || Kruschwitz (2002)² 43-46

³⁶⁶ GL 194

Tertia?

[---]avie pulchre d[---]len[---], | 1
 [---]te hoc voluit monumento am[---] |
 [--- r]ogavi ut faceret monumentum m[ih]i |,
 [---i]mpetravi id ab eo, laudo benevolen[tiam], |
 [---]ni heic animo duxo ut essemus siti. | 5
pari coniugio, uirtute, summa industria |
uixsi et fortunam, quoad uixi, toli. |
Tertia quom essem, me primam speravi fore. ||

Quom quod sperarem eciem me retinere potesse, |
spe amissa voluit me Fortuna heic retine(ri), | 10
quoniam me Fortuna iniqua non sivit frui, |
nihil timeo nec confido : moriundum scio. |
[v]ixam quam ornare studui, ornavi mortua(m) |

(i = I-longa in lapide) 1 IAVIE Mommsen : IAVIE Nissen : AVIEE Bormann DECE[S]IUM Mommsen : DE[...]
 Nissen : D[...] Nicolai 2 [---]STE Mommsen : [---]TE Nissen : [---]E Nicolai 5. duo ut Bücheler (vide
 infra), Mommsen : DVQVI lapis : DVQVT Nissen 9. sperarem eciem me lapis : speraram mecum Hauptius :
 equidem Bücheler : diem Hirschfeld : sp]eciem Bang

...schoon..mijn heengaan(?)...
 ...wenste hij...met dit monument...
 ...ik heb hem gevraagd voor mij(?) dit monument op te richten...
 ...ik heb het van hem gekregen - ik prijs zijn goedheid -
 ...in ziel...zodat wij beiden hier samen kunnen begraven liggen.
 Ik leefde in een harmonisch huwelijk, deugdzaam, volkomen toewijding
 en zolang ik leefde heb ik mijn lot gedragen.
 Hoewel ik Tertia was, heb ik gehoopt de eerste te zijn.

Hoewel ik stellig bleef hopen dat ik haar (?) kon behouden,
 wilde Fortuna dat ik hier achterbleef, nadat de hoop was vervlogen.
 En aangezien dat wrede lot me niet heeft toegestaan van het leven te genieten,
 heb ik geen vrees en koester ik geen verwachting: ik weet dat ik moet sterven.
 Toen ze in leven was heb ik me er op toegelegd haar te eerbiedigen, en na haar
 dood heb ik haar ook geëerbiedigd.

Monument: Rome, in het St.-Paulus klooster. Groot marmeren tablet met oude letters.
 Bovenaan aan de zijkanten en onderaan afgebrokkeld. Een spatie scheidt vers 9-13 van de
 voorgaande verzen. Scheidingspunten tussen de letters. De regels zijn beurtelings twee letters
 naar rechts ingeschoven, zoals bij een elegisch distichon.

Datering: na 65a door het gebruik van marmer. Ander dateringsgegevens (het gebruik
 van I-longa, de aspiratie in *pulchre*) zijn dus minder relevant. De vorm *potesse* (r.10) is
 Oudlatijn,³⁶⁷ maar moet hier een bewust archaïsme zijn. De paleografie schijnt de inscriptie
 nog in de Republiek te plaatsen (*litteris vetustis*).

³⁶⁷ LGr, 311.

Taalkundig-inhoudelijk: In CLE gerangschikt onder jambische senarii, maar het metrum vertoont afwijkingen en fouten. Over de eerste vijf verzen kan, gezien de lacunes, weinig met zekerheid gezegd worden, behalve dat ze metrische sequenties vertonen. R.8 is een jambische senarius met elisie van *quom* en *essem*; vers 9 is een hexameter indien *sperarem* geëlideerd wordt met *eciem*, waarbij de E van *eciem* verlengd wordt door de consonantwaarde van de daaropvolgende I.³⁶⁸ Hierdoor is men verplicht *eciem* als vulgarisme voor *equidem* (< *ecidem*)³⁶⁹ te zien, maar de metriek verklaart misschien de afwijkende schrijfwijze. R.10 is eveneens een hexameter met een weinig elegante elisie van *spe amissa*. De overige verzen vertonen kenmerken van jambische poëzie, maar met fouten tegen het metrum.

De spatie tussen vers 8 en 9 weerspiegelt ook een inhoudelijke pauze: in vers 1 t.e.m. 8 worden de gedachten van de gestorven vrouw verwoord, vanaf vers 9 is het de beurt aan de overblijvende echtgenoot. Het geheel is in slechte staat en de leesbare resten van het origineel geven een gewrongen indruk. Bücheler ziet op verschillende plaatsen ontleningen aan andere voorbeelden. Zijn aanvullingen:

*Funusque orn]avit pulchre d[ecessum do]len[s, |/hones]te hoc voluit monumento
am[bustam tegi. |/ et quod r]ogavi ut faceret monumentum m[ihi |,/sic i]mpetravi
id ab eo, laudo benevolen[tiam], |/ commu]ni heic animo du<o ut> essemus sifi.]*

Een schone begrafenis heeft hij me gegeven, in smart om mijn heengaan.
Hij wenste dat ik, na verast te zijn, eervol door dit monument zou bedekt worden.
En dat wat ik hem gevraagd heb, dat hij voor mij een monument zou optrekken,
Dat heb ik ook van hem gekregen - ik prijs zijn minzaamheid –
Zodat wij beiden hier samen kunnen begraven liggen, in ziel verenigd.

Deze aanvullingen maken geen aanspraak op correctheid maar proberen eerder de algehele strekking van de tekst te volgen.

r.8: *Tertia quom essem*: 'hoewel ik Tertia was', of: 'Hoewel ik de derde was' Het laatste is minder waarschijnlijk. Ze zou dan zijn derde vrouw zijn.

Me primam speravi fore: Tertia en Prima werden beiden gebruikt als cognomen, maar hier vormen ze een woordspeling. Hoopte ze de eerste (en belangrijkste) te zijn voor haar echtgenoot, of hoopte ze de eerste te zijn om te sterven? De laatste mogelijkheid sluit beter aan bij de context en de jammerklacht van haar man voor haar verscheiden.

r.10: *eciem*: vermoedelijk *equidem* (cf. supra). Het is verleidelijk om *eciem* te veranderen in *eam*, maar de steen is hier duidelijk. Vergeet niet dat de dichter *potesse* schrijft voor *posse*, zodat we ook voor *eciem* beter aannemen dat dit de bedoeling van de dichter was. Demoeilijkheid is hier *retinere*, dat dan met een verzwegen object geconstrueerd wordt. Op zich hoeft dat geen probleem te zijn, het object moet blijken uit de voorgaande verzen en uit *vivam* en *mortuam* in r.13. Bovendien heeft *sivit frui* ook geen instrumentisaanvulling.

potesse: alternatieve vorm van *posse*

Haar wens om als eerste te sterven en zijn repliek, waarin hij laat verstaan dat hij gehoopt had haar nog wat te kunnen behouden, en verder nog, dat hij weet dat ook hij moet sterven, laat uitschijnen dat deze mensen al vergevorderd waren in hun leven.

Statuut en milieu: incertus zonder gentilicium. De opdrachtgever is haar man (uitgedrukt in r.3/4, de lezing van r.1/2 is onzeker), waarvoor we evenmin een aanknopingspunt hebben. Tertia kan een praenomen zijn, in de aristocratie werd het wel vaker voor vrouwen

³⁶⁸ Zie Raven (1965) 24.

³⁶⁹ Bücheler (1965) I 400.

gebruikt, maar later in de Republiek werd Tertia ook als cognomen gebruikt in alle sociale rangen.³⁷⁰ Anderzijds was Fortuna wel een plebejische godin.³⁷¹

Literatuur: Diehl (1964) 683 || Stowasser (1903) 265. || Bücheler (1965) I, 400

CIL I², 1218

VI: 21975; ILLRP: 982; CLE: 67

Manlia Gnome, Vrijgelatene van Titus

Θ Manlia T.I. Gnome. | 1
Haec est, quae vixit semper | natura proba.
Clientes habui | multos. Locum hoc unum opti|nui mihi,
itaque quoad aetatem volui | exsegi meam.
Nemine unquam | debui. Vixi quom fide. | 5
Ossa dedi terrae, corpus Volchano dedi|di
ego, ut suprema mortis man|data edidi.

7. ego : eco lapis

Manlia Gnome, de vrijgelatene van Titus is overleden.
Hier ligt zij, die steeds met een rechtschapen karakter heeft geleefd.
Ik heb veel beschermelingen gehad. Dit ene plekje heb ik me verworven,
en zo heb ik mijn leven doorgebracht, zolang ik wou.
Nooit heb ik bij iemand in het krijt gestaan. Ik heb met vertrouwen geleefd.
Mijn gebeente heb ik aan de aarde toevertrouwd, mijn lichaam aan Vulcanus
prijgsgegeven,
om de laatste bevelen van de dood uit te voeren.

Monument en vindplaats: Rome. Tablet uit Travertin, in 1878 gevonden bij de Ponte Mammolo. Veel ligaturen: 2 *vixit*: S met E; *semper*: M met E en P op R gesuperponeerd (*se-mepr*); 3. *clientes*: N met T; 4. *quoad*: A met D, *aetatem*: A met E en T met E; 6. *terrae*: A met E. In r.6 heeft de steenkapper zich blijkbaar vergist met het verseinde van r.7: de D van *dedidi* is boven de E aangebracht en de eerste I heeft een staartje onderaan. Bovendien is hij vergeten de laatste lettergreep te schrappen. De inscriptie vertoont verder nog veel onregelmatigheden in lettergrootte en de grotere I in *optinui* (3) is eerder een uitschuiver van de steenkapper, niet noodzakelijk een I-longa, metrisch is deze I immers kort.

Datering: IA op basis van orthografie en het gebruik van Travertin. Solin dateert periode Sulla – Caesar.³⁷²

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii in r.2, r.4, en r.7. In r.2 staat een voet te veel, het weglaten van *cliēntes* zou hier ook een senarius geven. Hetzelfde geldt voor r.6:

³⁷⁰ Kajava (1994) 215, verder ook 204-210.

³⁷¹ Linderski (1995) 602; Ovid. *Fasti* 6, 781-784. Voor Fortuna zie ook CIL I², 1219.

³⁷² Geciteerd door Kruschwitz (2001) 51 nt 37.

zonder *ossa* staat hier een senarius. R.5 bevat een paar spondeeën, maar geeft geen herkenbaar metrum. Maar het gaat wel om een metrische tekst.³⁷³

r.1: *θ*: theta nigra, om aan te geven dat de persoon dood is. Wordt meestal verklaard als een afkorting van *o(bitus)* of *o(biit)*. Dit teken komt bijna alleen voor op grafchriften uit Rome in IA en IP, en uitsluitend in milieu van slaven en liberti die bijna altijd een Griekse naam dragen.³⁷⁴

r.3: *Cliēntes habui multos*: dit is het enige carmen epigraphicum waarin een liberta laat uitschijnen dat ze cliēntes heeft, mogelijk zelfs de enige inscriptie. Het woord *cliens* zou natuurlijk ook in de betekenis van "vriend" kunnen gebruikt zijn, maar deze betekenis wordt niet voor de periode van Augustus gevonden. In combinatie met *nemine umquam debui* zou men kunnen denken dat het om een zakenvrouw gaat.³⁷⁵

Locum: neutrum pro masculino.

Manlia Gnome geeft de indruk dat ze een zelfbewuste vrouw is die weet wat ze wil: geen verwijzing naar ouders maar wel een zekere fierheid over het feit dat ze veel cliēntes had. Het initiatief voor de aanschaf van het graf lag bij haar zelf. Een zekere trots klinkt ook door in *nemine umquam debui*, en *aetatem exsegi quoad volui*, uitspraken die moeten duidelijk maken dat ze zelf stevig de touwtjes in handen hield. Een geëmancipeerde dame dus.

Statuut en milieu: zekere vrijgelatene, aangegeven door de libertinatie.

Oprichtgever: zichzelf (r.3: *...optinui mihi...*)

Literatuur: Diehl (1964) 682 || Kruschwitz (2001) 51-54

³⁷³ Massaro (1992) 31 nt 37, maar zonder verantwoording, verder Kruschwitz (2001) 51-52.

³⁷⁴ Kruschwitz (2002)² 112. Een afkorting van θάνων behoort volgens hem tot de mogelijkheden, *ibid.* 109.

³⁷⁵ Kruschwitz (2001) 53

Prima Pompeia, Slavin (oudste dochter ?) van Pompeius; Salvius en Heros

*Primae | Pompeiae | ossua heic. |
Fortuna spondet multa | multís, praestat nemini
Vive in dies | et horas; nam proprium est nihil. |
Salvius et Heros dant.*

(i pro I-longa) 4. Heros : Eros priores

Hier ligt het gebeente van Prima Pompeia
Fortuna belooft veel aan zoveel mensen, maar ze komt haar beloften aan niemand
na.

Leef van dag tot dag en van uur tot uur, want niets is blijvend.
Opgedragen door Salvius en Heros

Monument en vindplaats: marmeren tablet, Rome, bij de Porta Pinciana. Nu in het museum van Villa Albani. Praescriptum en postscriptum zijn in veel grotere letters gebeiteld dan het eigenlijke grafepigram.

Datering: mogelijk vroeg IA, maar de datering is omstreden. Volgens Warmington (1940) eind IIA, maar hij plaatst daar terecht een vraagteken bij. De Rosalia vermoedt eind IIA begin IA, Solin plaatst deze inscriptie in de periode Caesar - Sulla.³⁷⁶ Morfologisch noch orthografisch zijn er duidelijke aanknopingspunten. Paleografisch: het gebruik van de I-longa (*Primae, Pompeiae, multís, vive*) sluit een datering vóór 110a vrijwel zeker uit. Als de informatie van CIL (*tabula marmorea*) juist is en daadwerkelijk op marmer slaat, kan als terminus post quem ca 65a aangehouden worden, aangezien deze inscriptie uit Rome zelf komt. Kruschwitz vermoedt zelfs vroege Keizertijd omdat het een inscriptie van slaven voor een slavin is.³⁷⁷

Taalkundig-inhoudelijk:

r.2: *Ossua* meerv. voor een niet geattesteerd **ossu*, een nevenvorm van *os, ossis*.³⁷⁸ Het woord duikt voor het eerst op in Pacuvius en wordt tot in de Keizertijd gevonden in inscripties.

Fortuna: bedoeld wordt hier de godin van het lot met zijn grillig en onvoorspelbaar verloop, een Romeinse tegenhanger van de Griekse Tyche.³⁷⁹

r.3: *Proprium* < *proprius*: blijvend, voortdurend, zeker (Wolters) ...*quod ut illi proprium ac perpetuum sit, optare* (Cic. *Pomp.* 48). Volgens Courtney heeft het woord een juridische connotatie.

r.4: *Dant*: *dare* is in inscripties een standaardwoord voor 'opdragen'³⁸⁰

Inhoudelijk: een eenvoudige, maar duidelijke boodschap: geniet van het leven, want het is maar kort en alleen de dood is zeker. De Epicurische ondertoon vond men vooral op inscripties van slaven en mensen van een eenvoudige komaf.³⁸¹

³⁷⁶ Solin (1996) 7

³⁷⁷ Kruschwitz (2000) 244. Hij zegt evenwel niet waarop hij zich hiervoor baseert. Over het statuut van de genoemde personen cf. infra.

³⁷⁸ Ernout (1967) 143.

³⁷⁹ Pikhaus (1978) 58; Lattimore (1962) 154-156.

³⁸⁰ Massaro (1992) 20 nt 25.

Metrisch: prae- en postscriptum zijn niet metrisch, r.3 is een jambische senarius, r.2 is hypermetrisch: het vers telt 7 voeten. Mommsen ging uit van een correct archetype (uit de literatuur?) waarin een fout was geslopen bij de transmissie naar een epigrafisch medium. Zijn voorstel was om *Fortuna* door *Fors* te vervangen.³⁸² Courtney gaat zelfs verder en spreekt van foutief gebruik van een voorbeeldenboek. Metrisch kan het vers in orde gebracht worden door *multa* te verwijderen en de dittografie aan de onachtzaamheid van de steenkapper toe te schrijven. Ook Massaro veronderstelt een populaire uitspraak die verminkt in een inscriptie is terecht gekomen.³⁸³

Statuut en milieu: Waarschijnlijk een slavin. *Primae Pompeiae* = *Primae Pompeiae (servae)*: Prima, slavin van Pompeia³⁸⁴. Het gebruik van de genitief zonder aanduiding van filiatie of libertinatie was gereserveerd voor slaven. *Prima* is hier een cognomen.³⁸⁵ *Primus* was als naam ontstaan onder invloed van de Griekse onomastiek (Πρώτος) en was vooral populair als slavennaam. ook de vrouwelijke tegenhanger *Prima* is in redelijke aantallen in epigrafische bronnen gevonden. Het was bovendien het enige rangtelwoord dat onder de libertinae een belangrijke verspreiding kende.³⁸⁶ Voor *Ingenuae* was de naam eerder zeldzaam: men gaf de voorkeur aan *Maior* of *Maxima*.³⁸⁷ Ook de duidelijke slavenafkomst van de dedicanten wijst in de richting van een slavin.

Dedicanten: *Salvius* en *Heros*, mogelijk *conservi*. Slaven, ze vermelden enkel hun cognomen. *Salvius* is een Osko-Umbrische naam die in Rome vooral als slavennaam gebruikt werd.³⁸⁸ De Griekse oorsprong van de naam *Heros* is al een duidelijke aanwijzing van een slavennmilieu.

Literatuur: Warmington (1940) 14 n° 39 || Ernout (1967) n° 143 || Diehl (1964) 630 || De Rosalia (1972) n° 46 || Courtney (1995) n° 21 || Solin (1972) 184 n 3. || Kruschwitz (2000) 243-247 || Massaro (1992) 20 nt. 25 || Purdie (1935) 3

³⁸¹ Lattimore (1962) 262; Galletier (1922) 17; Purdie (1935) 33-35; Pikhaus (1978) 271-273.

³⁸² *Fors* (< *fero*) was de oorspronkelijke naam van *Fortuna*.

³⁸³ Het veronderstelde bestaan van voorbeelden voor inscripties wordt hier terug opgepikt. Bücheler zag hierin een gelijkenis met een aforisme van Publilius Syrus.

³⁸⁴ Solin (1972) 184 nt. 3; Kajava (1994) 60-61.

³⁸⁵ Kajava (1994) 122; Kajanto (1965) 291; 30; 74-75: het was een van de meest gebruikte cognomina.

³⁸⁶ Buckinx (1972) 96.

³⁸⁷ Kajava (1994) 122.

³⁸⁸ Solin (1996) 7; Kajanto (1965) 134, 177.

**Quintus Pompeius Sossus, vrijgelatene van Bithynicus;
Satrienia Salvia, vrijgelatene van Publius.
Studium en Acme, vrijgelatenen**

Q. Pompeius Bithynici l. Sossus, | Sa[t]riena P.l. Salvia 1
uxsor frug(i), | opsequentes et concordēs
Esquileis ab aqua | conclusa fecer(unt) sib[ei] et suis et dignis. |
Dum suppeditat vita inter nos annos LX viximus concordēs, |
morte obita ut monument[[o]]um haberemus, fecimus vivi. | Studium 5
et Acme l(ibertae), ut una conderemus, conditivom | cubiculum
fecerunt. | Hoc mon(umentum) hered(em) | non sequetur.

Quintus Pompeius Sossus, vrijgelatene van Bithynicus;
Satrienia Salvia, vrijgelatene van Publius, zijn ingetogen vrouw,
hebben dit uit eigen beweging en in goede verstandhouding gemaakt,
Op de Esquilinus, weg van van het reservoir,
voor zichzelf en voor hun familieleden die het waard zijn.
Zolang het leven toestroomde, hebben we met elkaar 60 jaar
geleefd, eensgezind.
Om een gedenkteken te hebben na door de dood te zijn geveld,
hebben we het laten maken toen we nog in leven waren.
De vrijgelatenen Studium en Acme hebben hun laatste rustplaats laten maken,
opdat we hen samen met ons zouden begraven.
Dit monument zal niet overgaan op een erfgenaam.

Monument: Rome, tussen de Mons Oppius en de Mons Cispius in de buurt van de Thermen van Trajanus. Marmeren gedenksteen geplaatst op een graf van peperin (*lapis albanus*), dat naast het grafmonument van de Statilii stond. Het tablet was in 12 stukken gebroken; gedeeltes hiervan werden teruggevonden in de bodem, de andere fragmenten waren ingewerkt in de muren van het hogergelegen columbarium. Wordt nu bewaard in de *Galleria di congiunzione* van de Capitolijnse musea.

Datering: periode van Caesar. Sossus werd vrijgelaten door Pompeius. Pompeius was in 74a legaat in Bithynië om dit gebied te reorganiseren en in te richten als Romeinse provincie. Daarvoor kreeg hij het cognomen Bithynicus.³⁸⁹

Taalkundig-inhoudelijk: door Bücheler in de CLE opgenomen omdat het een opeenvolging is van jamben en trocheeën, maar dit is geen metrisch carmen.

r.3: *aqua conclusa*: enige attestatie. Ongetwijfeld was het een voorraadbekken van een van de aquaducten.³⁹⁰

Suis: leden van de familie of die zij als familie beschouwen: *et* geeft hier een nadere bepaling van *suis*: ...voor hun familieleden, of liever voor hen die het waard zijn. cf OLD s.v. *et* (3): or rather

r.4: *suppeditat*: intransitief. Gaffiot s.v.; : *être en abondance, en quantité suffisante sous la main* = rijkelijk voorhanden zijn = toestromen.

³⁸⁹ ILLRP ad loc.; Scullard (1976) 107-108.

³⁹⁰ Plattner, Ashby (1965) 23

r.5: *Stadium* moet de naam van een vrijgelaten vrouw zijn, waardoor ook het meerv. *fecerunt* verklaard wordt.³⁹¹

Statuut en milieu: Gemengd graf van een liberti echtpaar en hun liberti vrienden (filiatie en expliciete vermelding), misschien hun conliberti. Opdrachtgevers zijn het echtpaar.

Literatuur: Lanciani (1880) 31 || Diehl (1964) 648^{add} ||

CIL I² 1221

VI: 9499; ILLRP: 793; CLE: 959; ILS: 7472

**Lucius Aurelius Hermia, vrijgelatene van Lucius, slager op de Viminalis;
Aurelia Philematio, zijn vrouw en medevrijgelatene.**

Linkerkant:

[L.Au]relius L.l. | [H]ermia | [La]nius de colle | Viminale | 1

[H]aec quae me faato | praecessit corpore | casto |
[c]loniunxs una meo | praedita amans | animo,
[fi]do fida viro veixsi[t] | studio parili, qum |
nulla in avaritie | cessit ab officio | 5
A]urelia L.l. |

Rechterkant:

Aurelia L.l. | Philematio |

Viva Philematium sum | Aurelia nominata, |
casta, pudens, volgei | nescia, feida viro. |
Vir conleibertus fuit | eidem, quo careo | eheu, | 10
ree fuit ee vero plus | superaque parens. |
Septem me naatam | annorum gremio | ipse recepit;
XXXX | annos nata necis poti| or. |
Ille meó officio | adsiduo florebat ad omnis |

5: *avaritie* lapis : *amaritie* Schrader, Hauptius, Warmington (1940)

Lucius Aurelius Hermia, vrijgelatene van Lucius, slager op de Viminalis
Deze vrouw die me in de dood is voorgegaan, zuiver van lichaam, mijn enige echtgenote, die van mij hield en mijn hart bezat, heeft loyaal geleefd voor haar trouwe echtgenoot, even groot was hun gehechtheid aan elkaar.
Nooit heeft zij in harde tijden verzaakt aan haar plicht.

³⁹¹ ILLRP ad loc. met verwijzing naar CIL IX, 2720 : *Hermeti Agri | Capitonis ser [H]ermia pa|ter et Stadium mater | fe (cit) | v(icit) a(nnos) III* (Voor Hermes, slaaf van Agrius Capito. Zijn vader Hermia en zijn moeder Stadium hebben het gemaakt. Hij werd 3 jaar oud). Zie ook Kajanto (1965) 365.

Aurelia Philematio, vrijgelatene van Lucius.
Tijdens mijn leven werd ik Aurelia Philematium genoemd, een eerbare en
eenvoudige vrouw, onbesproken, trouw aan mijn man.
Mijn man was mijn medevrijgelatene, die ik mis, ach
In werkelijkheid was hij nog meer dan een vader voor mij.
Ik was zeven jaar oud toen hij mij onder zijn hoede nam.
Nu, 40 jaar oud, ben ik in de greep van de dood.
Dankzij mijn niet aflatende zorg gedijde hij in alles.

Monument en vindplaats: Rome, Via Nomentana, gevonden in 1592 (1593?). Nu in het British Museum. Tablet uit travertien (58 x 100 cm), waarvan de linkerkant is afgebrokkeld. De twee tekstvlakken zijn gescheiden door een reliëf, dat een man en een vrouw voorstelt, de vrouw kust de hand van de man. Scheidingspunten tussen de woorden. In r.13 staat *or* (< *potior*) op de volgende regel, door een sigmavormig scheidingsteken afgezonderd van het volgende vers. Deze tekst is opgesteld aan de hand van een goede foto van het British Museum. De verdwenen passages zijn aangevuld met de lezingen van Sirmondus (ms. *Paris Lat. 1419*; 458) en Donius (ms. *Vaticanus 7113* f. 91) zoals ze opgenomen zijn in CIL I².

Datering: verschillende argumenten voor de datering zijn voorgesteld. Vessberg dateert tussen 100^a en 75^a op basis van stijlkenmerken in de portretten en de drapering op het reliëf, met verwijzingen naar gelijkaardige stijlkenmerken op bepaalde munten uit dezelfde periode.³⁹² De orthografie is door de klinkergeminatio (*faato, ree... ee, naatam*) duidelijk beïnvloed door Accius en bevestigt deze datering.

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatig elegisch distichon. In r.13 moet XXXX voluit als *quadraginta* gelezen worden, met elisie van de daaropvolgend *A* in *annos*.

r.2: *faato*: het fatum is een hogere macht die absolute zeggenschap heeft over een mensenleven en zijn stervensdag nog tijdens zijn leven bepaalt. Het duikt veel op in metrische grafschriften en wordt vaak gebruikt als synoniem voor de dood.³⁹³

r.9: *volgei nescia*: onbekend bij het volk, dus: onbesproken.

r.10: *quo careo, ehue*: hier spreekt de overleden vrouw over haar echtgenoot, die dan nog in leven is. De vrouw is de man wel voorgegaan in zijn lot (de dood), maar ze zegt toch dat ze hem mist. Hier fungeert het carmen als de stem uit het graf.³⁹⁴

Milieu: Ze zijn Beiden vrijgelatene met gentilicium. Na door dezelfde meester te zijn vrijgelaten, zijn ze getrouwd. Ze hebben hun geluk beproefd als kleine ambachtslieden die het, te oordelen aan het monument, niet slecht gedaan hebben. Het monument is door de man aan zijn dode vrouw opgedragen, maar het moest hun beider graf worden. Het laatste vers drukt in feite zijn waardering voor haar het beste uit: dank zij haar steun zijn z'n ondernemingen een succes geworden.

Literatuur: Warmington (1940) 22 || Diehl (1964) 584 || *Imagines* 303 || De Rosalia (1972) n° 54 || Misch (1949) 232 || Vessberg (1941) 180–183 (afb. 14-2 en 15-1) || De Rosalia (1972) n° 54 || Lindsay (1897) 91-92 || Massaro M. (1992) 41-44 || Bücheler (1965) I, 400-401

³⁹² Vessberg (1941) 180-183.

³⁹³ Galletier (1922) 84-85.

³⁹⁴ Häusle (1980) 50-54.

Nymphe

Sei quis havet nostro conferre dolore, 1
adsit nec parveis flere quead lachrymis.
quam coluit dulci gavisus amore puella(m)
hic] [l̥[cat] infelix, unica quei fuerat
[---] fatorum tempora Numphe. 5
[---erept]a domu cara suis tegitur,
[---]us et eo laudata figura
[---]c est paruos et ossa cinis.

2. flere quead Bücheler : flereque ad lapis 3. i pro I-longa (dulci gavisus)

Als iemand zich geroepen voelt in mijn verdriet te delen,
 laat hem welkom zijn en zijn tranen de vrije loop laten.
 De dochter, die hij vreugdevol en met een innige genegenheid heeft
 grootgebracht,
 heeft een ongelukkige vader hier begraven, de enige dochter die hij had,
 ...de uren van haar lot ... Nymphe...,
 ...nu is zij, die dierbaar was voor haar familie... weggerukt (?) van haar thuis en
 begraven.
 ...en daarom een veelgeprezen verschijning,
 ... is ze ... een nietig hoopje as en gebeente.

(alternatieve vertaling in de inhoudelijke bespreking)

Monument: Gevonden in Rome in een colombarium nabij de Porta Praenestina. Marmeren tablet met zeer kleine letters, gearsten. Links is de onderste hoek afgebroken. Wordt nu bewaard in het *Museo Nazionale*.

Datering: Periode van Cicero en Caesar. Marmer (*tabula marmorea*) sluit een datering vóór 65a vrijwel zeker uit. Het gebruik van de Griekse letter Y (*lachrymis*) werd pas laat in de Republiek ingevoerd. De verwarring in de spelling (cf. supra.) laat vermoeden dat we in een overgangperiode zitten, nog niet lang na de invoering van de Y, in de laatste decennia van de Republiek. Dat wordt ook inhoudelijk bevestigd door *laudata figura*: aan het einde van de Republiek en in de vroege Keizertijd onderging ook het ideaalbeeld van de vrouw een paar wijzigingen: het huiselijk, vlijtig en zedig vrouwtje dat thuis wol zat te spinnen (*frugi, casta, pudens, domiseda, lanificia* etc.) kreeg nu ook meer wereldse trekken; schoonheid en een goed figuur konden ook op waardering rekenen³⁹⁵

Taalkundig-inhoudelijk: Een elegisch distichon is herkenbaar, maar in het eerste vers ontbreekt een voet. (Bücheler stelt *nostro proprium conferre* voor om er een hexameter van te maken). R.2 en 3 respecteren het normale metrische schema en ook de bewaarde restanten van de rest van de inscriptie volgen het metrum. De andere aanvullingen zijn eveneens van Bücheler. R.4 *hic] [l̥[cat]* is een normale wending, en r.6 *erept]a* past in de gebruikte thematiek. De overige aanvullingen zijn minder verantwoord, maar volgen wel de algehele strekking:

³⁹⁵ Plessis (1905) xlviii – xlix; Wolff (2000) 88.

Dum contracta sinunt] fatorum tempora Numphe. / nunc erept]a domu cara sueis tegitur, / omne decus uolt]us et eo laudata figura / umbra leuis nun]c est paruus et ossa cinis.

Zolang de beknotte uren van haar lot het gedoogden. Nu is zij, die dierbaar was voor haar familie, weggerrukt van haar thuis en begraven. Een en al schoonheid en daardoor een veelgeprezen verschijning, is ze nu een vluchtige schim, een nietig hoopje as en gebeente.

r.1: *havet* = *avet* (*aveo*: OLD 1: to be eager or anxious, desire, long, yearn).

dolore = dativus³⁹⁶; Wolters *conferre alicui rei*: bijdragen in iets, ter vergelijking samenbrengen.

Nostro: beleefdheidsmeerv. dat verwijst naar de *infelix* in r.4

r.2: *quead*: Imperat. / conj. met uitgang op *d*.³⁹⁷ *Nec...quead* is een thmesis van *nequeo*.

adsit nec parveis flere quead lachrymis: letterlijk: 'laat hem er dan bij zijn en niet in staat zijn te weinig tranen te vergieten.'

De eerste twee verzen zijn een variatie op het gangbare aanspreking van de voorbijganger en het verzoek om mee te rouwen bij het graf van de dode.³⁹⁸

r.3: *dulci*: wordt in grafschriften meestal gebruikt voor goeie vrienden, intimi en geliefden, soms met een erotische inhoud.³⁹⁹

puellam: in inscripties verwijst *puellam* naar meisjes onder de 10 jaar of naar pasgehuwde vrouwen.⁴⁰⁰

r4: *infelix*: de dedicant, het moet om haar vader of haar kersverse echtgenoot gaan.

quei: dativus⁴⁰¹ possessoris. Dit geeft ons geen uitsluitsel over de identiteit van de *infelix*: het kan om haar vader gaan, en *puella unica quei fuerat* is te verstaan als enige dochter. Maar ook haar echtgenoot kan zo zijn verdriet uitgedrukt hebben: *unica quei fuerat* moet dan niet begrepen worden als 'mijn enige echtgenote,' maar wel als een compliment voor zijn overleden vrouw: 'de enige vrouw die voor mij belang had.'

r.5: *Numphe*: kan een eigenaam zijn maar kan ook staan voor een Latijnse transcriptie van $\nu\mu\phi\eta$: bruid, pasgehuwde vrouw. Opmerkelijk is de verwarring in schrijfwijze met u in *Numphe*, waar de normale spelling *Nymphe* zou zijn, en in *Lachrymis* waar de normale spelling *lacrima* / *lachrima* of *lacruma* / *lachruma* is.

De moeilijkheid met de gebruikte terminologie is dat niet kan uitgemaakt worden of hier een vader zijn jonge dochter begraven heeft, of een man zijn kersverse bruid. De vertaling kan net zo goed luiden:

Zijn jonge vrouw, die hij vreugdevol en met een innige genegenheid heeft aanbeden,

Heeft een ongelukkige man hier begraven, de enige vrouw die voor hem belang had,

een jonge bruid...de uren van haar lot ...

En zelfs hier kan *Nymphe* nog als naam gebruikt zijn.

Laudata figura is eerder iets dat van een geliefde echtgenote gezegd wordt dan van een dochter die nog geen 10 jaar oud is. Misschien toch een jonge bruid? Dit grafschrift is

³⁹⁶ LGr 270-271; Warmington (1940) xxv n° 27 en xvii n° 3

³⁹⁷ Warmington (1940) p xxv.

³⁹⁸ Lier (1903) 467-469; Lattimore (1962) 230-235.

³⁹⁹ Sigismund Nielsen (1999) 187-188.

⁴⁰⁰ Watson (1983) 137.

⁴⁰¹ LGr 287 met verwijzing naar CIL I², 1224 (niet opgenomen); Bücheler (1883) 334.

bijzonder omdat het eerder de bedoeling heeft het verdriet van de dedicant uit te drukken dan de herinnering aan de overledene te bewaren.⁴⁰²

Statuut en milieu: incerta zonder gentilicium.

Opdrachtgever: de *infelix* uit de inscriptie: haar vader of haar echtgenoot. De vraag is hoe we de afwezigheid van zijn naam moeten opvatten: stond de naam ergens anders op geschreven? Of had de vermelding van een naam met eventuele verwijzing naar status minder belang dan de oprechte uiting van verdriet en wanhoop? De meer verfijnde variaties op de gangbare themata, de regelmaat in het metrum, de thmesis in r.2 en de archaïserende spelling van *lachrymis* verraden een zekere literaire verfijning.

Literatuur: Warmington t 28 n° 62 || Diehl (1964) 684 || Massaro M. (1992) 46-47

⁴⁰² Massaro (1992) 47.

[---]lius Optatus, vrijgelatene van Publius en Clodia**Amarantus. Slaaf?**

[---] lius P. et Clodia(e) l. Optatus vixit annos VI M VII	1
Hic me] florentem mei combussere parentes. uixi d]um licuit superis acceptior unus, quoi nemo po]tuit uerbo maledicere acerbo. [---]ad superos quos pietas cogi [---]	5
[---]modeste nunc vos quon[---]. [---]tis dicite Optate sit [tibi terra levis]	
[---]o annorum nondum [---c]um ad mortem matris [de gremio rapior]. [---]Manibus carus fui, vivos cari[ssimus illi, adverseis quae me sustulit o[minibus].	10
desine iam frustra, mea mater, [desine fletu] te miseram totos exagitare die[s.] namque dolor talis non nunc tibi [contigit uni], haec eadem et magneis regibus [acciderunt.] Clara Amaranto[---] av[---] 	15

(i = I-longa in lapide)

...lius Optatus, vrijgelatene van Publius en Clodia, heeft zes jaar en zeven maanden geleefd.

Hier hebben mijn ouders me in de bloei van mijn leven verast.
Ik heb geleefd zolang het me gegund was, meer dan geliefd bij de mensen op aarde,

ik, over wie niemand een kwaad woord kon spreken.⁴⁰³
... voor de hemelgoden die de toewijding dwingt (?) ...
... eenvoudig... nu jullie...
... zeggen jullie dan: we hopen dat de aarde zacht voor je is, Optatus

...nog geen acht (?) jaar oud...
Toen ik uit mijn moeders schoot naar de dood wordt weggerukt.
Ik was dierbaar voor mijn afgestorven familieleden, en toen ik nog leefde
bijzonder dierbaar voor haar
die me onder kwade voortekens heeft grootgebracht.
Laat, moeder, laat het geween dat nu vruchteloos is, achterwege
laat het om je ellende alle dagen opnieuw op te rakelen.
Want een dergelijke pijn raakt niet alleen jou,
dezelfde ellende overvalt ook grote koningen.

⁴⁰³ beter dan: ik, die niemand met een bitter woord kon beschimpen.

Clara...voor Amaranthus...

Monument: Rome, aan de Porta Pincaia. Roodmarmere steen met zeer kleine, maar fraaie letters (*litteris minutissimis sed elegantibus*). Verloren gegaan, de tekst is gereconstrueerd naar Giorgius (*sched. Casanat XVI* uit 1736) voor r.1 - r.8; Amadutius (= Marini, *codex Vaticanus 9127* f. 231 en *anecd. 2* p. 481 uit 1773) na een autopsie. De lacunes zaten toen al op de steen.

Meer dan waarschijnlijk hebben we hier te maken met twee verschillende inscripties of een inscriptie voor twee verschillende personen.: de spatie na Optate is al een aanwijzing in die richting. De vocatief *Optate* gevolgd door *sit* veronderstelt een formule zoals *sit tibi terra levis*, die gewoonlijk pas aan het einde van een inscriptie wordt gevonden. Indien r.8 met octo kan worden aangevuld,⁴⁰⁴ hebben we bovendien met twee verschillende leeftijden te maken. De scheiding tussen de twee carmina is in de mss. enkel weergegeven bij Amadutius.

Datering: periode van Cicero op basis van gelijkenissen met CLE 971, waarop ook de aanvullingen gebaseerd zijn. Het betreft hier een grafschrift voor Arbuscula, een mime-speelster uit de tijd van Cicero.

Taalkundig-inhoudelijk: het praescript is niet metrisch; r.2, 3 en 4 zijn hexameters, maar de volgende drie regels zijn te lacunair om een metrische indeling te kunnen onderscheiden. Als we in r.7 de aanvulling *sit [tibi terra levis]* accepteren, pleit dit ook voor een metrische opbouw van deze regel, gezien deze formule in prozainscripties bijna altijd wordt afgekort. r.8 (een tweede praescript?), 9, 10 en 11 zijn eveneens te lacunair of te onnauwkeurig overgeleverd om tot een metrische of niet-metrische opbouw te kunnen besluiten. R.12, 13, 14 en 15 zijn elegische disticha. Het postscriptum is niet metrisch.

In r. 2, 3 en 4 berusten de aanvullingen op een identieke lezing van CLE 971 dat van veel latere datum is (en wel is overgeleverd.)⁴⁰⁵

r.2: *combussere* < *combuero*, alternatiefvorm perf. 3 mrv.

r.3: *acceptior*: comparativus pro superlativo, nog versterkt door *unus*

superis: betekent hier niet de hemelbewoners of de goden. In juxtapositie met de doden betekent het de levenden, de mensen op aarde en dit jongetje spreekt vanuit het graf. (Zie Gaffiot s.v. *superus* 2: *qui est en haut par rapport aux enfers, qui occupe la région supérieure = la terre...d' ou superi, ceux d'en haut, les hommes, le monde.*)

r.10: *Manibus*: de zielen van de overleden verwanten. Hij bedoelt waarschijnlijk zijn familieleden die voor hem gestorven zijn. Zij hielden veel van hem toen ze nog in leven waren.

illi...sustulit: zijn moeder die hem heeft opgevoed. *Sustuli* (Wolters s.v. *tollo*): "van de grond opnemen en als zijn kind erkennen", in meer algemene betekenis: "opvoeden". Dit gebeurde normaal door de vader, mogelijk is dit een kind uit een onwettig verbintenis (cf. infra). Warmingtons vertaling lijkt hier onwaarschijnlijk =...*very dear to the goddess who made away with me.*

r 11: *ominibus* < *omen*, *-inis*: voorteken (niet < *omnis*, *-is*, *-e*). *Adverseis ominibus*: abl. abs.

Statuut en milieu: Optatus is zekere vrijgelatene. *[--]lius* moet oorspronkelijk een gentilicium geweest zijn. Dit was de gebruikelijke woordvolgorde en aangezien het praescript niet metrisch is, was er geen reden om van deze volgorde af te wijken. Bovendien is er ruimte

⁴⁰⁴ CLE ad loc.

⁴⁰⁵ CLE 971 *cum me florentem mei combussere parentes / vixi ego dum licuit superis acceptior una / quoi nemo potuit verbis maledicere acerbo.*

genoeg op de steen voor een praenomen (afgekort) en een gentilicium. Optatus is een normaal Romeins cognomen.⁴⁰⁶ Zijn praenomen zal hoogstwaarschijnlijk Publius geweest zijn, hetzelfde als dat van zijn patronus.

Amarantus is een Grieks cognomen en wijst waarschijnlijk op een slaaf, gezien hij in de eerste plaats met zijn cognomen wordt vernoemd.⁴⁰⁷ Maar door de Lacune op de steen is niet duidelijk of er nog namen volgden, hoewel het cognomen bijna altijd de laatste plaats inneemt.⁴⁰⁸ *Haec eadem et magneis regibus [acciderunt]* : kan als contrast opgevat worden met een reële eenvoudige afkomst van het milieu van Amarantus. (d.i. als we deze lezing of de algemene strekking van deze lezing aanvaarden),⁴⁰⁹ maar dit is een zwak argument om tot humiliores te besluiten. Een betere indicatie zijn de namen: Amarantus is een Grieks cognomen⁴¹⁰ en greekse cognomina wijzen vaak een slavenmilieu aan. Clara, de naam van zijn moeder, is een cognomen dat veel gebruikt werd in slavenmilieus⁴¹¹ en het vermoeden van een slavenstatuut of slavenachtergrond meer grond geeft.

Oprichtgevers: zijn moeder Clara. De inscriptie is de uiting van haar verdriet en haar naam is aangegeven in het postscriptum. Bij Optatus zijn de ouders de oprichtgevers. (...*combussere parentes*...). Gezien Optatus een vrijgelatene was, moet zijn moeder op het moment van de geboorte een slavine geweest zijn, anders had hij een filiatie met haar gentilicium (of dat van zijn vader) gekregen. Mogelijk is Optatus pas bij zijn dood vrijgelaten en is zijn moeder nog steeds een slavine. In het andere geval is ze pas na zijn geboorte vrijgelaten.⁴¹² Over zijn vader is de onduidelijkheid nog groter: aangezien met slaven geen conubium bestond en kinderen uit een onwettige relatie het statuut van hun moeder volgen, valt uit de inscriptie niet af te lijden of hij ingenuus, libertus of servus is.

Literatuur: Warmington (1940) 30 n°65 || Massaro M. (1992) 44-46

⁴⁰⁶ Kajanto (1965) 75, 77, 296.

⁴⁰⁷ Volgens Solin (1971) 45 moet men bij kinderen wel voorzichtig zijn om een slavenstatuut af te leiden uit eennamigheid: tot 20 jaar worden zij in grafinscripties vaak met één enkele naam aangeduid en geven de dedicanten, mogelijk uit solidariteit, dikwijls ook maar één naam op. Nochtans is de Griekse naam Amarantus en de naam van zijn moeder een redelijke indicatie. Zie ook Pikhaus (1978) 43 en inleiding p. 24.

⁴⁰⁸ De mogelijkheid dat in de lacune ook een praenomen en een gentilicium stond en dat men voor deze ongewone volgorde heeft gekozen uit metrische overwegingen, is niet onmogelijk: zie bv. CIL I², 10 : *...te in gremiu, Scipio, recipit / terra, Publi, prognatum Publio, Corneli*.

⁴⁰⁹ Deze troostformule vindt men meer in de Latijnse epigrafie en de literatuur. De Griekse pendant heeft het gewoonlijk over de Helden. Voor andere voorbeelden (ook Griekse) zie Lier (1903) 575-578.

⁴¹⁰ Solin (1971) 115.

⁴¹¹ Kajanto (1965) 71, 72, 73; specifiek over de vrouwelijke vorm: ibid. 278.

⁴¹² Dit is zeker mogelijk: de *lex Aelia Sentia*, die de minimumleeftijd voor een vrijlating op 30 jaar vastlegde (behoudens uitzonderingen zoals bv. een vrijlating bij het overlijden van de slaaf), dateert van 4p. Er waren dus geen wettelijke beperkingen voor de vrijlating van Optatus en zijn moeder.

Publius Atinius Niceporus, vrijgelatene van Publius & Publius

*P. Atinius P, P.l. | Nicepor(us) |
monumentum | me vivo aedific | avi et in meo | (?) monumento*

(i : I-longa)

Van Publius Atinius Nicephorus, vrijgelatene van Publius en Publius.
Ik heb dit monument nog tijdens mijn leven voor mij laten oprichten
en in mijn monument ...

Monument en vindplaats: travertien. Grote oude letters. Rome, Nu in de Vatikaanse musea.

Datering: *Literis magnis et antiquis* (CIL). De I-longa en de aspiratie in de naam geven als terminus post quem het einde van IIA, het gebruik van de trianomina bij een vrijgelatene wijst op een periode vanaf Sulla of later.

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatige jambische septenarius als we de tekst nemen zoals hij er staat,⁴¹³ ofschoon hij een onvolledig indruk geeft². De steen zelf lijkt intact zodat we de mogelijkheid van een volledig vers moeten aannemen. Andere mogelijkheden: de rest stond op een andere steen, die niet is teruggevonden. Of de steenkapper heeft de inscriptie niet afgemaakt. Het is ook mogelijk dat de steen, voor hij gevonden werd, mooi is doorgezaagd of gekliefd met de bedoeling hem voor iets anders te gebruiken.

Als we aanvaarden dat een stuk van de steen is verloren gegaan, hebben we een regelmatige jambische senarius tot *meo. Monumento* kan dan het begin zijn van een volgende jambische senarius met een anapest als eerste voet. Ik acht dit het meest waarschijnlijk: een zeugma met een absoluut gebruik van *aedifico* lijkt hier uitgesloten: wat zou daarvan de betekenis moeten zijn? Ook de verklaring dat *situs sum* (dat metri causa achterwege is gelaten) moet bijgedacht worden, lijkt me weinig waarschijnlijk.

Er rest ons dus een tekst die duidelijk onvolledig is. Zelfs al gaat men er van uit dat het atelier hier gestopt is (misschien kon de klant niet alles in een keer betalen toen hij nog *vivus* was, en was hij al dood voor hij een volgende aflossing op tafel kon leggen), dan nog moet men toegeven dat hier een onvolledig carmen staat.⁴¹⁴

Verder staat hier niet veel meer dan een geijkte formule, misschien een tweede: de aanvulling van Bücheler lijkt inhoudelijk goed houdbaar.

Statuut en milieu: Vrijgelatene van twee personen.⁴¹⁵ Vermits Nicephorus slechts één gentilicium opgeeft, zijn beide Publii van de gens Atinius. De twee belangrijkste mogelijkheden: vader en zoon heten Publius, of de Publii Atinii zijn broers.

Atinius is als gentilicium een nevenvorm van Attius, afgeleid van Attus, een zeer oude Italische naam.⁴¹⁶ De gens Attia was een Plebejisch geslacht, van oorsprong uit Aricia. Na de

⁴¹³ Massaro (1992) 33-34.

⁴¹⁴ Dat is ook de mening van Bücheler (CLE ad loc.). Hij vult als volgt aan: ...*monumento nequis huic manem intulerit male*. (...dat niemand er kwaadwillig de hand aan slaat), ter verbetering van Marini: ...*monumento poni praeter me volo neminem*. (En ik wil niet dat er naast mij nog iemand anders in mijn graf wordt geplaatst).

⁴¹⁵ Voor de onomastiek zie Sandys (1927) 220 voor de afkortingen en ibid. 215 voor gebruik van dezelfde naam.

⁴¹⁶ TLO² s.v. Attius

2de Punische oorlog hebben enkelen de Praetuur bereikt, maar geen consulaat. De naam wordt tot in de Keizertijd aangetroffen bij humiliores en verder nog in de municipia.⁴¹⁷ Er zijn geen Publii Antinii van betekenis overgeleverd in de bronnen.

Nicephor is in Rome een veel voorkomend cognomen.⁴¹⁸ Hij is zelf de opdrachtgever van zijn grafschrift. (...*me vivo aedificavi*...)

Literatuur: PMLE tab. XCII D (afb.) || Massaro (1992) 33

CIL I², 1259

VI: 37806; ILLRP: 802; CLE: 1867^{app}; DES: 7480

Quintus Brutius, zoon van Publius van de tribus Quirina;

Brutia Rufa, vrijgelatene van Quintus.

*Q.Brutius | P.f. Quir(ina) v(ivus) | mercator bova(rius) | de Campo, heic | cuba(t).
Frugi, |castu(s), amabili(s) | om{i}nibus. |
Brutia Q.l. Rufa | pia patrono, | dum vixsit, | placuit*

I. v(ivus) Dessau, Massaro : v(ivit) Degrassi, Warmington bova(rius) : forsitan Bova(rio) Degrassi

Quintus Brutius, zoon van Publius van de tribus Quirina, tijdens zijn leven een veekoopman van de Campus Martius, ligt hier. Een degelijk man, achtenswaardig, beminnelijk voor iedereen. Brutia Rufa, vrijgelatene van Quintus. heeft vroom haar patronus tevreden gesteld zolang hij in leven was.

Monument en vindplaats: Rome stad, gevonden in een colombarium op de Via Salaria, links van de Carmeliteskerk. Cippus uit travertijn. Het monument was in slechte staat toen het gevonden werd, al in de Oudheid had iemand de steen gebruikt om een trap te herstellen.

Datering: Periode van Sulla of later. Het ontbreken van een cognomen bij Quintus Brutius (ingenuus) en enkele oudere orthografische varianten (*heic* (1) voor *hic* en *vixsit* (3) voor *vixit*) plaatsen deze inscriptie voor het begin van het Principaat. Het cognomen Rufa bij een liberta, die bovendien het gentilicium van haar vroegere meester voert, geeft ons een terminus post quem rond de periode van Sulla. Het opgravingsverslag vermeld oudere letters zonder verdere specificatie.⁴¹⁹ Een meer afgebakende datering is op basis van de bestaande gegevens niet mogelijk.

Taalkundig-inhoudelijk: metrum: de metrische intentie is niet echt uitgesproken. De regel *frugi, |castu(s), amabili(s) | om{i}nibus* kan gescandeerd worden als een dactylische tetrameter,⁴²⁰ maar dit is misschien eerder toeval. Op de steen loopt de tekst gewoon door zonder enige aanduiding voor een mogelijk vers. Tevens moeten we dan uitgaan van een verbeterde versie: als we *ominibus* aanhouden, hebben we een lettergreep te veel in de laatste voet. Ander argument dat tegen metrische bedoeling van deze inscriptie spreekt, is een gebrek aan symetrie: de laudatio voor Brutia is in proza (*pia patrono, dum vixit, placuit*). De tetrameter staat daar dan een beetje verloren tussenin. Voor Massaro is het metrisch karakter

⁴¹⁷ RE s.v. *Atinius*.

⁴¹⁸ Zie Solin (1971) 111.

⁴¹⁹ Gatti, *NSA* (1902) 54:...*in lettere assai antiche*.

⁴²⁰ Massaro (1992) 33. Voor het metrisch schema, zie Raven (1965) 110 en GL 475.

evenwel houdbaar: het formaat van de steen liet geen betere schikking van de tekst toe en volgens hem is er een duidelijke scheiding tussen het praescriptum (dat eindigt met *heic cubat*) en de kleine laudatio.

Dit grafschrift laat nog op enkele andere plaatsen ruimte voor twijfel.

v(ivus) moet volgens de normale epigrafische conventies betekenen *vivus fecit* (heeft dit nog tijdens zijn leven gemaakt) en wordt o.a. zo door Warmington en Degrassi uitgelegd.⁴²¹ Dit zorgt echter voor een inhoudelijke inconsistentie: uit het masculinum *castu(s)* kunnen we opmaken dat de lofuiting voor hem bedoeld is, en komt ze logischerwijze eerder van de vrouw dan van hemzelf. In dat geval heeft zij de steen laten optrekken en kan *v(ivus)* niet *vivus fecit* betekenen. Het onderwerp van *vixsit* is dan waarschijnlijk Q. Brutius.

Het valt natuurlijk niet uit te sluiten dat Q. Brutius zelf zijn goede eigenschappen wou exposeren en dat hij tevens Brutia Rufa op de steen wou plaatsen. In dat geval kan *v(ivus)* wel als *v(ivus fecit)* geïnterpreteerd worden, als we een andere interpunctie hanteren: een punt na ...*Campo* en een nieuwe zin vanaf *heic*.... De liberta is misschien wel voor haar patronus overleden en het onderwerp van *vixsit* is dan veeleer Brutia Rufa.

r1: *mercator bova(rius) | de campo*: een veekoopman van de Campus Martius.⁴²² Misschien beter: *mercator Bova(rio) | de Campo*: een koopman van Campus Boarius. De Campus Boarius is waarschijnlijk een andere naam voor het Forum Boarium. Het Forum Boarium, oorspronkelijk de veemarkt van Rome, groeide later uit tot een drukbevolkte en dichtbebouwde wijk en een verkeersknooppunt.⁴²³ Als bovarius als beroep moet verstaan worden, stond Q. Brutius mee in voor de vleesbevoorrading van Rome.⁴²⁴

r2: *om{i}nibus* voor *omnibus*. Het alternatief *hominibus* is wel houdbaar voor de betekenis van het vers ("beminnelijk voor de mensen"),⁴²⁵ maar geeft metrisch problemen.

Al deze bezwaren in aanmerking genomen, kan het gedicht dus ook als volgt vertaald worden:

Q. Brutius, zoon van Publius, een koopman van het Forum Boarium, heeft dit tijdens zijn leven gemaakt. Hier ligt hij, een degelijk man, achtenswaardig en beminnelijk voor de mensen. Brutia Rufa, vrijgelatene van Quintus, heeft vroom haar patronus tevreden gesteld, zolang zij in leven was.

Statuut en milieu: Gemengd graf. Quintus Brutius is zeker ingenuus, Brutia Rufa zijn vrijgelatene. Wie de eigenlijke opdrachtgever van de inscriptie was, blijft onzeker, maar mijn inziens moet in de eerste plaats aan worden Brutia Rufa gedacht. Mogelijk is ze vrijgelaten bij zijn dood, of al vroeger informeel vrijgelaten,⁴²⁶ en de inscriptie was dan het "officiële" document dat deze vrijlating en haar statuut bevestigt tegenover de gemeenschap.⁴²⁷ Misschien heeft hij haar om deze inscriptie verzocht als wederdienst. Treggiari denkt dat hij met haar in concubinaat leefde.⁴²⁸

Literatuur: Warmington (1940) 32 n°68 || Gatti (1902) 54 || Diehl (1964) 689^{add}
|| Massaro (1992) 33

⁴²¹ Voor een ander voorbeeld zie CIL I², 1684: ...*veivos fecit*, met een gelijkaardige, beknopte laudatio.

⁴²² *sic* Warmington ad loc.

⁴²³ PA 90 en 223.

⁴²⁴ DS s.v. *lanius* 923.

⁴²⁵ Bücheler, Warmington en Degrassi verkiezen *omnibus*.

⁴²⁶ Er waren veel informele vrijlatingen in Rome, zie Duff (1958) 21.

⁴²⁷ In de Republiek waren er geen wettelijke beperkingen voor een vrijlating, maar een vrijlating moest altijd de goedkeuring van de gemeenschap krijgen; zie Gardner (1993) 7-12.

⁴²⁸ Treggiari (1969) 211.

Carfinia [M. ?], vrijgelatene van Marcus.

*Carfinia M.l. M[- - -] | vixit an(nos) XX,[- - -] |
 Lucunda sueis, | gratissima amiceis, | [o]mnibus officiosa | fuit.*

(i pro l-longa) 1. XX[- - -] lapis : XX [V ?] Bücheler : XX Degrassi

Carfinia M [- - -], vrijgelatene van Marcus, werd 20 jaar oud.
 Ze was innemend voor haar verwanten, en een en al minzaamheid voor haar vrienden en attent voor iedereen.

Monument en vindplaats: Rome. Marmeren stèle, nu in de Capitolijnse musea

Datering: Marmer geeft ons een terminus post quem rond 65a. De klankgroep *EI* wordt hier correct gebruikt en geeft bijgevolg geen sluitend dateringscriterium. Het pakket attributen dat aan de vrouw wordt toegeschreven, pleit eerder voor een datering op het einde van de Republiek of zelfs aan het begin van de Keizertijd.

Taalkundig-inhoudelijk: anapestische octonarius,⁴²⁹ een metrum van de scenische metriek.

Lucundus: OLD '(of persons) delightful to be with, congenial': sympathiek.

Officiosa: OLD 'Always ready to fulfil the obligations due to a friend, superior etc., dutiful, attentive, solicitous or sim.'; het substantief officium slaat normaal op wederzijdse dienstbaarheid tussen gelijken, maar wordt ook gebruikt voor eerbiedig en gediensig gedrag van een persoon tegenover iemand met hogere sociale status.⁴³⁰ Ook hier merken we weer een accentverschuiving op in de eigenschappen, waarover een goede vrouw moet beschikken. Een charmante verschijning kan op bijval rekenen.⁴³¹

Statuut en milieu: vrijgelatene. geen gegevens van een mogelijke dedicant. Carfinia is afgeleid van een gentilicium Carfinius, waarover in de bronnen weinig is terug te vinden. Haar cognomen is niet meer leesbaar. Merk op dat ze haar leeftijd vermeldt. De beschadigingen op de steen laten echter geen exacte lezing toe.

Literatuur: Warmington (1940) 32 n° 69 || Massaro (1992) 28

⁴²⁹ Massaro (1992) 28. Bücheler vermoedde al een metrische opbouw van deze inscriptie (adde *Haec mulier* <voor *lucunda*> et hexametri decurrere incipiunt. Voor de karakteristieken van het metrum, zie Raven (1965) 119-120; GL 470.

⁴³⁰ Gardner (1993) 200 nt 66.

⁴³¹ Zie ook Nympe, CIL I², 1222.

Publius Clodius Felix en Clodia Athenais, vrijgelatenen van Pulcher.

P. Clodi Pulchri | l.

Felicitis / (?) | *semper qui fuit* | *dulcis sueis*. |

V(iva) Clodia Pulc(hri) l. Athenais.

Van Publius Clodius Felix, vrijgelatene van Clodius Pulcher,
die steeds beminnelijk was voor zijn vrienden.

Vanwege Clodia Athenais - nog in leven - een vrijgelatene van Clodius Pulcher.

Monument en vindplaats: marmeren tablet, oorspronkelijk uit Rome, maar later door Mommsen gezien in een privéwoning in Sena Gallica (nu Sennigallia). Niet bekend waar de inscriptie zich nu bevindt.

Datering: late Republiek, periode van Caesar en Cicero. De patronus van deze beide vrijgelatenen kan geïdentificeerd worden met P. Clodius Pulcher, die praetor en auguur is geweest (onbekend in welk jaar).⁴³² De clodii (Claudii) hebben in Rome generatie na generatie in het centrum van de macht verkeerd. De vader van deze P. Clodius Pulcher was de volkstribuun van 58a,⁴³³ gezworen vijand van Cicero en Milo en door deze laatste in 52a vermoord. Clodia, zijn zus was een bekende society figuur en wordt vaak geïdentificeerd met Lesbia, de grote liefde van de Catullus.

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatige jambische senarius, vanaf *Felicitis*. Massaro's voorstel is om de bovenste en onderste regel met de naamgeving als proza te beschouwen en het elogium (*semper qui fuit dulcis sueis*) dat er tussen staat te scanderen als een jambische quaternarius met jambenkorting van *fuit*.⁴³⁴ Waar men ook de voorkeur aan geeft, het elogium is regelmatig metrisch opgebouwd.

Statuut en milieu Twee vrijgelatenen van dezelfde meester. De vrouw, een conliberta, is de opdrachtgeefster van het gedenkteken (naam in de nom. en vermelding *viva*). Er is geen verdere, onderlinge relatie tussen hen beiden aangegeven.

Literatuur: Wiseman (1970) 210 || Massaro (1992) 28

⁴³² Wiseman (1970) 210, stemma en magistratuur ibid. 220.

⁴³³ Bücheler heeft de patronus van Felix en Athenais met deze Clodius Pulcher geïdentificeerd, waarschijnlijk ten onrechte.

⁴³⁴ ... *quaternario giambico acataletto* ... Massaro (1992) 28. meer bijzonderheden over dit metrum: Raven (1965) 59; GL (1997) 467-468.

Cupiennia Tertulla, dochter van Lucius

*Ultima | suorum | Cupieinnia | L. f. Tertulla | fuueit,
quiuis | heic | rel{li}iquiae | suprema | manent.*

Cupiennia Tertulla, dochter van Lucius,
van wie de overblijfselen hier als asse blijven,
was de laatste van haar familie.

Monument en vindplaats: Rome, nabij de porta Pinciana. In XVIIIe opgetekend maar nu niet meer voorhanden. Het beentje van de *E* in *Cupiennia* is een beetje naar boven uitgeschoven, wat laat vermoeden dat de steenkapper aanvankelijk *Cupeinnia* heeft geschreven, maar naderhand geprobeerd heeft zijn fout te verbeteren met een soort ligatuur.

Datering: De Rosalia (1972) n° 45: einde IIA zonder verantwoording. Vermoedelijk op basis van orthografie.

Taalkundig-inhoudelijk: dit is geen metrische inscriptie.

Ultima = ultima

fuueit: dubbele u om aan te duiden dat het om de vokaal /ū/ en niet om de consonant /w/ gaat.

Quiuis: overgangsstadium van *goius* naar *cuius relliquiae*. de dubbele *L* is een fout van de steenkapper.

Suprema manent: vatbaar voor interpretatie. Gaffiot s.v. *Suprema*, *-orm* (subst; onz. mrv.) 1: de laatste ogenblikken; 2: de laatste eerbewijzen, begrafenis; 3: de resten van het gecremeerde lichaam.

Het kan dus betekenen: *suprema munera expectant*: 'van wie de overblijfselen hier op de laatste eerbewijzen wachten.'⁴³⁵ Warmington volgt deze interpretatie, maar normaal heeft ze de laatste eerbewijzen al gekregen bij haar begrafenis.

Ook mogelijk: 'van wie de overblijfselen hier (voor altijd) als asse blijven,' waarmee de auteur bedoelt dat deze grafsteen als enige aandenken aan haar blijft.

Statuut en milieu: Ingenua (filiatie). Er is geen opdrachtgever vermeld. Misschien was ze dat zelf, daar ze blijkbaar geen familie meer had, of misschien een begrafeniscollege waar ze lid van was.

Literatuur: Warmington (1940) 16 n° 40 || Ernout (1967) n° 144 || Diehl (1964) 615 || De Rosalia (1972) n° 45 || Wolff (2000) 82

⁴³⁵ cf. CLE 213, 2: *Pater supremis quod sacravit et frater* (...dat zijn vader en zijn broer als laatste eerbewijzen hebben gewijd ...)

**Gaius Hostius Pamphilus, vrijgelatene van Gaius, een geneesheer;
Nelpia Hymnis, vrijgelatene van Marcus**

*C. Hostius C. l. Pamphilus | medicus hoc monumentum | emit sibi et
Nelpiae M.l. Hymnini | et liberteis et libertabus omnibus | postereisque eorum. |
Haec est domus aeterna, hic est | fundus,
heis sunt horti, hoc | est monumentum nostrum. |
In fronte p(edes) XIII, in agrum p(edes) XXIII.*

Caius Hostius Pamphilus, vrijgelatene van Caius, een geneesheer heeft dit monument aangekocht voor zichzelf en voor Nelpia Hymnis, vrijgelatene van Marcus, en voor alle vrijgelaten mannen en vrouwen en voor hun nakomelingen. Dit is ons eeuwige verblijf, dit is onze begraafplaats dit zijn onze tuinen, dit is ons graf.
13 voet breed, 24 voet diep

Monument: Rome, tablet uit travertien. Wordt bewaard in de Capitolijnse Musea, Galleria di Congiunzione.

Datering: Niet voor IA door de aspiratie in *Pamphilus*. De opgave van de maten van het graf zijn al meer een kenmerk van de late Republiek of het begin van de Augusteïsche periode.⁴³⁶

Taalkundig-inhoudelijk: ritmisch proza, geen metrisch carmen.⁴³⁷

Statuut en milieu: Zeker vrijgelatene (libertinatio). Griekse cognomina (Pamphilus en Hymnis). Het moest een gemengd graf worden voor ander vrijgelatenen en voor hun kinderen. Opdrachtgever: Gaius Hostius Pamphilus zelf.

Literatuur: Warmington (1940) 43 || Diehl (1964) 694 || Massaro (1992) 37 nt. 45

⁴³⁶ Sandys (1927) 64.

⁴³⁷ Massaro (1992) 38 nt 45

Lemiso

Heic situs sum Lemiso, | quem numquam nisi mors | feinivit labore

Hier lig ik, Lemiso, ik die slechts door de dood van mijn ellende werd verlost.

Monument en vindplaats: Rome, gevonden in een Columbarium nabij de Porta Praenestina. Letters in slechte staat (*litteris malis*).

Datering: geen sluitende gegevens. *EI* wordt gebruikt tot in de Keizertijd. De formule *heic situs sum* komt al voor op de inscriptie voor Protogenes (I²: 1861), die in de eerste helft van IIA wordt geplaatst.

Taalkundig-inhoudelijk: metrum: trocheïsche octonarius.⁴³⁸ Dit metrum werd in de vroege komedie gebruikt voor de cantica.⁴³⁹ Het opschrift kan opgevat worden als een lofprijzing: hij was vlijtig tot op het laatste ogenblik. Dit zou zijn meester of zijn vrienden kunnen aanwijzen als opdrachtgevers. Als hij het zelf liet oprichten, is het veeleer pessimistisch: het slavenbestaan is een ellende (*labore*).

numquam: in de betekenis van *non* minder gebruikelijk dan *nihil* (*umquam*), maar zowel in Plautus (*Amph.* 426) als in Vergilius (*Aen.* 2, 670) geattesteerd.

feinivit (met abl. sep. *labore*): geïsoleerd voorbeeld van *finio* in de betekenis van iemand bevrijden van iets (OLD s.v. *finio*). Deze interpretatie van OLD zou eerder de pessimistische ondertoon moeten benadrukken, maar OLD heeft het opgenomen als enige voorbeeld.

Statuut en milieu Vermoedelijk slaaf, want hij vermeldt enkel zijn cognomen. De naam Lemiso komt nergens anders voor.⁴⁴⁰ Geen dedicanten vermeld. Misschien hijzelf, misschien andere leden van een begrafenisgilde waar hij bij aangesloten kon zijn, misschien zijn meester. Opmerking: het gebruik van een zeldzaam metrum, waarvan men niet verwacht dat iemand van bescheiden afkomst ermee vertrouwd was; de literaire dimensie van de ontkenning en het gebruik van een woord (*finio*) in een minder courante betekenis impliceren dat de dichter van dit grafschrift een zekere literaire aanleg of opleiding moet hebben gehad.

Literatuur: Warmington (1940) 36 n° 78 || Diehl (1964) 633 || Massaro (1992) 27

⁴³⁸ Massaro (1992) 27. Door Bücheler onder *commatica* gerangschikt. Trocheïsche octonarius verwacht men hier niet omdat de cantica in dit metrum in de komedie gebruikt worden om grote opwindning weer te geven, en de toon van dit carmen eerder bedrukt is; cf. Raven (1965) 85.

⁴³⁹ Dit zijn de gezongen gedeeltes, zie GL 468.

⁴⁴⁰ TLO: *Nomen servile, ut videtur unice mihi notum ex inscr.*

**Titus Luscius Parnaces, vrijgelatene van Titus;
Luscia Montana, vrijgelatene van Titus;
Titus Attius Auctus, vrijgelatene van Gaia;
Titus Luscius Corumbus, vrijgelatene van Gaia.**

*T. Luscio T. l. Parnaceni, | Lusciae T. l. Montanae |
T. Attius (Gaiae) l. Auctus coiugi, | T. Luscius (Gaiae) l. Corumbus
Patronae pro meritis dant, ubi | eorum ossa quiescant.*

Op de achterzijde:

C. Laeli Philotae.

2. (Gaiae) = *in lapide*

Aan Titus Lucius Pharnaces, vrijgelatene van Titus;
aan Luscia Montana, vrijgelatene van Titus;
Titus Attius Auctus, vrijgelatene van Attia, aan zijn vrouw;
Titus Luscius Corumbus, vrijgelatene van Luscia.
Aan zijn patrona schenken ze dit voor haar verdiensten, (een plaats) waar hun
gebeente in vrede mag rusten.

Van Gaius Laelius Philota.

Monument: Rome, niet meer voorhanden. Opgesteld aan de hand van een transcriptie van Oderici.

Datering: liberti met trianomina en hetzelfde praenomen en gentilicium als hun meester: periode van Sulla maar niet veel later, Parnaces wordt nog zonder spirant geschreven.

Taalkundig-inhoudelijk: niet echt metrisch. De praesentia *dant* en *quiescant* verraadden volgens Bücheler een uitgezochte stijl, reden waarom hij dacht dat het een saturnius kon zijn. Volgens Massaro uitgezocht proza, of een choriambische dimeter gevolgd door een adoneus⁴⁴¹ zoals in Plaut. *Cas* 645, maar dat lijkt me vergezocht. Het metrisch karakter is ook door Kruschwitz afgewezen.⁴⁴²

Statuut en milieu: collectief graf van 4 vrijgelatenen. Titus Luscius Parnaces en Luscia Montana zijn vrijgelatenen (conliberti) van een zekere Titus Luscius. Hun verdere onderlinge relatie is niet aangegeven, maar dit zijn een paar mogelijkheden: zij was zijn natuurlijke dochter of hij was haar natuurlijke zoon, ze waren broer en zus, of na hun vrijlating zijn ze gewoon in elkaars buurt blijven hangen, of ze waren echtgenoten.

Titus Luscius Corumbus is op zijn beurt een vrijgelatene van deze Luscia Montana.

Titus Attius Auctus werd vrijgelaten door Attia en heeft het praenomen van haar vader overgenomen. Deze Attia kan de vrouw geweest zijn van de Titus Luscius, die Titus Luscius Parnaces en Luscia Montana heeft vrijgelaten. De *coniunx* van Titus Attius Auctus kan

⁴⁴¹ Voor het metrisch schema, zie Raven (1965) 151, 154.

⁴⁴² Kruschwitz (2001) 61 nt 51.

normaal niet dezelfde zijn als de *patrona* van Titus Luscius Corumbus (Luscia Montana), want het gaat om een geschenk aan meerdere personen (*eorum ossa*). Maar dat is dan wel vreemd: de *patrona* wordt met name genoemd en de *coniunx* niet. Ik vermoed dat met *eorum* alle vermelde personen bedoeld worden en dat Luscia Montana zowel *coniunx* voor de ene als *patrona* voor de andere is. Deze interpretatie van *eorum* verklaart meteen ook de aanwezigheid van Titus Luscius Parnaces in dit grafscript. Wie Gaius Laelius Philota is, is onduidelijk. Mogelijk gaat het om een gerecupereerde steen en werd de achterzijde voor een andere inscriptie gebruikt.

Literatuur: Warmington (1940) 50 n°107 || Diehl (1964) 617 || Massaro (1992) 34

**Gaius Numitorius Asklepiades,
Mumma Zosima, vrijgelatene van Lucius**

*C. Numitorius |Asclepiades |Mumma L. l. | Zosima |
heis sunt duo | concordēs, |(?)
famaque bona | exsistūq(e) honest(o). | Felix*

Gaius Numitorius Asklepiades en Mumma Zosima, vrijgelatene van Lucius.
Dit zijn twee eensgezinde mensen, met een goede naam en waardig in hun
heengaan.
Gelukkig...

Monument: Rome, Villa Pamphilia op een begraafplaats. Fragment van een kleine
sarcofaag, gevonden tussen tussen fragmenten van sculpturen die in slechte staat verkeerden.

Datering: De Z in Zosima wijst op het einde van de Republiek, mogelijk begin Keizer-
tijd, en de paleografie schijnt dit te bevestigen (*Litteris aevi recentioris*). Warmington dateert
in IA, maar zonder verantwoording.

Taalkundig-inhoudelijk: misschien saturnius,⁴⁴³ r.2 is in dit geval een halfvers, r.3 kan
een volledige saturnius zijn als men *felixs* door *felices* vervangt (...twee eensgezinde mensen,
gelukkig, met een...). Behoudt men *felixs*, dan kunnen r.2 en r.3 samen als jambische
septenarius gescandeerd worden.⁴⁴⁴

Felix kan op twee manieren geïnterpreteerd worden: ofwel wordt bedoeld *felices*:
gelukkig (omdat ze waardig zijn begraven) ofwel is het een cognomen *Felix*. In dat geval
moet het de naam van de dedicant zijn, maar dan ontbreekt een werkwoord.

Statuut en milieu: de man is waarschijnlijk een vrijgelatene: hij draagt een cognomen in
een periode waarin ingenui normaal geen cognomen dragen. Bovendien is het een Grieks
cognomen. Mumma Zosima is een zekere vrijgelatene (*libertinatio*).⁴⁴⁵ *Concordēs* verraadt
dat ze als man en vrouw samenleefden, al dan niet in *iustum matrimonium*. De Numitorii
behoorden tot een van de oudste plebejische geslachten van Rome, maar hun aantal is al vroeg
in de Republiek sterk afgenomen.⁴⁴⁶

Wie de opdrachtgever is, blijft onduidelijk.

Literatuur: Warmington (1940) 46 n° 98 || Diehl (1964) 650 || Massaro (1992) 31

⁴⁴³ CSE 207.

⁴⁴⁴ Massaro (1992) 31-32.

⁴⁴⁵ RE s.v. *Mummius* n° 30 k 534 vermeldt haar als zekere vrijgelatene van Lucius Mummius cos 146a, of van
een van zijn nazaten, maar zonder verdere verantwoording.

⁴⁴⁶ RE s.v. *Numitorius* k 1404.

**Decimus Octavius Modiarus, vrijgelatene van Decimus;
Decimus Octavius, zoon van Decimus van de tribus Collina,
Pontia, zijn vrouw**

D.Octavi(us) D.l. Modiari(us), | D.Octavi(us) D.f. Col(lina), | Pontia uxor, | fruge, bona, pudica, | ave.

Decimus Octavius Modiarus, vrijgelatene van Decimus;
Decimus Octavius, zoon van Decimus, van de Tribus Collina;
Zijn vrouw Pontia. Rechtschapen, braaf, eerbaar. Gegroet.

Monument: Rome, op de Via Ostiensi bij de derde mijlpaal. Tablet uit travertijn, zeer oude letters.

Datering: Solin dateert periode Sulla - Caesar, maar zonder verantwoording. De tribusaanwijzing met drie letters kan de datering van Solin bevestigen. De onomastiek geeft een periode aan die tussen 100a en 30a kan liggen: vader is vrijgelatene en draagt een cognomen, zijn zoon is vrijgeboren en draagt geen cognomen.

Taalkundig-inhoudelijk: metrum: trocheïsche akatalectische quaternarius.⁴⁴⁷

Statuut en milieu: familiegraf voor drie personen. De vader is een zekere libertus want hij geeft zijn libertinatie. Zijn zoon is vrijgeboren en geeft zijn filiatie. De vrouw, vermoedelijk van de zoon, is een incerta met gentilicium. We merken hier hetzelfde verschijnsel als bij de Sergii in CIL I² 708: vader heeft een slavenafkomst en draagt een cognomen, de zoon is vrijgeboren, en draagt geen cognomen meer. Het cognomen *Modiarus* is afgeleid van een gentilicium.⁴⁴⁸

Als de theorie over het belang van de volgorde van de namen op de steen voor de statusaanduiding klopt, dan zien we hier dat de *pater familias*, ook al is hij een libertus, voorrang heeft op zijn zoon die ingenuus is.⁴⁴⁹

Deze inscriptie is een illustratie van het feit dat nieuwe burgers (vrijgelatenen en kinderen van vrijgelatenen) vooral in de stedelijke tribus werden teruggevonden (Collina was een van de vier stedelijke tribus, cf supra CIL I² 2274).⁴⁵⁰ Ze bevestigt tevens de conclusies van Duff: een vrijgelatene vermeldde geen tribusopgave, dat was voorbehouden aan vrijgeborenen.⁴⁵¹ De vader, die vrijgelatene is, geeft geen tribus op. Zijn zoon, die vrijgeborene is, vermeldt wel zijn tribus.

Dit is een familiegraf. Er wordt geen opdrachtgever vernoemd, maar *bona* en *pudica* geven aan dat de mini laudatio hier voor een vrouw bedoeld is. Deze inscriptie is dus van D. Octavius junior ter ere van zijn vrouw. Gezien de vrouw onder de potestas van haar echtgenoot viel, was de zorg voor een gepaste inscriptie in de eerste plaats zijn verantwoordelijkheid (en niet die van zijn vader).⁴⁵²

⁴⁴⁷ Massaro (1992) 32. Door Bücheler onder saturnii geplaatst. voor het metrisch schema zie Raven(1965) 83.

⁴⁴⁸ Solin H. (1996) 19.

⁴⁴⁹ King (2000) 122.

⁴⁵⁰ Taylor (1960) 133-149; Taylor (1966) 64-65.

⁴⁵¹ Duff (1958) 52, afgezwakt door Treggiari (1969) 251. Zij volgt Taylor: een vrijgelatene schaamde zich ervoor om zijn stedelijke tribus te vermelden, maar dat is hier bij D. Octavius junior blijkbaar niet het geval.

⁴⁵² Pikaus (1978) 111-112. Zie p. 63 nt 311

Literatuur: PMLE tab. XCII E (afb.) || Diehl (1912) tab. 22 C 12 || Massaro
(1992) 32

Anoniem

[S]ei properas, i, no[n ten]e[o]; sein otium habes, sta; 1
 per[lege---]um
 Cor[---]is i(u)veni
 com[---]ans

sed [---] nibus o [---] 5
 quo [---] tur
 et qu [---] pr]ofecto
 corpore consumpt[o] uiua anima deus sum.

Als je haast hebt, ga dan, ik (zal) je niet ophouden; maar als je wat tijd hebt, blijf dan even staan.

...

...Maar ...

Nu m'n lichaam verteerd is, ben ik een god met een levende ziel.

Monument: Rome. Gevonden in een abdij nabij de *Tre Fontana*, aan de Porta St.-Pauli, in de oudheid de *Aquae Salviae*.⁴⁵³ Deze plaats ligt nog binnen de stadsmuur langs de Via Ostiensis, aan de voet van de Aventijn. Vijf fragmenten van een tablet uit travertijn. De stukken met de eerste vier verzen zijn later teruggevonden. Het binnenste van het tablet was gebruikt om deurposten te maken en kon niet meer gerecupereerd worden. Dit carmen bestond waarschijnlijk uit acht verzen, maar de exacte leemte tussen boven en onderkant kan, wegens het ontbreken van de andere brokstukken, niet correct ingeschat worden.

Datering: late Republiek. Letters bijna uit de Augusteïsche periode, maar de uitgevallen eind-S in *deus sum* laten een datering na Lucretius niet toe.⁴⁵⁴ Volgens Ferrua⁴⁵⁵ niet lang na Lucretius wegens de formules *habes sta* en *deus sum*.

Taalkundig-inhoudelijk: erg fragmentarisch, maar het eerste vers is een correcte hexameter, het laatste is duidelijk een pentameter. Op de in elkaar gepuzzelde fragmenten kan men zien dat de beginwoorden van elke tweede regel een weinig naar links inspringen, wat de reguliere schikking voor een elegisch distichon is.

r.1: *Sei properas, i, no...*: Variant op *Hospes, resiste...* en andere gelijkaardige formuleringen.⁴⁵⁶ Deze dode was zo hoffelijk om aan de voorbijganger eerst te vragen of hij wel tijd had om zijn grafschrift te lezen. De aanvulling *non teneo* is metrisch correct en inhoudelijk zeer goed verdedigbaar. Ook de aanvulling aan het begin van het 2de vers stemt overeen met andere, gelijkaardige formules.

I: imperat. 2 enklv. < eo (gaan)

r;8: *Corpore consumpto...* Vertaling van Sanders: '[---] Mijn lichaam is verteerd, mijn ziel is levend: god ben ik.' Het bereiken van de goddelijke status dient zich hier aan als een

⁴⁵³ Schulze (1966) 471.

⁴⁵⁴ Massaro (1992) 46 nt 55. Purdie dateert in de augusteïsche periode (zonder verantwoording). Sanders (1960)

340 dateert in de eerste eeuw na Christus, maar zonder verantwoording.

⁴⁵⁵ CIL I² ^{add} ad loc.

⁴⁵⁶ CIL I² 1212, 1930, 1210, 1211 etc.

evidentie na de dood en moet de beloning vormen voor de toewijding die de dode tijdens zijn leven heeft aan de dag gelegd.⁴⁵⁷ Het geloof dat de zielen van de doden naar de hemel of naar de sterren stegen en in het gezelschap der goden werden opgenomen, geraakte verspreid door de doctrines van de stoïcijnen en is veel geattesteerd, zowel in Griekse als in Latijnse sepulcralia.⁴⁵⁸ De overtuiging wordt door Cicero treffend weergegeven: *Tu vero enitere et sic habeto, non esse te mortalem, sed corpus hoc; nec enim tu is es, quem forma ista declarat, sed mens cuiusque is est quisque, non ea figura, quae digito demonstrari potest. Deum te igitur scito esse...*⁴⁵⁹ Doe werkelijk je best en houd dit voor ogen: jij bent niet sterfelijk, maar dit lichaam is het; want jij bent niet wat dit uiterlijk van je laat zien; maar ieder's geest is ieder zelf, niet dat figuur dat je met een vinger kan aanwijzen. Weet dan dat je een god bent...

Statuut en milieu: incertus. Onbekend persoon, geen naam of statuut aangegeven. De laatste zin weerspiegelt een trend die zich in de late Republiek begon af te tekenen: filosofische overtuigingen die uitgingen van een leven na de dood, of het leven hier zagen als een soort voorbereiding op iets grootser in een mogelijk hiernamaals (o.a. Neoplatonisme, Neopythagorisme en vooral Stoïcisme).⁴⁶⁰ Deze denkbeelden vonden vooral gehoor bij de hogere klassen, de humiliores zochten hun heil eerder in de berustende of hedonistische houding van het Epicurisme.⁴⁶¹ Ook de schaarse resten van het carmen wijzen op een dichter die over beschaving beschikte: het metrum is correct, de beginformule is origineel uitgewerkt en de woorden *sein* en *profecto* verlenen het carmen iets van een archaische glans.

Wie de opdrachtgever was, valt hier niet meer te achterhalen.

Literatuur: Purdie (1935) 23 || Massaro (1992) 45-46

⁴⁵⁷ Sanders (1960) 332 en 340; Lier (1903) 597-598.

⁴⁵⁸ Lier (1903) 598. Voor dualisme in de carmina, zie verder Pikhaus (1978) 295-300.

⁴⁵⁹ Cic. *Rep.* 5, 25.

⁴⁶⁰ Pikhaus (1978) 296-298

⁴⁶¹ Purdie (1935) 34-39

Gaius Quinctius Protymus
Gaius Quinctius Valgus

[*Heic est situs Q]ueinctius Gaius Protymus |*
 [--- *su]mma qum laude probatus, |*
 [--- *ing]enium declarat pietatis alum|nus. |*
 [*Gaius Queinctius Valgus patronus.*

1. Q]ueinctius Mommsen qui vidit : -]ueinctus Fiorelli qui vidit Protymus Mommsen : Protimus Fiorelli
 2. [--- su]mma Mommsen -]nma Fiorelli 3. [--- ing]enium Mommsen : -]nium Fiorelli

Hier ligt Quintus Gaius Protymus,
 ... met de allerhoogste lof betuigd,
 ... van zijn aard van plichtsbetrachting getuigt hij als pleegzoon.
 Quintus Valgus, zijn patroon.

Monument: gevonden in St.-Elia bij Casinum⁴⁶² (Montecasino, Latium), maar het is niet bekend waar de inscriptie zich nu bevindt. Oude letters (*litteris antiquis*). Ligaturen: *mu* in r.1 *Protymus*; *ma* in [*su]mma* en *at* in r.2 *probatus*, *at* in r.3 *pietatis*. De laatste lettergreep *nus* van *alumnus* in r.3 staat na *patronus* op de volgende regel, hiervan gescheiden door een soort omgekeerd sigmavormig teken. Het verschil tussen C en G is erg klein, maar voldoende om ze van elkaar te onderscheiden.

Datering: periode van Cicero. Van Gaius Quinctius Valgus zijn nog andere inscripties bekend, (cf. infra) waaruit blijkt dat hij actief was in de plaatselijke politiek in Pompei ten tijde van Sulla en Cicero. De Y in Protymus maakt een datering vóór 60a - 55a weinig waarschijnlijk.

Taalkundig-inhoudelijk: commatica. Het metrum is problematisch. Bücheler nam r.1 als saturnisch aan op grond van inversie van de volgorde van de naamgeving en dacht daarbij aan een gelijkaardige volgorde in CIL I²: 6/7 (*Cornelius Lucius*, cf. supra).⁴⁶³ R. 2 en r.3 eindigen op dactyli en noch de voorgaande lettergrepen, noch de grootte van de lacunes staan de vorming van reguliere hexameters in de weg.⁴⁶⁴ Of moeten we hier eerder denken aan dactylische commatica? Tevens dient hierbij opgemerkt dat saturnische eindkola ook kunnen uitgaan op dactyli. Een poëtische bedoeling van de tekst in zijn geheel kan men ook vermoeden doordat alle regels eindigen op *us* en door de tangconstructie: een elogium van twee regels, voorafgegaan en gevolgd door namen. Verder is de omgekeerde volgorde in de onomastiek zeker een argument, want in de laatste naam wordt de normale volgorde aangehouden. Waarom zou men dan in het praescriptum hiervan afwijken als daar geen gegronde reden (i.e. de metriek) voor was? De staat van de inscriptie laat jammer genoeg geen zekere identificatie van het metrum toe.

Statuut en milieu: overledene: G. Q. Protymus: zekere vrijgelatene van G. Q. Valgus (*patronus*), wier praenomen en gentilicium hij heeft overgenomen. Protymus is zijn vroegere

⁴⁶² BAR 44E3.

⁴⁶³ Maar dit komt meer voor in inscripties. Zie CSE 176.

⁴⁶⁴ Sic restituit Cholodniak: *quoad veixsit, populo summa qum laude probatus, qouius id ingenium declararat pietatis alumnus*

slavennaam die hij nu als cognomen voert.⁴⁶⁵ Het is een Griekse naam die vooral voorkomt bij slaven en vrijgelatenen.⁴⁶⁶ Alumnus wordt soms bijna als synoniem voor cliens gebruikt.⁴⁶⁷ Dedicant: G. Q. Valgus, zijn vroegere meester (cf. supra). Gaius Quinctius Valgus (valgus = de krombenige) is een ingenuus. Zijn filiatie is hier niet aangegeven, maar hij wordt ook nog vernoemd in 2 bouwinscripties uit Pompeji⁴⁶⁸ en in een bouwinscriptie uit Aeclanum (Samnium).⁴⁶⁹ Ook Cicero heeft het over hem.⁴⁷⁰ Hij behoorde waarschijnlijk niet tot de Romeinse patriciërsfamilie van de Quinctii.⁴⁷¹ Oorspronkelijk moet hij van Hirpinia afkomstig geweest zijn. Na de bondgenotenoorlog treedt hij op als *patronus municipii* in Aeclanum. Ten tijde van Sulla was hij een belangrijk figuur in de politiek van Pompeji, waar hij door Sulla samen met M. Porcius tot *duumvir* was aangesteld. Waarschijnlijk bekleedde hij in 70a een tweede keer dit ambt, ditmaal verkozen als *duovir quinquennales*, alweer samen met M. Porcius. Onder impuls van beide *duumviri* werden in Pompeji het amphitheater en het kleine theater gebouwd, dat ze voor een groot deel zelf bekostigden.⁴⁷² Dit was het tweede stenen theater in Pompeji, terwijl in Rome zelfs het eerste nog niet gebouwd was. (Op de muur van dit kleine theater werd trouwens het graffito CIL I², 2540, cf. infra, aangetroffen.)

Literatuur: Fiorelli (1878) || Warmington (1940) 26 n°58 || Diehl (1964) 611 || CSE 174-180 || Castrén (1975) 89-91; 212

⁴⁶⁵ Volgens Kruschwitz, CSE 179 kan het een ingeweken Griek zijn, die de bescherming van G. Q. Valgus gezocht heeft.

⁴⁶⁶ Solin (1996) 424.

⁴⁶⁷ CSE 179.

⁴⁶⁸ CIL I² 1632 en 1633, beiden vermelden *C(aius) Quinctius C(ai) filius Valg(us)*.

⁴⁶⁹ CIL I² 1722 met dezelfde naamgeving.

⁴⁷⁰ Cic. *Leg. Agr.* 2, 3 ... *sed a Valgi genero esse conscriptam*... (...maar door het soort mensen als Valgus opgesteld...)

⁴⁷¹ Castrén (1975) 212.

⁴⁷² Castrén (1975) 51; 89-91; 212.

**Publius Larcius Nicia, vrijgelatene van Publius;
 Saufeia Thalea, vrijgelatene van Aulus;
 Lucius Larcius Rufus, zoon van Publius;
 Publius Larcius Brocchus, zoon van Publius
 Larcia Horaea, vrijgelatene van Publius en Gaia.**

P.Larcius P.l. | Neicia, || Saufeia A.l. | Thalea, || 1
L. Larcius P.f. | Rúfus, || P. Larcius P.f. | Brocchus, ||
Larcia P. (Gaiae) l. | Horaea

Bonéis probáta invéisa sum á nulla probá. |
Fui parens dominéis senibus, huic autem opsequens. | 5
Ita, leibertáte illei me, hic me decoraat stolá. |
Á púpulá annos veiginti optinui domum |
omnem. Supremus fécit iúdicium diés, |
mors animam éripuit, non veitae órnátum apstulit |.

L.Eprius Chilo, viat(o)r tr(ibunorum) pl(ebis), 10
[E]pria Cpi[- -].

1. Saufeia A. l. Thalea : (Gaiae) l. Thalea *Bononius* Larcia P. (Gaiae) l. Horeae : A. (Gaiae) l. *Lucundus f. 163*
 sed P. (Gaiae) l. *inf. 208* 6. me hic me *Lucundus f. 208, Bononius* : me hic *Lucundus f. 163, Pontianus*
 decoraat *Mommsen* : decorat *Lucundus* : decora[r]at *Bornamm, Meyer*

Publius Larcius Nicia, vrijgelatene van Publius
 Saufeia Thalea, vrijgelatene van Aulus
 Lucius Larcius Rufus, zoon van Publius
 Publius Larcius Brocchus, zoon van Publius
 Larcia Horaea, vrijgelatene van Publius en Gaia

Door rechtschapen mensen werd ik gewaardeerd, door geen enkele eerbare
 vrouw werd me een kwaad hart toegedragen.
 Ik was gehoorzaam aan mijn bejaarde meesters, maar meer nog was ik voor hem
 hier een volgzame (echtgenote).
 En zo gaven zij me de vrijheid, hij heeft mij met een stola geëerd.
 Vanaf mijn prille meisjesjaren heb ik 20 jaar lang het hele huis geleid.
 Mijn laatste dag heeft (over mij) een oordeel geveeld.
 De dood heeft mijn levensadem weggerukt, maar heeft niet de schoonheid van
 mijn leven weggenomen.

Lucius Eprius Chilo, bode van de volkstribunen.
 Epria CPI (?)

Monument: gevonden in Minturnae⁴⁷³ bij de veerpont over de Liris in Latium. Verloren gegaan, dit is een reconstructie van de tekst naar Pontanus (ed.1, 1481, f. 9; ed. 2, 1538, p. 72 met een beschrijving van de steen); Iucundus (*cod. Ver.* f. 163 en f. 208) en Bononius (*cod. Ottob.* f. 34; *cod. Traiect.* f. 128).

Datering: periode van Caesar wegens veelvuldig gebruik van de apex, de consequente spelling van de geaspireerden in de Griekse namen en de spelling van *huic*.⁴⁷⁴

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii.

r.5: *parens*: niet van het subst. *parens,- entis* maar van het werkw *pareo* (zich laten leiden door): volzaam.

r.6: *Decoraat stola*: 'hij is met me getrouwd.' De stola was het geëigende kledingstuk van de Romeinse matrona's. Brocchus is dus met haar getrouwd. *Decoraat* kan opgevat worden als een historisch praesens of als een gesyncopeerd perfectum, maar de lezing is omstreden.⁴⁷⁵

illei: haar schoonouders en vroegere meesters.

Huic, hic: Brocchus, haar echtgenoot.

Statuut en milieu: het eigenlijke grafschrift is voor Horaea, vrijgelatene van Publius Larcus Nicia en zijn Vrouw Saufeia, die zelf liberti waren (libertinatio). Zij hadden twee zonen, Lucius en Publius, allebei ingenui (de filiatie is aangegeven), en dus na de vrijlating van hun ouders geboren. Larcia Horea was oorspronkelijk hun slavin, maar werd vrijgelaten en is daarna met hun zoon Brocchus getrouwd (Brocchus lijkt de logische kandidaat, want Horaea's naam staat naast de zijne). Ze is misschien vrijgelaten om met hem te kunnen trouwen, maar kan ook al vroeger vrijgelaten zijn want het vers spreekt in zeer lovende termen over haar. Over een mogelijke echtgenote van hun andere zoon, Lucius Larcus Rufus wordt niets vermeld.

Neicia moet een orthografische variant van *Nicia* zijn⁴⁷⁶

De oorspronkelijke begunstigde was dus Horaea en aan haar is het grafschrift opgedragen. De opdrachtgevers zijn niet als zodanig vermeld, maar uit de tekst kan men opmaken dat het haar schoonouders en haar echtgenoot waren (door de uitdrukking van hun waardering in r.5/6.) Het graf moest later een familiegraf worden, ook de andere zoon Lucius Rufus is opgenomen.

Wie Lucius Eprius Chilo en Epria zijn weten we niet, maar dit moet het praescriptum van een volgende inscriptie geweest zijn (de inscriptie is enkel uit de mss. overgeleverd).

Literatuur: Warmington (1940) 52 n° 108 || Diehl (1964) 644 || Wolff (2000) 56, 68 || Purdie (1935) 83 || Plessis (1905) n° 34

⁴⁷³ BAR 44E3

⁴⁷⁴ CLE ad loc. De oudere vorm was *hoic*, zie Plessis (1905) 164.

⁴⁷⁵ Plessis (1905) 166 spreekt zijn voorkeur uit voor het praesens. De lange a in de uitgang komt veel voor in Plautus en de klinkergeminatio kan een bewuste keuze voor een archaische vorm zijn.

⁴⁷⁶ Solin (1982) 836 vermeldt enkel Nicia.

Anoniem.

Alei in Venerieis [---] | mihei contra ri[---]

Anderen...in een...van Venus

Mij daarentegen....

Monument: gevonden nabij Venafrum⁴⁷⁷ (Campanië) in de St.-Donatuskerk, verloren gegaan of verblijfplaats onbekend. Zeer oude letters (*litteris antiquissimis*⁴⁷⁸)

Datering: niet echt dateerbaar. De aspiratie laat wel na 110a vermoeden.

Taalkundig-inhoudelijk: te fragmentarisch om decisieve conclusies over een eventueel metrum aan te verbinden. Beide passages kunnen het begin van een jambische senarius zijn: drie jamben in de eerste regel, twee jamben in de tweede. Voor jamben is dit te weinig om tot een senarius te besluiten.

Op basis hiervan vult Bücheler aan:

Alei in Venerieis [rebus vitam conterunt,] |/mihei contra ri[te partam Venerem mors rapit].

Anderen verspillen hun leven aan een onkuise liefde, Maar de ware liefde daarentegen, die mij terecht was toebedeeld, rukt de dood van mij weg.

Venerieis = veneriis (< venerius, een jongere vorm van venerius): zinnelijk, wellustig. Er is een verhelderende passage in Apuleus over de twee kanten van de liefde. Venus wordt afgeschilderd als een tweelinggodin: de ene laag bij de gronds (*earum alteram vulgariam*), een godin van de wellust die de mensen tot slaven maakt; de andere hemels (*alteram vero caelitem*), die de mensen verheft.⁴⁷⁹

Statuut en milieu: onbekend persoon of statuut, geen spoor van een opdrachtgever.

Literatuur: PMLE tab. LIX J (afb.) || Warmington (1940) 32 n°66 || Diehl (1964) 628 || Bücheler (1965) I 398

⁴⁷⁷ BAR 44F3.

⁴⁷⁸ CIL I² ad loc.

⁴⁷⁹ Apul. *Apol.* 12.

Publius Octavius Philomusus, vrijgelatene van Aulus.

*P. Octavi A. I. Philom[usi] | ossa heic sita sunt. |
Deis inferum parentum | sacrum. Ni violato.
In agro pedes XV, in via | pedes XV. | Philargurus l. et socius.*

Hier rust het gebeente van Publius Octavius Philomusus, vrijgelatene van Aulus.
Gewijd aan de schimmen van de overleden ouders.
Breng het geen schade toe.
15 voet diep, 15 voet breed.
Philargurus, vrijgelatene en zijn vennoot.

Monument en vindplaats: cippus uit peperin, gevonden in Napels of Capua.⁴⁸⁰ Nu in het Museo Nazionale. Veel ligaturen: *nt* in *sunt*; *nf* in *inferum*; *nt* en *um* in *parentum*.

Datering: volgens Bücheler (maar zonder verantwoording) een tijdgenoot van Eurysaces. Paleografisch: *litteris vetustis* volgens Mommsen, zonder verdere specificatie. De geaspireerde *Ph* in *Philomusus* en *Philargurus* plaatst de inscriptie in IA. De opgave van de maten van het graf zijn al meer een kenmerk van de late Republiek of Augusteïsche periode.⁴⁸¹

Taalkundig-inhoudelijk: niet metrisch. Een saturnius in r.2 werd vermoed door de achteraanplaatsing van *sacrum*, maar dit is nog geen argument om een metrische opbouw te veronderstellen. Ook dacht men aanwijzingen te zien in de lay-out: elke tweede regel schuift een paar regels naar binnen. Maar dat is ook gedaan in het praescriptum en het postscriptum (die zeker niet-metrisch zijn).

Statuut en milieu: de overledene is Philomusus, een zekere vrijgelatene. Ook Philargurus is een vrijgelatene; beiden voeren ze de *libertinatio*. *Socius* kwalificeert Philargurus ten opzichte van Philomusus en staat door voegwoord *et* op gelijke hoogte met *l(ibertus)*, eerder dan dat *et* een tweede persoon, die niet met name genoemd wordt, verbindt met Philargurus (Philargurus de vrijgelatene, samen met zijn vennoot). Philargurus was de dedicant.

Literatuur: PMLE tab. LXXVI H (afb.) || Warmington (1940) 44 n° 95 || Diehl (1964) 675 || CSE 210-211

⁴⁸⁰ BAR 44F3

⁴⁸¹ Sandys (1927) 64

Gnaius Taracius, zoon van Gnaius.

Cn. Tara || cius Cn. f. | vixit a(nnos) XX. Ossa eius hic sita sunt. | 1
Eheu, heu Taracei, ut acerbo es deditus fato.
Non aevo | exsacto vitai es traditus morti.
Sed cum te decuit florer[er] aetate | iu(v)enta,
Ínterieisti et liquisti in maeroribus matrem. 5

2. fato : fáto (apex) *priores* 4. florer[e] *Bücheler* : floreri *Mommsen* : florerę *Ritschl*

Gnaius Taracius, zoon van Gnaius, leefde 20 jaar. Hier ligt zijn gebeente.
 Ach, Taracius, hoe bitter het lot waaraan je werd prijsgegeven.
 je levensduur nog niet ten einde gebracht, werd je aan de dood prijsgegeven.
 Maar toen het je toekwam ten volle van je jeugdige leeftijd te genieten,
 kwam je om en liet je moeder achter in smart.

Monument en vindplaats: Capua,⁴⁸² marmeren stèle, met een borstbeeld van een jongen.
 In *aetate* (r.4) ligatuur van *te*. Na elk vers volgt een spatie, elk nieuw vers begint met een letter die iets groter is dan de andere.

Datering: Bücheler dateert in de periode van Lucretius op basis van de apex over *fato* (Warmington dateert 85a –45a zonder verantwoording). Nochtans werd deze apex niet opgenomen in de lezingen van CIL I² en X.

Taalkundig-inhoudelijk: Dactylische hexameters. 2. *Taracei*: geen anapest, maar molossus. 3. *Vitai es* (2) elisie tot *vitai*'s.

Statuut en milieu: zekere vrijgeborene. opdrachtgever: waarschijnlijk zijn moeder, de laatste regel wijst in die richting. Haar statuut is ambigua: aangezien het kind een filiatie draagt, moet ze bij zijn geboorte vrij geweest zijn.

Literatuur: PMLE tab. LXXVII J (afb.) || Warmington (1940) 22 n° 52 || Diehl (1964) 603 || Massaro (1992) 51

⁴⁸² BAR 44F3

**Lucius Manneius, zoon (of vrijgelatene) van Quintus, een
geneesheer,
Maxsuma Sadria.**

*L. Manneius Q. medic(us) | veivos fecit φύσει δέ |
Μενεκράτης Δημη|τρίου Τραλλιανός |
φυσικός οἰνοδότης ζῶν ἐποίησεν |
Maxsuma Sadria S(puri) f. |
bona, proba, frugei, salve.*

Μενεκράτης : MFNEKPATHΣ *lapis*

Lucius Manneius, vrijgelatene (?) van Quintus, een geneesheer heeft dit tijdens zijn leven laten maken.

Oorspronkelijke was zijn naam Menekrates, zoon van Demetrios uit Thrales, een geneesheer-wijntherapeut. Hij liet dit tijdens zijn leven maken.

Maxsuma Sadria, dochter van Spurius, een goede, degelijke, zuinige vrouw, gegroet.

Monument: Pertosa⁴⁸³ in Lucania, op het platteland tussen Atina en Volceios. Tweektalige inscriptie op een kalkstenen tablet (58 x 80 x 11 cm) met vierkante scheidingpunten tussen de letters. Nu vastgemaakt aan de muur van een huis in Massavetere.

Datering: late Republiek op inhoudelijke gronden: Asclepiades Prusiensis was de stichter van een geneeskundige sekte, die het toedienen van wijn tot therapie had verheven. Hij kende zijn grootste populariteit in het tijdperk van Pompeius Magnus⁴⁸⁴ en werkte toen ook aan het hof van Mithridates. Pompeius werd vanaf 81a Magnus genoemd en Mithridates pleegde in 63a zelfmoord. Dat geeft voor deze inscriptie een terminus post quem die tussen deze beide data moet liggen. Veel later is echter niet waarschijnlijk, dit soort sektes waren modeverschijnselen en in de geneeskunde moest men regelmatig met iets nieuws beginnen om succes te hebben.⁴⁸⁵ Tel hier nog een aantal jaren bij die L. Manneius met het uitoefenen van zijn vak heeft doorgebracht alvorens te sterven, en we moeten al in de 2de helft van IA zitten. De orthografie (*veivos*, *Maxsuma*, *frugei*) wijst een vroegere periode aan, maar dit kunnen archaïsmen zijn.

Taalkundig-inhoudelijk: *bona, proba, frugei, salve*: niet metrisch. Dit elogium was door Bücheler al naar de voetnoten bij saturnii verwezen als een mogelijk vervormd vers of een stuk van een Saturnius. Dit elogium heeft maar 8 lettergrepen en een normaal aantal voor saturnii is 13 terwijl 11 een minimum schijnt te zijn. Ook het bestaan van een halfvers is twijfelachtig: in de literair overgeleverde saturnii komt het niet voor, en van de enkele voorbeelden die men vroeger in de epigrafie had, is ondertussen het metrisch karakter

⁴⁸³ BAR 45B3 en 44H4.

⁴⁸⁴ Plin. NH 26, 12 *donec Asclepiades aetate Magni Pompei orandi magister nec satis in arte ea quaestuosus, ut ad alia quam forum sagacis ingenii, huc se repente convertit...* (totdat, ten tijde van Pompeius Magnus, Asclepiades, een leraar in welsprekendheid, maar een die in dat vak niet genoeg verdiende en ook omdat hij voor andere zaken dan het forum een scherpzinnig verstand had, plotsklaps overschakelde op de geneeskunde...) zie ook RE s.v. *Asklepiades* n°39.

⁴⁸⁵ RE s.v. *Thessalos* k 169.

weerlegd.⁴⁸⁶ Een veelgebruikt formularium (voor gelijkaardige formules zie 1221-9; 1259 en 1349) is geen garantie voor een vers, een vers is in de eerste plaats metrisch. Niettemin bevat deze inscriptie een paar interessante sociaal-geschiedkundige aspecten, die de moeite waard zijn om er even op in te gaan.

Τραλλιανός: Tralles was een stad in Carië, aan de kust in het Zuidoosten van Klein-Azië (Nu Aydyn in Turkije). Waarschijnlijk was er een medische school, want een stuk of 8 artsen uit Tralles hebben de geschiedenisboeken gehaald.⁴⁸⁷

Μενεκράτης Δημητρίου Τραλλιανός: Naamgeving waaruit een dubbele herkomst valt op te maken, is veel geattesteerd bij geneesheren. (in geval van vrijlating of adoptie vaak met een Grieks cognomen). In Rome was er een groot gebrek aan deze intellegentsia en veel geneesheren uit het oosten, vooral Grieken en Joden kwamen hun geluk beproeven. Ze moesten Grieks kennen, want alle vakliteratuur van betekenis was in het Grieks. Daarom liet men ook zijn Griekse herkomst niet onvermeld: een Griekse naam was voor de patiënt synoniem met een zekere vakbekwaamheid en voor de arts een garantie voor een cliënteel.⁴⁸⁸

φυσικός οἰνοδότης: slaat op de volgelingen van Asklepiades Prusiensis die vooral in de geneeskragtige werking van wijn geloofde (cf. supra, datering)

Bona, Proba, Frugei, Salve: waarschijnlijk waren ze getrouwd of leefden ze in concubinaat. De relatie tussen beiden mag duidelijk blijken uit deze woorden: dit was een standaardformularium voor een goede echtgenote.

Statuut en milieu: incertum met gentilicium. Het gentilicium Manneius is slechts drie keer geattesteerd in de Republiek.⁴⁸⁹

We hebben drie mogelijkheden: een peregrinus die burgerrecht gekregen heeft, een geadopteerde Griek of een vrijgelaten slaaf.

Lucius Manneius Q: het eerste probleem is de interpretatie van de Q: (de tribu) Q(uirina) of Q(uinti)? Geen enkele editor heeft hier een tribusaanduiding in overweging genomen. Het is ook minder waarschijnlijk, na de bondgenotenoorlog werd de tribus bijna altijd met de drie letters van een uniform afkortingsstelsel geschreven, en dat zou hier *Qui* zijn. Er was daarvoor nog voldoende plaats op de steen, ook al kwam dat neer op een iets andere schikking. Bovendien was Pertusa met de omliggende streken ingedeeld bij de tribus Pomptina.⁴⁹⁰ Een tribusopgave zou er op neerkomen dat L. Manneius een peregrinus was, die door toedoen van een zekere Manneius (van de tribus Quirina),⁴⁹¹ burgerrecht gekregen had. Q. is dus waarschijnlijk geen tribusopgave.

Rest voor Q. dan de mogelijkheid Q(uinti) voor Q(uinti filius) of Q(uinti libertus). Zijn statuut is onzeker: naar Griekse gewoonte werd geen f of l toegevoegd na de naam van zijn patronus of adoptiefvader.⁴⁹² Quintus Manneius kan dus zowel zijn vader als zijn meester geweest zijn.

⁴⁸⁶ CSE 184 nt 866.

⁴⁸⁷ RE s.v. *Tralles* k 2116.

⁴⁸⁸ André (1987) 26.

⁴⁸⁹ CIL I² 2125: *C. Manneius Q. l.* in Senae Gallicae en CIL I² 1555: *C. Manneius C.l. Dor[---]* in Tarracina. Zie ook RE s.v. *Manneius*.

⁴⁹⁰ Taylor (1960) 111 en 161 en ibid. op Susini's kaart *Italia Tributim Descripta s2* (op de achterflap van Taylor). De tribus Quirina was de tribus Van de Vestini en de Sabini (Taylor (1960) 162). L. Manneius kan natuurlijk een immigrant zijn. Hij kan zelf geëmmigreerd zijn na zijn vrijlating of adoptie; of hij kan libertus / stiefzoon zijn van een patronus / adoptiefvader die geëmmigreerd was, en zelfs die kan afstammen van immigranten. De tribus was toen al erfelijk en niet meer door woonplaats bepaald.

⁴⁹¹ Peregrini namen doorgaans de tribus van de Romein die verantwoordelijk was voor hun burgerrecht. Zie Taylor (1960) 314 en 159.

⁴⁹² CIL ad loc.: *Q. est pro Q.l. sive Q.f. ex more Graeco omissam esse tituli Delii infra edendi satis demonstrant.* en ILLRP ad loc. *omissum more Graeco f. potius quam l.*

φύσει δε: geeft zijn statuut vóór zijn vrijlating of adoptie aan: het duidt aan dat zijn oorspronkelijke naam Menekrates was en dat hij de zoon was van Demetrios⁴⁹³.

Men heeft aangenomen dat het om een adoptie ging, ervan uitgaand dat het ethnikon hem aanwijst als een vrij inwoner van Tralles. In dat geval moet men de inscriptie zo begrijpen: Menekrates was bij de Grieken de zoon van Demetrios en afkomstig van Tralles; bij de Romeinen werd hij door adoptie Lucius Manneius, zoon van Quintus.⁴⁹⁴

Maar Cagnat,⁴⁹⁵ Mommsen, Bang en Solin⁴⁹⁶ geloven dat het om een vrijgelatene gaat. Het ethnikon Trallianos is geen bewijs voor een vrijgeborene want er zijn genoeg voorbeelden waarin slaven en ingenui hun geboortestad vermelden. Tevens zou men bij een adoptie een gentilicium uit de betere kringen verwachten en dat is hier niet het geval.⁴⁹⁷

Zowel adoptie als vrijlating gaan goed samen met het beroep. Er waren bijna geen Romeinse artsen, artsen waren slaven, hetzij gevangennomen artsen, hetzij slaven die van hun meester een artsenopleiding moesten volgen. Verder waren het vaak peregrini, vooral van Griekse afkomst, die soms geadopteerd werden.⁴⁹⁸

Maxsuma Sadria S(puri) f.: de filiatie Spurius was typisch voor onwettige kinderen. Zij waren de kinderen van een vrouw die niet in een *iustum matrimonium* leefde maar die wel vrij was bij hun geboorte. Deze kinderen volgden het statuut van hun moeder en waren vrijgeborenen.⁴⁹⁹ Volgens Solin moet zij een inwijkelinge zijn omdat de verzachting van *tr* (*Sadria*) in het Oskisch niet voorkomt.⁵⁰⁰

Τραλλιανός: afkomst werd vermeld indien dit van belang was: in Tralles was een gereputeerde medische school.

Oprichtgever: hijzelf

Literatuur: PMLE tab. LXXII C (afb.) || IG XIV, 885 || IGR I, 473 || SEG 31 n° 885 || CIL I²⁽⁴¹⁾ t. 64 fig. 1 (foto) || Diehl (1964) 662 || I. I., 1,3, n° 108 (+ foto) || Solin (1981) 35-36

⁴⁹³ CIL ad loc. *solet statum significare ante manumissionem vel adoptionem.*

⁴⁹⁴ Gummerus en Bracco in I.I., 3, 3, 108..

⁴⁹⁵ IGR I, n° 473: *intellege Q. libertus. Δημη|τόλου: hic vir de patre servo, Demetrio nomine natus primum Menecratus vocabatur; post libertatem L. Manneius.*

⁴⁹⁶ Solin (1981) 35-36.

⁴⁹⁷ Solin (1981) 35-36, SEG 14 n° 885.

⁴⁹⁸ David (1987) 33-39.

⁴⁹⁹ Cagnat (1914) 72; Solin (1971) 40. Met de filiatie Spurius f. was men ook sociaal achteruitgesteld, deze mensen werden meestal in een stedelijk tribus ingeschreven en ze waren niet verkiesbaar voor de gemeentelijke ambten.

⁵⁰⁰ Solin (1981) 36.

[---]us, zoon van Lucius, een heraut

[---]ho]s⟨p⟩e⟨s⟩ sei legis, ne vituperes. | 1
 [---]us L. f. praeco |
 [---]os aeternum hoc sibi, |
 [---]m esse, quod natura tradidit, |
 [---]t rebus cu⟨m⟩ ameiceis sueis. | 5
 [---] vivos utarus. Vale.

Als je ...leest, voorbijganger, krenk hem dan niet.

[---] us, zoon van Lucius, een heraut,

... deze eeuwige... voor zichzelf ...

... zijn, dat de natuur aanreikt.

... die zaken ... samen met zijn vrienden.

Maak ook jij zo ...zolang je in leven(?)bent.

vaarwel.

Monument: Venusia,⁵⁰¹ Apulië, de geboortestreek van Horatius. Gevonden aan een bron voor de stadspoort. Moeilijk leesbaar, de letters waren door het water afgesleten. De onderlijnde letters zijn aangevuld aan de hand van de transcriptie van Pontanus (*codex Chigianus I, VI 203 f.45'*), de andere lacunes zaten toen al op de steen.

Datering: volgens Bücheler niet na Cicero wegens de *priscae vocales*, waarmee hij de orthografie in *sei, sibi, ameiceis sueis vivos* en *utarus* moet bedoelen.

Taalkundig-inhoudelijk: te fragmentarisch overgeleverd, maar het kan een een jambische senarius geweest zijn. De andere lacunes zijn door Bücheler in die zin aangevuld.

Hoc nomen ho]s⟨p⟩e⟨s⟩ sei legis, ne vituperes. / [---]us L. f. praeco / domicilium fecit viv]os aeternum hoc sibi, / ratus hospitium]m esse, quod natura tradidit, / fructusque recte es]t rebus cu⟨m⟩ ameiceis sueis. / sic tu tueis fac] vivos utarus. Vale.

Als je deze naam leest, voorbijganger, krenk hem dan niet. [---] us, zoon van Lucius, een heraut, heeft toen hij nog in leven was, deze eeuwige verblijfplaats voor zichzelf laten bouwen. In de mening dat het een toevluchtsoord is dat de natuur aanreikt. En samen met zijn vrienden heeft hij goed van zijn weelde genoten. Maak ook jij zo gebruik van je bezittingen zolang je in leven bent. Vaarwel.

De boodschap is: geniet samen met je vrienden van je bezittingen, maar vergeet niet om een graf te voorzien.

r.6. *vivos* = *vivus*.

utarus: Oudlatijn voor *utaris* of *utare* (imperat. praes. pass.)⁵⁰²

Zie ook CIL I², 1214 voor *domus aeterna*.

Statuut en milieu: zeker ingenuus, de filiatie was nog leesbaar. Een heraut van beroep, hij behoorde dus tot de *apparitores*, de lagere ambtenaren die de magistraten bijstonden in hun taak. (cf. supra CIL I², 1210, A. Granius Stabilio)

Opdrachtgever: hijzelf (*fecit hoc sibi* moet de betekenis geweest zijn, ook al berust *fecit* op een aanvulling)

⁵⁰¹ BAR 45C3.

⁵⁰² Zie LGr 307 en CIL I², 1732 waar *spatiarius* in de aansprekingsformule gebruikt wordt.

Literatuur: PMLE tab. LXXX a (afb.) || Warmington (1940) 26 n° 59 || Diehl (1964) 645

Helvia Prima, echtgenote van Cadmus Scrateius

Tu qui segura spatiarus mente, viator, 1
et nostri voltus derigis inferieis,
si quaeris quae sim, cinis en et tosta favilla,
ante obitus tristeis Helvia Prima fui.
Coniuge sum Cadmo fructa Scrateio 5
concordesque pari viximus ingenio.
Nunc data sum Diti longum mansura per aevum,
deducta et fatali igne et aqua Stygia.

Jij die met een gerust hart rondkuiert, reiziger
en je blik naar mijn dodenoffers wendt.
Mocht je je afvragen wie ik ben, dit hoopje asse en hete sintels,
voor mijn droevig einde was ik Helvia Prima.
Als echtgenoot kreeg ik Cadmus Scrateius.
en we leefden in eendracht en waren eensgezind.
Nu ben ik aan Dis overgeleverd, ik die lange tijd bij hem ga verblijven,
weggeleid door het fatale vuur en het Stygische water.

Monument: Gevonden in Beneventum,⁵⁰³ tussen de stenen die gebruikt werden om de kerk van S. M. Gratia te bouwen. Oude letters. Nu in museum van Napels. Ligatuur van *um* in *aevum*, r.6

Datering: Bücheler heeft dit carmen in de periode Caesar gedateerd op basis van stijlkenmerken die aan Catullus herinneren (r.8: elisie van *fatali igne* in de cesuur van de pentameter). Volgens Plessis uit IP en pas na Augustus,⁵⁰⁴ vooral op basis van reminiscenties aan Propertius. I, 21 en 22, Ovidius en Lygdamus.⁵⁰⁵ Popova heeft, eveneens op basis van vermeende ontleningen, dit carmen nog later geplaatst, volgens haar einde IP en zelfs begin IIP, omdat dan pas de echo's van de elegische dichters beginnen door te klinken in de funeraire epigrafie⁵⁰⁶ Het volledigste onderzoek naar ontleningen is gedaan door Alfonsi: hij treedt Bücheler bij voor de datering (periode Caesar) en spreekt van het begin van het genre.⁵⁰⁷ Voor de ontleningen valt hij ook terug op Griekse voorbeelden en fragmenten van onbekende neoterici. Ook Massaro heeft dit carmen blijkbaar in de Republiek geplaatst⁵⁰⁸ en valt voor een paar ontleningen terug op vroegere Griekse voorbeelden. Een datering in de Republiek schijnt ook beter samen te gaan met de paleografie. (*Litteris antiquis et certis*, facsimile in PMLE)

⁵⁰³ BAR 39H3 en 44G3.

⁵⁰⁴ Plessis (1905) 182.

⁵⁰⁵ Lygdamus was een volgeling van Tibullus en kan niet veel later dan Tibullus gedateerd worden, hij behoorde nog tot de letterkundige kring van Messala Corvinus en zijn gedichten zijn opgenomen in het Corpus Tibullianum. Dit moet kort na 19a gepubliceerd zijn.

⁵⁰⁶ Popova (1968) 65-66.

⁵⁰⁷ Alfonsi (1965) 60.

⁵⁰⁸ Massaro (1992) 47, opgenomen als epigram uit de Republiek, maar Massaro spreekt zich niet echt uit over een datering.

Taalkundig-inhoudelijk: elegisch distichon. In r.5 ontbreekt een voet, vermoedelijk door het gebruik van de eigennamen. De toevoeging van *Dilecto fructa* of *caro tum* zou het vers metrisch correct maken.

r.1: *Spatiarus* is een oudlatijnse nevenvorm van *spatiaris* of *spatiare* (< *spatior*: op en neer wandelen) die enkel op inscripties voorkomt.⁵⁰⁹

Tu qui...viator is een breed uitgesmeerde aanspreking van de voorbijganger.

r.3: *Si quaeris quae sim* wordt aangewezen als ontlening aan Propertius, maar kan al teruggaan op de Griekse funeraire praxis van IVA: εἰ δὲ ὄνομα ζητεῖς. Een gelijkaardig geval is *Aqua Stygia*, dat voor het eerst geattesteerd is in Vergilius (Aen 6, 374), maar hier waarschijnlijk teruggaat op Στυγὸς ὕδωρ van Homerus (IL 8, 369 en Od. 10, 514).⁵¹⁰

R.7 *longum mansura per aevum*: ook gebruikt in Ov, *Met* V, 227 en Append. Verg. *Culex* 38.

Opmerkelijk is ook in r.8 de elisie van *fatali igne* in de caesuur van de pentameter. Dit komt veel voor in Griekse epigrammen. Ook Catullus gebruikt deze techniek een aantal keer.⁵¹¹

Statuut en milieu: beiden zijn incerti met gentilicium. Scrateius = Scratius, niet bekend bij Schulze (althans niet in de indices). Haar cognomen *Prima* wijst op een achtergrond in een slaven- of libertimilieu.⁵¹² Zijn cognomen is Grieks en heeft een mythologische conotatie (Κάδμος was de broer van Europa), waarschijnlijk heeft hij ook een achtergrond in een slaven of liberti-milieu.

Opdrachtgever: het carmen is opgedragen aan Helvia Prima. De opdrachtgever was waarschijnlijk haar echtgenoot, of anders zijzelf.

Literatuur: PMLE tab. LXXIX b (afb.) || Warmington (1940) 52 n° 110 || Ernout (1967) n° 98 || Diehl (1964) 608 || Alfonsi (1965) 60-65 || Popova (1968) 57-66 || Plessis (1905) n° 38 || Massaro (1992) 47-48

⁵⁰⁹ LGr 307.

⁵¹⁰ Massaro (1992) 47.

⁵¹¹ Plessis (1905) 184.

⁵¹² Zie daarvoor de discussie bij Prima Pompeiae, CIL I² 1219 p. 82

Aemilia, liberta?

[---] 1
 Leiber[t---]
 patrono bene me[renti---]
 deducta sum Ae[mili---]
 in qua domo ni[---] 5
 patronus hoc m[---]
 leibertae Aemilia [---]
 quod uiserent m[---]
 et [---]

7. Aemilia : Aemiliae Ver.

...

Vrijgelatene...

...voor mijn beschermheer ... welverdiend...
 ...ben ik weggebracht...Aemilia(?)
 ...het huis waarin ik niets...
 ...mijn beschermheer...dit...
 ...voor de vrijgelatene(?)...Aemilia
 ...dat ze bezoeken...
 ...en...

Monument: Beneventum,⁵¹³ nu in het museum van Benevento. Kalkstenen tablet, bovenaan en rechts afgebroken. Driehoekige scheidingspunten tussen de woorden.

Datering: Niet dateerbaar.

Taalkundig-inhoudelijk: Elke aanhef zou het begin van een jambische senarii kunnen zijn, maar de verdwenen gedeelten zijn te groot om zekerheid te hebben over een metrische bedoeling.

Mogelijke aanvullingen: r4: *in quo domo nil dolui* ("het huis waarin ik geen leed heb gekend") of *nil nisi voluptatem tuli* ("Het huis waarin niets moest, behalve plezier") r.5: *Patronus hoc monumentum nunc fecit mihi* (Nu heeft mijn beschermheer dit monument voor mij gemaakt)

Statuut en milieu: Een vrijgelatene en haar vroeger meester. Hij is ambiguus, want hij moest vrij zijn om een slavin te bezitten. Wie de dedicant is en wie de begunstigde, is niet duidelijk.

⁵¹³ BAR 39H3 – 44G3

Gaius Utius, zoon van Gaius

*C(aius) Útius C(ai) f(ilius) leto | occidit. |
Honestam vitam vixsit | pius et splendidus, |
ut sibi quisque exoptet | se honeste vivere. |
Arn(iensi) a(nnos) n(atus) LXX.*

4. Arn Dressel (CIL IX) : Arn (apex) Caraba

Gaius Utius, zoon van Gaius is door de dood verloren gegaan.
Hij heeft een eerbaar leven geleid als een plichtsbewust en waardig man,
zoals ieder voor zichzelf mag verlangen eerbaar te leven
Tribus Arnensis. 70 jaar oud.

Monument en vindplaats: Gevonden in de buurt van Atessa⁵¹⁴ (huidige naam), de streek rond Iuvanum, in de Oudheid territorium van de Frentani. Zeer goede letters. Ligatuur van *am* in *vitam* (r.2). Het elogium staat in kleinere letters tussen het praescriptum en het postscriptum en de tekst is regelmatig over het epigrafisch veld verdeeld, met gelijke open vlakken aan linker- en rechterkant.

Datering: Republiek omdat een cognomen ontbreekt.⁵¹⁵ Indien de apex over de U van Utius echt is en geen fout op de steen, kunnen we deze inscriptie al zeker in IA aanhouden. Er is tevens een lezing van Arn(iensi) met apex. maar de lezing van de apex is hier onzeker. (Ze heeft ook weinig zin gezien de lettergreep al lang is door positie en dit teksgedeelte bovendien niet metrisch is.) De reguliere tribusaanduiding wijst verder een datering na 90a aan. De Frentani, die in de bondgentenoorlog mee tegen Rome gerevolteerd hadden, werden pas na de oorlog bij de tribus Arnensis ingeschreven.⁵¹⁶

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii in r.2-3. Het praescriptum met uitgewerkte afkortingen kan ook een senarius zijn indien men *Caius* en *Utius* als dactylen neemt, en er van uitgaat dat de S van *Utius* geen invloed heeft voor de lengte van deze lettergreep (komt meer voor in de republikeinse inscripties), en *Cai* als monosyllabisch scandeert.⁵¹⁷ Het kan toeval zijn: de naamgeving is op de normale manier en in grotere letters uitgewerkt. Bovendien verwacht men in een metrisch praescriptum volledig uitgeschreven namen. Het eigenlijke vers zou dan neerkomen op de formule *leto occidit*. Anderzijds staat de tribusaanduiding niet op de plaats waar men die normaal verwacht, en in een vers krijgt ook de apex over de U van Utius zin.

Statuut en milieu: zekere ingenuus door filiatie. Hij is 70 jaar oud geworden. Voor de tribus Arnensis cf. supra onder datering.

Er is geen dedicant opgegeven. mogelijk was hij dat zelf, of was hij lid van een begrafeniscollege dat na zijn dood voor zijn begrafenis heeft gezorgd.

Literatuur: Diehl (1964) 697 || Kruschwitz (2001) 56-58 || Massaro (1992) 19 nt 22

⁵¹⁴ BAR 44F1

⁵¹⁵ CLE ad loc: *Cognomine cum careat Utius liberam rem publicam videtur vidisse.*

⁵¹⁶ Taylor (1960) 111. Zie ook de kaart van Susini op de achterflap van Taylor.

⁵¹⁷ Kruschwitz (2001) 51.

Anoniem. Graftschrift?

[Ho]mines ego moneo niquei diffidat [sibi].

Mensen, ik geef (jullie) de raad dat niemand gebrek aan zelfvertrouwen moet hebben.

Monument en vindplaats: Sulmo,⁵¹⁸ (Sulmona) op de openbare weg nabij St.-Maria Pietraluna of St. Gaietanus. Nu in het *Museo Civico*. Kalkstenen tablet (60 x 100 x 18) waarop een herder met een kudde staan afgebeeld, een kar met een wagenmenner en een vrouw.⁵¹⁹ Oude letters. De aanvulling [sibi], die op de steen zelf staat, is later toegevoegd, wellicht niet meer in de Oudheid.⁵²⁰

Datering: Volgens Degrassi einde van de Republiek,⁵²¹ maar zonder verantwoording. Als dit een graftschrift is, wijst de mentaliteit ook het einde van de Republiek aan (cf. infra). Het lettertype is nog geen mooie monumentale letter zoals we die kennen uit de Keizertijd.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii, maar met een voet teveel. Een mogelijke oplossing is de twee eerste lettergrepen van *diffidat* als kort te scanderen. Deze ingreep is in de eerste lettergreep weinig problematisch,⁵²² maar wel ongewoon in de tweede lettergreep, omdat daar het natuurlijk accent valt.⁵²³ We mogen echter niet vergeten dat *Sibi* pas later is toegevoegd en waarschijnlijk niet meer in de oudheid. Een monosyllabisch woord zou hier perfect zijn. Mommsen stelde (een monosyllabisch) *suis* voor: ...dat niemand z'n eigen volk moet wantrouwen.

Letterlijk: Mensen, ik waarschuw ervoor dat niemand zichzelf moet wantrouwen.

Homines: kan ook acc. meerv. van *moneo* zijn: ik raad de mensen aan geen gebrek ...

Diffido: OLD: a) to lack confidence (in a satisfactory outcome), despair; b) + dat: to have no trust in, to lack confidence in; c) + acc. to expect not to; to have no confidence that Cf. Plaut. *Rudens* 82: *valet ut hostes vestri diffidant sibi*. (hou jullie goed, zodat jullie vijanden geen zelfvertrouwen zouden hebben.)

Nique (ni - quei): *nī* is een negatie (< *ne-i* cf. οὐχί).⁵²⁴ *quei* voor *qui*, enclitische vorm van *aliquis*. *Qui* wordt soms als substantief gebruikt in plaats van het klassieke *quis*.⁵²⁵

Statuut en milieu: incertus. Het is zelfs niet zeker dat hier een graftschrift voor ons ligt, maar de goede raad van het carmen, gekoppeld aan de afbeelding hebben waarschijnlijk de bedoeling een belangrijk biografisch aspect van de opdrachtgever in de verf te zetten. In dat geval gaat achter de boodschap een zekere mate van opschepperij schuil: "kijk eens naar mij,

⁵¹⁸ BAR 44E1

⁵¹⁹ Mogelijk stelt dit tafereel de jaarlijkse trektocht van de herders en hun kudden voor, die van uit de bergen in het noorden naar de vlakten afdaalden. Deze inscriptie stond opgesteld aan het begin van de route die tot in Lucera (Apulia) in het zuiden liep. Zie Bianchi Bandinelli, Giuliano (1973) 338 en Rostovtzeff (1957) pl. III.

⁵²⁰ In CIL worden de aanvulling *recenti aetate* genoemd; CLE spreekt van *supplementia recentia*. Zowel CIL als CLE gebruiken bovendien de diacritische tekens voor aanvullingen van beschadigde delen. (CIL: *diffidat///*; CLE: *diffidat [sibi]*). Vermoedelijk heeft Mommsen dus de aanvullingen in de 18de of de 19de eeuw gedateerd.

⁵²¹ *Imagines* n° 336: *extremae aetatis liberaerei publicae*.

⁵²² Courtney (1995) 25: een dubbele medeklinker kan voor de prosodie als een enkele tellen.

⁵²³ Zie GL 452 (*iambic shortening*) en Halporn, Ostwald (1983) s.v. *iambenkürzung* (in het glossarium).

Jambenkorting komt normaal niet voor in de lettergreep die het natuurlijke woordaccent draagt.

⁵²⁴ Gaffiot s.v. *ni*

⁵²⁵ GL 61.

ik heb het goed gedaan, maar ik heb er hard voor gewerkt". Iets dergelijks treffen we wel vaker aan in de sepulcralia aan het einde van de Republiek, denk bv. maar aan het graf van Eurysaces. Het illustreert dat deze man naar de normen van zijn milieu is opgeklommen en zich niet schaamt om de bron van zijn vooruitgang te tonen.

Geen opdrachtgever vermeld, maar ongetwijfeld *sibi*, helemaal in overeenstemming met de boodschap.

Literatuur: *Imagines* 336 || Diehl (1964) 629 || Rostovtzeff (1957) plate III || Bianchi Bandinelli, Giuliano (1973) 338 en afb. 395

CIL I², 3230

CLE: 17^{add}

C. Annaeus

Pes pros ecuf incubat | casnar oisa aetate | C(avis) Anaes solois des forte | faber

Interpretatie van Vetter, Bücheler en Bottiglioni:

Pius probus hic incubat , senex usa aetate C Annaeus omnibus dives fortunae faber.

Pius probus hic incubat : *pedes paucos incubat* Bücheler

Hier ligt een toegewijd en achtbaar man, de grijsaard Gaius Annaeus, na zijn levenstijd te hebben verbruikt. In alles de fortuinlijke architect van zijn geluk.

Monument: gevonden in en graf in huidige Pentima, in de oudheid Corfinium⁵²⁶ in het gebied van de Paeligni. Zuilbasis uit kalksteen (28 x 56 x 54), wordt bewaard in museum van Corfinium.

Datering: Eerste helft IA op basis van het lettertype.⁵²⁷

Taalkundig-inhoudelijk: handig om te weten: dit is geen Latijn, maar Osko-Umbrisch. Saturnius volgens Bücheler: *Pes prós ecuf incubát – cásnar oisa aetáte / Gavis Anáes sólois – dés fórté fáber*. Zander hanteert een volledig andere scansie: *Pés pros écuſ incubát – cásnar óisa aetáte ...sólois dés forté fabér* zonder de naam te scanderen. De metrische argumenten om hier een carmen in te zien zijn dus moeilijk te verifiëren, temeer daar men een Latijns metrum, dat op zich al problematisch is, probeert terug te vinden in een andere taal.⁵²⁸ De enige andere aanwijzingen voor een poëtische opbouw zijn de alliteraties *pes pros* en *forte faber*. Ik heb het niet opgenomen in de milieustudie omdat het geen Latijn is en eigenlijk niet thuishoort in een repertorium over Latijnse poëzie. Bovendien is het metrum onzeker.

Oisa aetate: oisa is de Osko-Umbrische vorm van *usa* (< *utor*). Opmerkelijk is in dit geval dat het participium perfectum van een deponent werkwoord hier een passieve betekenis heeft.

Omnibus: Abl. limitat. bij *dives*. Dativus iudicantis kan ook: volgens allen de fortuinlijke architect van zijn geluk.

⁵²⁶ BAR 42F4 en 44E1. Corfinium was de hoofdstad van de Latini in de bondgenotenoorlog, cf. Keaveney (1987) 121.

⁵²⁷ Vetter (1953) 149 en 145-146.

⁵²⁸ Voor de problematiek zie CSE 211.

Fortunae faber: cf. Pseudo Sall. *De ord. rep.* 1, 1, 2: ...*in carminibus Appius ait fabrum esse suae quemque fortunae.*⁵²⁹ (in zijn liederen zij Appius dat eenieder de architect van zijn eigen geluk is). *Suae quisque fortunae faber* is een spreekwoord dat uit de Sententiae van Appius Claudius Caecus komt. Dit was een verzameling spreekwoorden in saturnii uit het begin van IIIA (!) die in Cicero's tijd nog populair waren.⁵³⁰

Statuut en milieu: incertus met gentilicium

Literatuur: CIL I ²⁽⁴⁾ tab. 80 fig 3 (afb.) || Fiorelli (1879) 224 || Vetter (1953) n° 214 || Bottiglioni 1954) n° 123 || Pisani (1964) n° 48 || Campanile (1967) 127 || Bücheler (1965) II, 395-396 || Zander (1890) 76

CIL I²: 1798

IX; 3321; ILLRP: 967; CLE: 167

Lucius Aufidius Plautus, zoon van Lucius

*L. Aufidio L. f. | Plauto. |
Quot par parenti fue[r]at faceret filius, |
mors i{n}matura fec[it] | mater faceret filio.*

Voor Lucius Aufidius Plautus, zoon van Lucius.
Wat een zoon normaal voor zijn moeder had moeten doen,
moest een moeder nu voor haar zoon doen, gedwongen door een voortijdige dood.

Monument en vindplaats: Superaequum⁵³¹ in een privéwoning. Oude letters.

Datering: ILLRP: IA zonder verantwoording. Gebruik van cognomen bij een ingenuus kan wijzen op een periode na 55a

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii met veel alliteraties: *fuerat faceret filius; mors inmatura...mater en fecit faceret filio*. Verschillende varianten van deze formule zijn op veel grafmonumenten teruggevonden.⁵³²

Quot = quod. van de aangehaalde voorbeelden (zie voetnoot), heeft alleen dit carmen en CLE 170 de spelling *quot*

Statuut en milieu: zekere ingenuus want hij draagt de filiatie. De opdrachtgever is zijn moeder. Zij is ambigua: gezien haar kind vrijgeboren is, moet ze zelf ook vrij geweest zijn op het moment van zijn geboorte.

⁵²⁹ Citaat bij Bücheler (1965) II 396, zie ook HLL 82

⁵³⁰ Schanz, Hosius 40-41.

⁵³¹ BAR 42F4 en 44E1.

⁵³² Zie bv. CLE 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174175, 176 en 177.

Philoxsenus, Philocratea, Philocalus en Philadelpus: vrijgelatenen

[---]leius L.l. Philoxsenus 1
 [---]Q et M.l. Philocratea
 [---]leius L. et (Gaiae) l. Philocalus
 [---]leius L.l. Philadelpus

---]u ullius vixsi quom fide 5
 ---]runt, vítam laudarunt meam.
 ---]nestam aeternam deveni domu[m].

3. (Gaiae) = *Q in lapide* 5. Sine lite et quest]u Bücheler : [procul met]u Barnabi , Bormann

...leius Philoxenus, vrijgelatene van Lucius;
 Philocratea, vrijgelatene van Marcus en ...
 Philocalus, vrijgelatene van ...leius en van Gaiae
 ...leius Philadelpus, vrijgelatene van Lucius

... van gelijk wie heb ik als een betrouwbaar mens geleefd.
 ... hebben, hebben mijn leven geloofd.
 ...eerbaar... ben ik aangekomen bij mijn eeuwige verblijfplaats

Monument: Alba Fucens⁵³³ (Massa d' Albe), Latijnse stad van de Marsi. Tablet uit lokale kalksteen van 80 x 100 cm, gevonden in het vroegere klooster van de Barnabiti. De linkerkant is afgebroken. Hederae distinguentes na *Philoxsenus* (r.1) en tussen *ullius* en *vixsi* (r.5).

Datering: mogelijk tussen 100a en 75a. De spelling met spirant is al vrij algemeen doorgevoerd, maar werd vergeten bij de tweede P van Philadelpus. De spelling met XS in *vixsi* en *quom* voor cum wijzen ook in die richting, maar het kunnen pseudo-archaïsmen zijn.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. Er zijn voldoende eindvoeten overgebleven om een senarius te herkennen. Bücheler vult aan:

Sine lite et quest]u ullius vixsi quom fide / Qui bene cogno]runt, vítam laudarunt meam. / Post vítam ho]nestam aeternam deveni domu[m].

Zonder onenigheid (?) en zonder grief van gelijk wie heb ik als een betrouwbaar mens geleefd. / Zij die me goed gekend hebben, hebben mijn leven geloofd. / Na een fatsoenlijk leven ben ik aangekomen bij mijn eeuwige verblijfplaats.

r.5: *vixsi quom fide*, hetzelfde verseinde hebben we al ontmoet in CIL I², 1218.

r.6: *cognorunt* is een aanvulling van Bücheler naar voorbeeld van CLE 64.⁵³⁴

Dit is een niet-geïndividualiseerde inscriptie. De laudatio is onpersoonlijk en kan voor elk van de 4 overledenen dienst doen. Dit toont aan dat men niet afkerig was van formules en niet-gepersonaliseerde inscripties. *Vixsi quom fide* werd trouwens al in een ander carmen aangetroffen, waar niet erg veel originaliteit van uitging (CIL I², 1218). Een waarschuwing is hier wel op zijn plaats: het vers is onvolledig en er is geen garantie dat de aanvullingen ook

⁵³³ BAR 42E4 en 44D1

⁵³⁴ CLE 64,3: *qui bene cognorunt, cognitam bene existumant.*

werkelijk zo op de steen stonden. In r.8 lijkt de aanvulling wel goed samen te gaan met de inhoud en de toon van dit carmen.

Aeternam ...domu[m] komt ook voor in CIL I², 1214, 1215 en 1930

Statuut en milieu: [---]Q : op de transcriptie van Barnabi staan de resten van een letter: de rechterhelft van de letter O, een D of een omgekeerde G. Daar O geen genitiefuitgang is en het daaropvolgende *et M. l.* duidelijk maakt dat hier een eerste manumissor moet staan, is een eventuele O de - eerder zeldzame - afkorting voor Olus (= Aulus).⁵³⁵ Zoals de tekst op de transcriptie staat, zou er ook een D van Decimus kunnen staan. De omgekeerde G van Gaiae behoort paleografisch eveneens tot de mogelijkheden,⁵³⁶ maar dit zou dan afwijken van de gebruikelijke volgorde,⁵³⁷ die in de daaropvolgende naam wel is aangehouden. Gewoonlijk wordt een man vóór een vrouw vermeld op de steen. Q (van Quintus) is uitgesloten, het beentje van de Q zou nog zichtbaar zijn.

Collectief graf voor 4 zekere liberti, de libertinatio is nog duidelijk leesbaar. Philoxenus, Philocalus en Philadelphus zijn door dezelfde meester vrijgelaten: hun gentilicia hebben hetzelfde einde, en ze zijn alle drie door een Lucius vrijgelaten. Philocratea dankt haar vrijheid aan twee *manumissores* Marcus en Aulus/Decimus/Gaia. Misschien was ze – al dan niet wettig – gehuwd met een van de drie conliberti, of zaten ze samen in een begrafeniscollege.

Er zijn geen opdrachtgevers opgegeven.

Literatuur: Diehl (1964) 698 || Barnabei (1888) 531

⁵³⁵ Cagnat (1914) 39.

⁵³⁶ Dit is de interpretatie van Bücheler in CLE.

⁵³⁷ Flory (1984) 220

Manlia Sabina, dochter van Lucius

Manlia L. f. Sabi[na] | 1
Parentem amavi, qua mihi fuit | parens,
virum parenti proxum[o colui loco.] |
Ita casta veitae constitit rat[io meae].
Valebis hospes, veive, tibi iam m[ors] uenit.] 5

Manlia Sabina, dochter van Lucius.

Ik hield van hem als van een vader, in de mate dat hij voor mij een vader was.

En als echtgenoot vereerde ik hem op de plaats naast mijn vader.

En zo is dan de balans van mijn leven onbezoedeld.

Vaarwel, vreemdeling, geniet van het leven. Voor jou komt de dood er ook al aan

Monument: Trebula Mutuesca, territorium van de Sabijnen, ten noordoosten van Rome, nu Monteleone.⁵³⁸ Verloren gegaan, de tekst is enkel bekend uit de transcriptie van Hieronymus Amatus, *codices Vaticani* 9734 en 9775.

Datering: mogelijk einde IIa, begin IA. De U voor I in de superlatief (*proxumo*) begint te verdwijnen, maar dit is erg onzeker. De EI in *Veitam* en *veive* is een oudere taalvorm die vanaf Sulla gewoonlijk vervangen wordt door I-longa. De spelling is hier ingegeven uit metrische overwegingen: men wou duidelijk maken dat hier een lange klank stond.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. De aanvullingen volgen de tekst van CLE en zijn gegeven exempli gratia. De laatste aanvulling *tibi iam mors venit* lijkt wel zeer aanvaardbaar.

r.2: *qua*: men verwacht *qui*, maar wellicht heeft men hier voor het adverbium gekozen om een opeenvolging van I-klanken te vermijden (...*amavi, qui mihi fuit*...)

r.4: *casta*: OLD s.v. *castus* n° 2: free from vice, upright, moral

r.5: *Valebis*: het futurum pro imperativo staat hier in iuxtapositie met het praesens *veive*.

Statuut en milieu: zekere ingenua uit de gens Manlia. Dit was een patriciërs geslacht, van Etruskische oorsprong. Ze hebben sterk aan hun naam vastgehouden, en er zijn weinig gevallen bekend van plebejische Manlii. (clientes, uitgestoten patriciërs, liberti).⁵³⁹ De kans dat dit een dame is uit de patricische familie is echter klein: ze draagt een cognomen en de uitdrukking van *affectio maritalis* in een grafscript hoort in dat geval niet bij haar stand.⁵⁴⁰

Sabi(?) is geen tribusopgave voor Sabatina: de afkorting klopt niet⁵⁴¹ en Trebula Mutuesca was ingedeeld bij de tribus Sergia. Sabinus had oorspronkelijk een etnisch-geografische betekenis, en heeft die hier misschien behouden, want Trebula Mutuesca lag op het grondgebied van de Sabini. Het was een van de meest verspreide cognomina.⁵⁴² Het is niet bekend als erfelijk cognomen bij de patricische gens Manlia,⁵⁴³ en moet dus hier als een

⁵³⁸ BAR 42D4; CIL I² ad loc. vermeldt *Massacci in Sabinis*. Vermoedelijk wordt een moderne eigennaam bedoeld (landgoed, klooster, gehucht?) Er is geen moderne noch een antieke plaatsnaam Massaccus, Massaccum, Massacco etc. De enige topografische naam die gelijkenissen vertoont is Massicus, een berg in Campanië.

⁵³⁹ RE s.v. *Manlius* k 1149. maar zie bv CIL I², 1218: Manlia Gnome is zeker een vrijgelatene.

⁵⁴⁰ Massaro (1992) 80-81 met het voorbeeld van Claudia.

⁵⁴¹ Cagnat (1914) 64 geeft Sab, Sabati en Sabatin.

⁵⁴² Kajanto (1965) 20, 30 en 51.

⁵⁴³ RE s.v. *Manlius* k 1591.

gewoon cognomen beschouwd worden. Dat maakt de kans kleiner dat deze dame uit de hogere stand komt.

De dedicant is waarschijnlijk haar man: het carmen zet vooral haar liefde voor hem in de verf. Ze kan zich natuurlijk ook zelf als goede echtgenote hebben laten portretteren. Het statuut van haar man is niet opgegeven. In een wettig huwelijk zou hij waarschijnlijk een ingenuus geweest zijn, huwelijken tussen ingenuae en liberti werden op algemene afkeur onthaald.⁵⁴⁴

Literatuur: Warmington (1940) 30 n°63 || Diehl (1964) 663 || Massaro (1992) 19 nt 23

CIL I², 1837

IX: 4933; ILLRP: 971; CLE: 54

Posilla Senenia, dochter van Quarta; Quarta Seneia, vrijgelatene van Gaius

Posilla Senenia Quart(ae) f., Quarta Senenia C.I. | 1
Hospes, resiste et pa[rite]r scriptum perlig[e], |
matrem non licitum ess[e uni]ca gnata fruei, |
quam nei esset credo nesci[fo] qui] inueidit deus. |
Eam, quoniam haud licitum [est v]eivam a matre ornarie[r], | 5
post mortem hoc feci[t] aiq[uo]m, extremo tempore |
decoravit eam monumento, quam deilexserat.

I Quart(ae) f. Bücheler : Quart(i) f. Degrassi, Kajava : QUART I Ritschl 5. feci[t] : feci[t] lapis

Posilla Senenia, dochter van Quarta; Quarta Senenia, vrijgelatene van Gaius.
Vreemdeling, sta even stil en lees dan ook eens door wat hier geschreven staat, dat het een moeder niet gegund was aan haar enige dochter vreugde te beleven. Een of andere god, geloof ik, gunde haar niet dat ze leefde.
En omdat het haar in haar leven helemaal niet gegund was door haar moeder te worden opgemaakt, heeft zij dat na haar dood gedaan, in haar laatste ogenblikken, zoals billijk was. Ze heeft haar, die ze liefhad met een monument vereerd.

Monument en vindplaats: grondgebied van Trebula Mutuesca,⁵⁴⁵ het vroegere territorium van de Sabijnen (nu Monteleone di Spoleto). Vier stenen tabletten, die in elkaar passen. Bovenaan versierd met twee stierenhoofden aan elke rand, in het midden twee vogels die zich met druiven voeden, tussen de stierenkoppen en de vogels twee bustes. Het gedeelte onderaan rechts is aan de linkerkant beschadigd, vandaar de aanvullingen.

Datering: Periode van Sulla:⁵⁴⁶ vanaf Cicero wordt het perfectum *licitum esse* niet meer gebruikt (wel het praesens *licet*).

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii.

Veel archaïsmen: *fruei*, *nei*, *inveidit*, *veivam*, *ornarier*, *deilexserat*, *aiquom*.

r.5: *ornarier*: archaïserende vorm voor de infin. pass.⁵⁴⁷

⁵⁴⁴ Duff (1958) 60-62; Treggiari (1969) 210-211

⁵⁴⁵ BAR 42D4

⁵⁴⁶ CLE ad loc.

r.6: *aiquom* = *aequum est*, het is passend (Gaffiot s.v. *aequus* 5).

Statuut en milieu: Posilla was zeker *ingenua* (filiatie). Posilla kan praenomen zijn, maar is hier ongetwijfeld als cognomen gebruikt (Posilla is een diminutief van *pusa*: klein meisje).⁵⁴⁸ Als *unica gnata* had ze geen behoefte aan een distinctief praenomen. De dedicant, haar moeder, was een vrijgelatene. Quarta kan een cognomen of een praenomen zijn.⁵⁴⁹

De moeilijkheid ligt in de filiatie: indien *Quart(ae) f.* de juiste aanvulling is, was Posilla een buitenechtelijk kind van deze liberta en is ze zeker na de vrijlating van haar moeder geboren.

Het bijzondere aan deze mogelijkheid ligt in het feit dat de filiatie zelden met de naam van de moeder werd aangegeven. In dat geval ging het om onwettige kinderen,⁵⁵⁰ en daarvoor was de filiatie *Spuri filius/a* gebruikelijk.⁵⁵¹

Als *Quart(i)* de juiste interpretatie is, wat ik betwijfel,⁵⁵² hebben we te maken met een ongewoon praenomen voor een man, of met een filiatie door cognomen: beide gevallen zijn uitzonderlijk.⁵⁵³

Literatuur: PMLE tab. LXXIX Aa-d (afb.) || Warmington (1940) 20, n° 23 || Diehl (1964) 602 || Ritschl F. (1878) 746-49 || Wolff (2000) 136 || Kajava (1994) 60, 64

⁵⁴⁷ LGr 328.

⁵⁴⁸ Kajava (1994) 60 en 119-120 gaat hier uit van een praenomen. Voor Posilla als praenomen zie ook *ibid.* 124; Sandys (1927) 210, en Kajanto (1972) 20, 29.

⁵⁴⁹ Salomies (1987) 111-112 en 118-119. Kajava (1994) 64 interpreteert Quarta als praenomen.

⁵⁵⁰ Cagnat (1914) 61, Sandys (1927) 214.

⁵⁵¹ Solin (1971) 40.

⁵⁵² Maar wel zo aangevuld door Degrassi en Kajava.

⁵⁵³ Cagnat (1914) 61, Sandys (1927) 214.

Protogenes, slaaf van Cloelius. Een mimespeler.

*Protogenes Cloul(i) | suavei(s) heicei situst | mimus,
plouruma que | fecit populo soueis | gaudia nuges.*

Hier ligt Protogenes van Cloelius, een charmante mimespeler.
Die de mensen met zijn grappenmakerij veel plezier schonk.

Monument: in de buurt van Amiternum,⁵⁵⁴ gebied van de Sabijnen. Nu in het museum van l'Aquila. Kalkstenen tablet van 29 x 57 x 12 cm, dat was ingemetsd in een kerkmuur. Eerder slordig uitgehakt, onregelmatige lettergrootte en schikking. Scheidingspunten of lijntjes tussen de woorden.

Datering: 1ste helft van IIA. Op paleografische gronden.⁵⁵⁵ de vorm van de gebruikte letters wijst op de oudheid van deze inscriptie: P met open onderkant en de L, tweemaal met een recht beentje, tweemaal met een naar boven gerichte hasta, laten een datering voor de helft van IIA doorschijnen. Courtney vermoedt kort na de introductie van de hexameter door Ennius.⁵⁵⁶

Taalkundig-inhoudelijk: het tweede vers is een hexameter, het eerste waarschijnlijk ook, of toch minstens een poging om een hexameter te produceren. De laatste lettergreep van *situst* moet dan wel kort gescandeerd worden, en *soueis* als monosyllabe. Door het vroege voorkomen van een hexameter in de funeraire epigrafische poëzie en enkele anomalieën in de prosodie heeft men andere voorstellen voor de scansie gedaan: hinkjamben⁵⁵⁷ of Saturnii.⁵⁵⁸ Over de aard van het metrum bestaat misschien wel discussie, maar algemeen aanvaardt men hier een metrische tekst.

Interpretatie in klassiek Latijn:⁵⁵⁹ *Protogenes Cloeli servus hic situs est suavis mimus qui populo suis nugis plurima fecit gaudia*⁵⁶⁰

Statuut en milieu: de genitief van Clouli wijst op een slaaf: van Cloulius. Dit is een van de vroegste attestaties van mimespelers in Rome. De aanwezigheid van een Griekse naam is een argument voor de stelling dat metrische grafschriften door Grieken en hellenofiele Romeinen in Rome geïntroduceerd werden. Voorzichtigheid is wel geboden; volgens Solin, wijst een Griekse naam niet zozeer op een Griekse afkomst, maar wel op een slavenachtergrond van de betrokkene.⁵⁶¹ Het was de meester die besliste welke naam zijn slaaf droeg. Protogenes moet alleszins Latijn gesproken hebben, want mimespelen waren deels gesproken sketches, zonder veel literaire verfijning.⁵⁶²

Opdrachtgever: niet vermeld. Mogelijk Protogenes zelf.

⁵⁵⁴ BAR 42E4.

⁵⁵⁵ Warmington (1940) ad loc: 165a - 160a; Plessis (1905) 54 en Galletier (1922) 171: ca 160a

⁵⁵⁶ Ennius stierf in 169a. Wachter vermoedt vooral op basis van de paleografie kort na 170a. cf. Wachter (1987) 416.

⁵⁵⁷ Wachter (1987) 417-418.

⁵⁵⁸ Gentili (1990), conclusies p. 133. Bespreking over de mogelijke metra bij Massaro (1992) 53-54 nt 70.

⁵⁵⁹ CIL I2 n°361.

⁵⁶⁰ Stowasser (1903) 269: *Protogenes Cloulii – suave ei! heic einsitus mimust,...*

⁵⁶¹ Solin (1971) 137 en 158.

⁵⁶² Wolff (2000) 61, RE s.v. *Mimos* k. 1744; Courtney (1995) 234, Granarolo (1971) 210,

Literatuur: PMLE tab. XLIX g (afb.) || CIL I²⁽⁴⁾ t.96 fig.2 (afb.) Warmington (1940) 10 || De Rosalia (1972) n° 34 || Ernout (1967) n° 134 || Courtney (1995) 16 || Granarolo J. (1971) 209-210 || Wachter (1987) 416-419 || Stowasser (1903) 268-269 || Wolff (2000) 60-61, 84 || Gentili B. (1990) 131-141 || Plessis (1905) n° 11 || Massaro (1992) 53-54 nt 70 || Bücheler (1965) I, 405 || CSE 108-114

CIL I²: 1924

IX: 5557; ILLRP: 974; CLE: 69

**Gaius Turpidius, zoon van Publius van de Tribus Horatia;
Gaius Turpidius severus, zoon van Gaius.**

C.Turpidi(us) P. f. Hor(atia). | 1
[C.Tu]rpidius C. f. Severus. F(ilius) v(ixit) a(nnos) XVI. |
[Par]entibus praesidium, amíceis gaudium |
[po]llicita pueri virtus indigne occidit, |
quoius fatum acerbum populus indigne tulit | 5
magnoque fletu funus prosecutus est.

2. Severus F(ilius) : Severus f(ecit) Meyer

Gaius Turpidius, zoon van Publius van de Tribus Horatia;
Gaius Turpidius Severus, zoon van Gaius. De zoon leefde 16 jaar.
Een steun voor zijn ouders, een vreugde voor zijn vrienden.
Op smadelijke wijze stierf het veelbelovende talent van de jongen.
Zijn bitter lot verdroegen de mensen met verontwaardiging.
en met een diepe droefenis volgden ze de begrafenis.

Monument en vindplaats: Urbs Salvia, (nu Fiastra).⁵⁶³

Datering: vermoedelijk uit IA.⁵⁶⁴ De juist afgekorte tribusaanduiding laat na 90a vermoeden, maar verder is de inscriptie moeilijk dateerbaar. De í in amíceis is niet noodzakelijk een echte I-longa: verschillende andere letters zijn ook groter dan de anderen. Misschien tegen het einde van de republiek: de vader heeft nog geen cognomen (hij is wel ingenuus), maar zijn zoon wel. Mogelijk zitten we hier in de periode waarin ingenui cognomina beginnen te dragen.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii.

Statuut en milieu: ingenuus. Opdrachtgever: zijn vader die ook ingenuus is

Literatuur: Diehl (1964) 685 || Kruschwitz (2001) 55-56

⁵⁶³ BAR 42E2.

⁵⁶⁴ ILLRP ad loc zonder verantwoording.

Anoniem

*[H]ospes reseiste et aspice aet[ernam] | domu(m).
Pro meritis statuit | coiux coiugei e[st] sibeij.*

Vreemdeling, houd halt en kijk naar het eeuwige verblijf,
Een man heeft het opgericht voor zijn echtgenote, voor haar verdiensten
en voor zichzelf.

Monument en vindplaats: Gevonden te Gallignano (Ancona), cippus uit lokale kalksteen (55 x 44 x 25 cm)⁵⁶⁵ die aan beide kanten afgebrokkeld is. Nu in het museum van Ancona. Boven de inscriptie is een reliëf van een vrouwenbuste en van een wolmand te zien, met de volgende letters:

boven de buste : [- - -]ma ca|[- - -]us coli
op de wolmand : l[- - -]
Degrassi vult aan : [- - -]ma ca|[lath]us coli en: l[ana]

Datering: IA volgens Degrassi (*Imagines*) zonder verantwoording. Op kunsthistorische gronden behoort de Augusteïsche periode al tot de mogelijkheden, maar het lettertype schijnt nog in de Republiek thuis te horen.⁵⁶⁶

Taalkundig-inhoudelijk: regelmatige jambische senarii.

Mogelijk bestond de tekst boven de buste ook uit jamben: *colus* komt meer voor in de epigrafische carmina. *Mereor* daarentegen is zeldzaam en wordt nergens anders gebruikt om de goede kwaliteiten van een echtgenote te beschrijven. Misschien was de verdwenen tekst een nadere beschrijving van haar *meritis*.⁵⁶⁷

R.2: *aet[ernam] | domu(m)*: cf. CIL I², 1214 r.21 *aeterna domu* en CIL I², 1822 r.7: *aeternam domum*; waarschijnlijk ook in CIL I², 1215 r.19/20: *[domus] aeterna*, maar dit berust op een aanvulling.

Statuut en milieu incerti zonder gentilicia. Van een man voor zijn vrouw en voor zichzelf.

Literatuur: Ciavarini (1893) 28 || *Imagines* 331 || Warmington (1940) 38 n° 83 || Diehl (1964) 667 || Wolff (2000) 58 || Kruschwitz (2001) 59-61

⁵⁶⁵ Maten uit Ciavarini (1893) 28 en CIL I², ad loc. Kruschwitz (2001) 59 geeft 54 x 54 x 25 cm op.

⁵⁶⁶ Kruschwitz (2001) 59.

⁵⁶⁷ Kruschwitz (2001) 60.

Truttedia (Appia), vrijgelatene van Publius Truttedius Amphio

Truttedia híc | cubat
P.Truttedi | Amphionis lib., | nomine servile Appia. |
Patronus emit sibi et | illae et sueis.
In f(ron)te p(edes XIV, | in ag(ro) p(edes) XIII.

Hier rust Truttedia, vrijgelatene van Publius Truttedus Amphio;
 haar slavenaam was Appia.
 Haar meester heeft het voor zichzelf, voor haar en voor zijn verwanten gekocht.
 14 voet breed, 14 voet diep.

Monument en vindplaats: Claterna in Gallia Cisalpina,⁵⁶⁸ nu Modenese. Cippus
 Gevonden in een kerk nabij een begraafplaats. Ligatuur van *TE* in *Truttedia* en *Truttedi*

Datering: IA: Amphionis met geschreven aspiratie, de vermelding van de maten van het graf kan de late republiek aanwijzen.

Taalkundig-inhoudelijk: de metrische intentie is twijfelachtig: r.1 en r.2 bestaan uit jambische voeten, r.3 is een onvolledige senarius, de toevoeging van *et* zou een complete senarius geven⁵⁶⁹ (*emit et sibi et illae*). Volgens mij eerder toevallig, nergens uit het Carmen blijkt een overdreven bekommernis voor vormelementen. Het lijkt me sterk dat een Romein, die een metrische tekst wou maken, niet zelf de voorgestelde aanvulling met *et* als metrisch zou aangevoeld hebben. *Illae* is bovendien een foutieve vorm voor *illi* (datief).⁵⁷⁰

Statuut en milieu: gemengd graf. De opdrachtgever is Publius Truttedius Amphio, die geen statuut aangeeft (*incertus* met *gentilicium*), maar zijn Grieks cognomen kan wel een voormalig slavenbestaan verraden. Het graf heeft hij opgedragen aan zijn vrijgelatene Truttedia, en aan zichzelf. Op het graf is ook nog haar vroegere status expliciet vermeld (*nomine servile*).

Sueis kan staan voor zijn verwanten of voor hun beider verwanten.

Literatuur: Diehl (1964) 636^{add} || Solin (1971) 82

⁵⁶⁸ BAR 40B4.

⁵⁶⁹ CLE^E 132.

⁵⁷⁰ GL 59.

Marcus Statius Chilo, vrijgelatene van Marcus

*M. Statius | M. l. Chilo | hic. |
 Heus tu, viator las|se, qu(i) me praete|reis, |
 cum diu ambula|reis, tamen hoc | veniundum est tibi. |
 In f(ron)te p(edes) X, in ag(ro) | p(edes) X.*

Marcus Statius Chilo, vrijgelatene van Marcus ligt hier.
 Hé jij daar, vermoeide reiziger, jij die me voorbijloopt,
 Al wandel je nog lang rond, toch zul je eens naar hier moeten komen.
 10 voet breed, 10 voet diep

Monument en vindplaats: Cremona, Mantua⁵⁷¹ bij de Porta Margherita. Kalkstenen stèle van 100 x 72 x 18 cm. Nu in Milaan, in de reserves het *Castello Sforzesco*.

Datering: Sulla of later, want hij draagt het praenomen van zijn vroegere meester. Volgens Warmington vroeg in IA, maar zonder verantwoording. De paleografie hoort wel thuis in die periode.⁵⁷² De opgave van de maten van het graf kunnen de late Republiek aanwijzen.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. Synaloefe van *ambulareis* met *diu*, dat monosyllabisch wordt gescandeerd na verharding van *I* tot *J*.

Cf. Seneca:⁵⁷³ *peregrinatio est vita, cum multum ambulaveris (diuque), redeundum est tamen*; en op een graf in Narbonensis (CLE 83,4): *invitus venio, veniundum est tamen*. De tekst is een voorbeeld van een uitnodiging om te berusten in het onvermijdelijke van de dood.

Statuut en milieu: Vrijgelatene. Er is geen opdrachtgever vermeld, waarschijnlijk was hij dat zelf: de waarschuwing aan de toevallige voorbijganger wordt door hem uitgesproken.

Literatuur: Warmington (1940) 16 n° 41 || Diehl (1964) 620 || Purdie (1935) 40
 || Massaro M. (1992) 26 nt 34 || Kruschwitz (2002)² 47-48

⁵⁷¹ BAR 39G3

⁵⁷² Kruschwitz (2002)² 47.

⁵⁷³ geciteerd in CLE.

Anoniem

*Mater monumentum fecit | maerens filio,
ex quo nihil | unquam doluit, nise cum is non fuit.*

Een bedroefde moeder heeft dit monument opgericht voor haar zoon,
Om wie ze nooit verdriet heeft gekend, behalve nu hij niet meer is.

Monument en vindplaats: inscriptie op een voetstuk waarop mogelijk een altaar heeft gestaan. Oude letters, diep ingesneden. Versieringen rechts van de tekst. Aanvankelijk in de kathedraal van Cremonae, later in het huis van de kannunik. Nu in de reserves van het *Castello Sforzesco*. Beschreven door Mommsen, maar nu beschadigd.

Datering: niet dateerbaar.

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii. Oud eenvoudig vers, dat aanvankelijk gebruikt werd voor een overleden echtgenoot, maar later ook voor kinderen en andere familieleden.⁵⁷⁴ Het was een populair thema, gelijkaardige verzen vindt men o. a. in CLE 153, 154, 155, 161, en 162.

Statuut en milieu: incertus zonder gentilicium. Opdrachtgever: zijn moeder, eveneens incerta zonder gentilicium.

Literatuur: Diehl (1964) 699 || Purdie (1935) 67 || Massaro (1992) 21

⁵⁷⁴ Purdie (1935) 67; Voor de thematiek zie ook Lattimore (1962) 187-191.

Salvia, graf eigendom van Gaius Pagurius Gelos, vrijgelatene van Gaius

C. Paguri C. I. Gelotes 1
Hospes resiste et tumulum hunc excelsum aspice(e),
quo continentur ossa parvae aetatulae.
sepulta heic sita sum, verna quoius aetatula.
gravitatem officio et lanificio praestitei. 5
queror fortunae cas{s}um tam iniquom et graue[m.]
nomen si quaeras, exoriatur Saluiae.
ualebis hospes, opto ut seis felicior.

1. Gelotes *cod* : Gelotis *Bücheler* 2. aspice *Bücheler* : aspice *cod* 4. heic *Bücheler* : haec *cod*
 5. praestitei *cod* : praestitit *Gruterius* 7. si *Bücheler* : ei *cod* exoriatur *Bücheler* : exoraturi *cod* : exaratum
Hauptius : C. Paguri *Gruterius* 8. seis *Bücheler*, *Hauptius* : sanctis *cod* : seis *Hauptius* : sis *Gruterius*

Voorbijganger, blijf even staan en bekijk de grafheuvel die hier is opgetrokken, waarin het gebeente ligt opgeborgen van een tenger wezen, jong in jaren. Hier lig ik begraven, ik, van wie de leeftijd nog in zijn lente was. Ik legde ernst in mijn taak en in het spinnen van de wol. Ik jammer over het lot van Fortuna, dat zo oneerlijk en hardvochtig is. Vraag je naar mijn naam, dan zal Salvia weerklinken. Vaarwel, voorbijganger, ik hoop dat jij meer geluk hebt.

Monument: uit Eporedia⁵⁷⁵ in Gallia Cisalpina, het huidige Ivrea, waar in de oudheid een Romeinse kolonie was gevestigd in het district van de Salasi, aan de Duria. De inscriptie is verloren gegaan, de tekst is enkel bekend uit de *codex Palatinus 833* (11de eeuw).

Datering: Zeker niet vóór 100a, want dan pas werd de kolonie gesticht. Sulla of later: Gaius Pagurius draagt hetzelfde cognomen als zijn meester. De orthografie vertoont archaïsche trekken: *heic*, *quoius*, *seis*, mogelijk dateert deze inscriptie nog uit de eerste helft van IA. *Iniquom*: is hier geen argument, een O na een U in de uitgangen van de 2de verbuiging blijft zich handhaven tot in de vroege Keizertijd.⁵⁷⁶

Taalkundig-inhoudelijk: jambische senarii.

r.2: *Parvae aetatulae*: vergelijk met CIL I², 11, L. Cornelius Scipio, waar *aetate parva* een concrete waarde van 20 jaar krijgt. Het gaat hier dus niet noodzakelijk om een kind.

r.3: *Verna quoius aetatula*: *cuius aetatula verna fuit* (*quoius* = *cuius*). *Verna* (<*vernus*) is hier het adjectief van *ver* (lente), en niet het substantief *verna*, - *ae* (in het huis geboren slaaf)

Statuut en milieu: C. Pagurius Gelos is een zekere libertus (libertinatio), zijn cognomen is Grieks (γέλως, γέλος: gelach of voorwerp van gelach.).

⁵⁷⁵ BAR 39B3.

⁵⁷⁶ LGr 61 en 90.

Salvia's statuut is incerta, de naam werd zowel als praenomen, als gentilicium en als cognomen gebruikt.⁵⁷⁷ Een Praenomen is hier onwaarschijnlijk: er zijn weinig getuigenissen van Praenomina voor vrouwen.⁵⁷⁸

Salvia is tevens een veel voorkomend gentilicium.⁵⁷⁹ Uitgaand van een gentilicium⁵⁸⁰ kan deze Salvia de vrouw geweest zijn van C. Pagurius, maar ook zijn dochter. In dit laatste geval moet ze een onwettig kind geweest zijn, aangezien ze niet zijn gentilicium draagt.⁵⁸¹

De laatste mogelijkheid is Salvia als cognomen te beschouwen: Salvia werd veel gebruikt als cognomen, vooral in slavenmilieus.⁵⁸² Het kan dus zijn slavinetje geweest zijn, maar ook zijn vrouw, die dan na haar vrijlating haar roepnaam als cognomen behouden heeft.

Waarschijnlijk was het zijn vrouw: *lanam facere* (r.5 *lanificio*) is een kwaliteit die vooral voor gehuwde vrouwen werd gebruikt.⁵⁸³ Een andere eigenschap die men bij gehuwde vrouwen waardeerde was *domum servare* en dat wordt hier waarschijnlijk bedoeld met *officio*.

Literatuur: Warmington (1940) 38 n° 85 || Diehl (1964) 666

⁵⁷⁷ Kajanto (1972) 22; Kajava (1994) 69-70; Schulze (1966) 471-472. Voor praenomina zie ook Cagnat (1914) 42.

⁵⁷⁸ Cagnat (1914) 47; Kajanto (1972) 18; op zijn lijst met vrouwelijke praenomina in inscripties ibid. 20 komt geen Salvia voor, maar hij geeft toe dat het om een dubbelzinnige naam gaat, ibid. 22.

⁵⁷⁹ Schulze (1966) 472.

⁵⁸⁰ *Nomen* in r.7 duidt niet noodzakelijk op het gentilicium, het werd voor een naam in het algemeen gebruikt. cf. CIL I², 3449d: ...*Thoracis perlege nomen*...; CIL I², 3449h ...*huius nomen Salviolae*...; en mogelijk ook CIL I², 1702.

⁵⁸¹ In dat geval had hij geen *iustum matrimonium* met haar moeder. Een mogelijkheid is dat hij, toen hij nog slaaf was, in concubinaat leefde met een vrije vrouw (*liberta* of *ingenua*) en Salvia uit deze verhouding geboren werd. Dit soort gevallen kwam voor, cf. Flory (1984) 217.

⁵⁸² Kajanto (1965) 134, 177 en Schulze (1966) 472.

⁵⁸³ Massaro (1992) 111-112, voor *domum servare* 109-11; Wolff (2000) 127.

Diphilus ?

[---]ϛiphilus

[---]ne auaritie [---]it, ad [---] uenit. uale

door Bücheler aangevuld:

Dives si]ne auaritie [uix]it, ad [Ditem] uenit. uale

Hij heeft geleefd als een rijk man, zonder inheligheid. Nu is hij naar Dis gegaan.
Vaarwel.

Monument: Aquileia,⁵⁸⁴ kalkstenen tablet van 35 x 47 x 16 cm; lettergrootte 5 cm. Redelijk oude letters (*litteris satis antiquis*).

Datering: na 100a door aspiratie in *diphilus*. Verder niet dateerbaar wegens te fragmentarisch. De aanwijzingen van CIL zijn zoals steeds erg vaag.

Taalkundig-inhoudelijk: er is te weinig overgebleven van de oorspronkelijke inscriptie om een metrische intentie te aanvaarden. De aanvullingen zijn verder te arbitrair om conclusies uit te trekken. Büchelers aanvulling zou een trocheïsche octonarius geven,⁵⁸⁵ hijzelf zag er een septenarius in.

Dives is een woordspelling op *Dis*. *Dis Pater* was in de Romeinse religie de heerser over de onderwereld en zijn naam was afgeleid van *ditis*, een contrasterende vorm van *dives*, 'rijk'.⁵⁸⁶ *Dis Pater* was rijk in die zin dat zijn onderhorigen in aantal bleven aangroeien. Zijn Griekse tegenhanger, Pluto (< πλοῦτος), had zijn naam om dezelfde reden gekregen.⁵⁸⁷ Deze woordspeling geeft het gedicht een sarcastisch ondertoontje. Dit alles natuurlijk als men het fantasietje van Bücheler aanvaardt

Statuut en milieu: *Diphilus* is een bestaand cognomen van Griekse oorsprong dat in de Republiek een 6-tal keer geattesteerd is bij slaven of liberti, en bij incerti.⁵⁸⁸

Literatuur: Massaro (1992) 26 nt 34

⁵⁸⁴ BAR 19F4.

⁵⁸⁵ Massaro (1992) 26 nt. 34.

⁵⁸⁶ OLD s.v. *dis* (1)

⁵⁸⁷ Larousse 211.

⁵⁸⁸ Solin (1982) 36.

Plotia, ook wel Prune (Phryne) genoemd, vrijgelatene van Lucius en Fufia

Plotia L. et Fufiae l.-

Prune Haec vocij|tatast ancilla - heic sitast.

Haec | qualis fuerit contra patronum, patro|nam, parentem, coniugem, monumen|tum indicat. Salve, salvos seis.

Plotia, vrijgelaten van Lucius en Fufia,

dit dienstmeisje dat vaak ook Phryne genoemd werd, ligt hier.

Hoe zij hier was voor haar meester en haar meesteres, haar vader en haar man, dat toont dit gedenkteken aan. Vaarwel, het ga u goed.

Monument en vindplaats: Carthago Nova⁵⁸⁹ (Cartagena, Spanje) kalkstenen tablet, gevonden in de trappen van het stadhuis van Cartagena, herkomst onbekend. Het tablet is nu in twee gebroken; het eerste deel (± 26cm x 37 cm) wordt bewaard in het *Museo Arqueológico Nacional* van Madrid, het andere deel in het *Museo Arqueológico Municipal* van Cartagena. Zeer goede, oude letters.

Datering: Warmington (1940): mogelijk IA, zonder verantwoording; Koch⁵⁹⁰ (1993) na de oorlog tegen Sertorius,⁵⁹¹ maar ook zonder verantwoording. De orthografie (Prune voor Phryne, Y nog niet ingevoerd en de spelling zonder spirant) en het schriftbeeld laten toe iets vroeger te dateren: eind IIA begin IA.

Taalkundig-inhoudelijk: polymetra commatica: r.2 en r.4 missen beiden een voet om een complete jambische senarius te vormen, in r.3 zijn de twee eindvoeten zoals in een dactylische hexameter. De metrische elementen berusten niet op toeval, er is moeite gedaan om een welklinkende tekst te produceren. Buiten de ritmische elementen is er ook nog het trikolon *haec heic haec*; de assonanties in *vocitast* en *sitast* en in *patronum*, *patronam*, *parentem*, *coniugem*, *monumentum*; en tot slot de alliteraties in *patronum*, *patronam*, *parentem*, en in *salve*, *salvos seis*.

Vocitast en *sitast*: fonetische schrijfwijze voor *vocitata est* en voor *sita est*. *Heic* voor klassieke *hic*; *salvos seis* voor *salvus sis*.

fuerit is een indirecte vraag.

Syntactisch wringt een asyndeton van *vocitast* en *sitast* (Plotia Phryne, vrijgelatene van Lucius en Fufia, werd zij hier genoemd; ze ligt hier), zodat we *vocitast* beter als tussenwerpsel nemen met Prune als onderwerp, dat losgekoppeld wordt van de normale naamgeving.

Contra in de betekenis van *erga* is uitzonderlijk. (dit is de enige vermelding in OLD) *Salve* is de groet van de viator aan de overledene, *salvos seis* is de wens van de overledene aan de viator⁵⁹²

Salve is volgens Koch een equivalent voor de Griekse formule χαίρει en zou er op kunnen wijzen dat Plotia Griekse wortels heeft, ondanks het feit dat het in deze periode al de mode was om slaven een Griekse naam te geven.⁵⁹³

⁵⁸⁹ BAR 27E4.

⁵⁹⁰ Koch (1993) 205.

⁵⁹¹ Beëindigd in 72a met de dood van Sertorius.

⁵⁹² Kruschwitz (2002)² 50, Beltrán (1950) 419.

Statuut en milieu: zeker vrijgelatene (libertinatio), maar ze wordt ook nog als *ancilla* vernoemd. Phryne was ook de bijnaam van een aantal bekende Atheense courtisanes.⁵⁹⁴

De dedicant was normaal haar man, als ze een wettig huwelijk met hem had. Maar volgens de inhoudelijke logica komen ook haar patroni en haar vader in aanmerking. *Haec qualis fuerat ... indicat* is dan te interpreteren als: hoe geliefd zij was moet deze gedenksteen aantonen, die haar meesters, haar vader en haar echtgenoot haar uit erkentelijkheid gegeven hebben. De volgorde van de namen op de steen kan beantwoorden aan een sociale rangorde in de realiteit.⁵⁹⁵

Literatuur: *Imagines* 333a || Beltrán (1950) n° 78 || Warmington (1940) 32 n° 67
|| Kruschwitz (2002)² 48-50 (+afb.)

⁵⁹³ Koch (1993) 205.

⁵⁹⁴ Ar. *Eccl.* 1101.

⁵⁹⁵ Volgens Kruschwitz (2002)² 50 is dat hier niet het geval

Lucius Sulpicius, zoon van Quintus, Kleinzoon van Quintus

*L.Sulpicius Q. f. Q. n. | Col(lina) Hic situs est |
Ille probatus iudiciei | multeis cognatis atque | propinqueis.*

Lucius Sulpicius, zoon van Quintus; kleinzoon van Quintus, van de tribus Collina ligt hier. Hij werd gewaardeerd in het inzicht van veel bekenden en verwanten.

Col(lina) *priores* : Col(onus) *Degrassi*

Monument en vindplaats: Carthago Nova, Spanje. Ontdekt in een Fransiscaner klooster, vervolgens in het stadhuis, nu in het *Museo Arquelógico*. Tablet van 38 x 92 cm.

Datering: na 90a door de reguliere tribusaanduiding. Waarschijnlijk nog uit de Republiek wegens de afwezigheid van een cognomen bij een ingenuus. Ook de orthografie (EI in *iudiciei*, *multeis* en *propinqueis*) geeft een lichte voorkeur voor deze periode, maar is niet decisieef.

Het is aannemelijk dat deze inscriptie nog voor 49a, voor de *deductio in colonia*⁵⁹⁶ van Carthago Nova werd gemaakt. Vanaf de *deductio* werd Carthago Nova ingedeeld bij de tribus Sergia, (cf. infra) maar Lucius Sulpicius is ingeschreven in de tribus Collina, een van de 4 stedelijke tribus en van oudsher vooral gereserveerd voor de bezitslozen en de nieuwe burgers (zoals vrijgelatenen en peregrini die burgerrecht verworven hadden). Deze stedelijke tribus genoten weinig aanzien en Collina nog het minst.⁵⁹⁷ Als L. Sulpicius een nieuw aangekomen immigrant in Carthago Nova was, had hij bij zijn aankomst de keuze om zijn vroegere tribus te behouden, of zich in te schrijven in de plaatselijke tribus.⁵⁹⁸ De vraag is waarom L. Sulpicius - die zich met zijn filiatie al drie generaties als Romein en als ingenuus profileert - de tribus Collina niet verruild heeft voor de meer prestigieuze tribus Sergia. Daarentegen zou hij zijn tribus vermeld hebben in een stad, waar al wel een *conventus Romanus* aanwezig was, maar die nog niet officieel tot kolonie herleid was.

Taalkundig-inhoudelijk: Het gedeelte vanaf *iudiciei* is een regelmatige hexameter. Ook kan men, in navolging van Massaro, het gedeelte vanaf *ille* als een anapestische octonarius scanderen.⁵⁹⁹ Dit lijkt logischer omdat de vaste formule *Hic situs est* dan samen met de naamgeving genomen wordt, en de laudatio in zijn geheel een aparte nadruk krijgt door het metrum.

Statuut en milieu: zekere ingenuus. Volgens Degrassi is *Col* in vroegere uitgaven verkeerd uitgewerkt als een tribusvermelding (van de tribus Collina), terwijl hier vermoedelijk wordt bedoeld: *col(onus)*, inwoner van de kolonie.⁶⁰⁰ Nadat Carthago Nova rond 49a tot kolonie herleid was, noemden veel burgers zichzelf *coloni*.⁶⁰¹ Degrassi beroept zich daarbij op het feit dat Carthago Nova bij de tribus Sergia was ingedeeld.

⁵⁹⁶ Koch (1993) 208; de exacte datum is niet bekend maar 49a is het meest aangewezen voor de stichting van de *Colonia Urbs Iulia Nova Carthago*.

⁵⁹⁷ RE s.v. *Collina*; OCD² s.v. *tribus*; DS s.v. *tribus* 425 en 427, cf. Cic. *Milone* 25, 7(cd): *Convocabat tribus, se interponebat, Collinam novam dilectu perditissimorum civium conscribebat*. (hij riep de tribus samen, trad op als bemiddelaar, en schreef de nieuwe tribus Collina vol met een lichte van de meest verachtelijke burgers.) Volgens Taylor (1960) 278 was Esquilina de tribus met de laagste reputatie.

⁵⁹⁸ Koch (1993) 227. Zie ook Taylor (1960) 21.

⁵⁹⁹ Massaro (1992) 28. Voor metrisch schema zie Raven 119-122.

⁶⁰⁰ CIL I² add⁴ ad loc.

⁶⁰¹ Koch (1993) 208-209.

Er zijn wel gegronde bezwaren in te brengen tegen deze redenering: om te beginnen was de tribusaanduiding in de laatste eeuw van de Republiek erfelijk geworden en werd ze niet langer meer bepaald door de woonplaats van de betrokkene.⁶⁰² Lucius Sulpicius kan een immigrant (of de afstammeling van een immigrant) zijn die tot de tribus Collina behoorde. Verder heeft het bronnenmateriaal aangetoond dat in Carthago Nova, naast de twee voornaamste tribus Sergia en Galeria, niet minder dan 8 tribus vertegenwoordigd waren, waaronder de tribus Collina.⁶⁰³ Bovendien wordt *colonus* in de andere inscripties van Carthago Nova steeds voluit geschreven.⁶⁰⁴ Voldoende reden om *Col* als de normale tribusvermelding te interpreteren.

De Sulpicii waren in oorsprong een patricische familie, die tot de *gentes minores* behoorden.⁶⁰⁵ Drie van haar leden hadden de consulaire status bereikt in Spanje tijdens de Republiek.⁶⁰⁶ Volgens Koch moet L. Sulpicius een belangrijk figuur geweest zijn in de toenmalige Romeinse gemeenschap van Carthago Nova.⁶⁰⁷

Nochtans is deze L. Sulpicius waarschijnlijk geen lid van de patricische familie, maar veeleer een nazaat van een van hun vrijgelatenen. De tribusopgave wijst in die richting, daar de grote patriciërsfamilies zelden in de stedelijke tribus worden teruggevonden.⁶⁰⁸ Bovendien gebruikte men in de Patricische familie bijna nooit andere praenomina dan Gaius, Quintus of Decimus.⁶⁰⁹ Als hij een afstammeling van een vrijgelatene is, kwam hij waarschijnlijk als Italiaanse immigrant naar Carthago Nova (of zijn vader of zijn grootvader). De tribus Collina kan wijzen op een milieu van vrijgelatenen bij een van zijn voorouders.⁶¹⁰ Mocht het gaan om een afstammeling van een plaatselijke inwoner, dan zou hij in de lokale tribus Sergius horen.

Er is geen dedicant opgegeven, maar de inhoud van het elogium wijst zijn naaste verwanten en zijn vrienden aan. Enige voorzichtigheid is hier geboden, want niets stond hem in de weg om zichzelf in zijn elogium als een geliefd figuur voor te stellen.

Literatuur: Warmington (1940) 40 n° 89 || Beltrán (1950) 425-426 n° 93 || *Imagines* 332 || Diehl (1964) 632 || Massaro M. (1992) 28

⁶⁰² Cagnat (1914) 61-62; Koch (1993) 227. De nieuw aangekomenen hadden de keuze: hun vroegere tribus behouden of ingeschreven worden in de lokale tribus.

⁶⁰³ Koch (1993) 227. de andere 7: Aniensis, Cornelia, Fabia, Maecia, Menenia, Quirina en Scaptia.

⁶⁰⁴ CIL II: 5930 *colon[ij]*; 3419: *coloni*; 3417: *coloni*; 3414: *colonei*.

⁶⁰⁵ RE s.v. *Sulpicius* 731.

⁶⁰⁶ Badian (1958) 320-321. Servius Sulpicius Galba, keizer in 68p was evenens proconsul geweest van Citerior in 60p.

⁶⁰⁷ Koch (1993) 206 nt 72: *Das aus Inschrift sprechende hohe Selbstbewußtsein legt diesen Eindruck nahe*. Dit is volgens mij niet onterecht: L. Sulpicius schijnt geen behoefte te hebben aan het etaleren van een cursus honorum, carrière of res gestae maar is tevreden met een eenvoudige laudatio.

⁶⁰⁸ DS s.v. *tribus* 428.

⁶⁰⁹ RE s.v. *Sulpicius* 731.

⁶¹⁰ Badian (1958) 307. De tribus Collina was een stedelijke tribus. Vrijgelatenen werden bij voorkeur in een van de 4 stedelijke tribus ingeschreven, waarvan de tribus Collina de jongste was. Zie Taylor (1960) 133-149; Taylor (1966) 64-65 en cf. supra CIL I² 1349.

Gaius Licinius Torax, zoon van Gaius

C. Licinius C. f. Torax | 1
Hospes consiste et Thoracis perlege nomen;
immatura iacent ossa relata mea.
saeva parentibus eripuit Fortuna m[eis] | me
nec iuenem passast ulteriora frui. | 5
nihil simile aspicias. Timeant ventura | parentes,
neu nimium matres concupiant parere.

3. m[eis] *Bücheler* : mea *Beltrán*

Vreemdeling, blijf even staan en lees de naam Thorax.
 mijn onvolgroeid gebeente dat (hierheen) werd gedragen, ligt er.
 Een hard lot heeft me van mijn ouders weggerukt,
 en heeft me ook niet toegestaan als jongen nog van een langer leven te genieten.
 Ik hoop dat u niets gelijkaardigs moet aanzien. Ouders zouden bang moeten
 zijn voor de toekomst,
 en moeders zouden niet te veel moeten hunkeren om kinderen te baren.

Monument: Carthago Nova, kalkstenen tablet (33 x 60 x 18 cm), kleine letters (3;5 – 2 cm), scheidingspunten tussen de woorden. Ligatuur van nt in r6: *timeant* en *parentes*. Wordt nu bewaard in het *Museo Municipal* van Cartagena.

Datering: volgens Koch tweede helft van IA.⁶¹¹ Misschien iets vroeger: de naam wordt in het praescriptum nog zonder aspiratie geschreven.

Taalkundig-inhoudelijk: Elegisch distichon met fonetische spelling op verschillende plaatsen *iuenum*, *passast* (5), *nihil* (6). Let tevens op de dubbele spelling van *Thorax*: wel (2) en niet (1) geaspireerd.

Het carmen is een opeenstapeling van veel voorkomende motieven die veelal een tegenhanger hebben in de Griekse grafepigrammen: de aanspreking van de voorbijganger met het verzoek om de overledene een moment aandacht te geven (*Hospes consiste...perlege*);⁶¹² jammer over een voortijdige dood en frustratie over het gemiste leven (*immatura ossa; nec...ulteriora frui*);⁶¹³ De wreedheid van het lot (*...eripuit Fortuna*);⁶¹⁴ ouders die de angst om het hart slaat voor hun kinderen (*timeant ventura...*) en de angst van moeders om kinderen te hebben (*...nimium..concupiant ...*).⁶¹⁵

De overdaad van gebruikte motieven hoeft geïnterpreteerd te worden als een gebrek aan oprechtheid in de uitdrukking van gevoelens: De grafsteen was onderworpen aan stringente conventies (zoals trouwens ook in deze maatschappij het geval is) en de heersende cultuur liet weinig ruimte voor originaliteit of frivoliteit.

⁶¹¹ CIL I²: *Parti posteriori saec. I tribuit Koch* Beltrán (1950) 408: *letras...bastante antiguas...*

⁶¹² Lattimore (1962) 230-232.

⁶¹³ Lier (1903) 453-455.

⁶¹⁴ Lattimore (1962) 154-156.

⁶¹⁵ Lier (1903) 463 en 466; Wolff (2000) 92; Pikhhaus (1978) 124. De wanhoop die achter deze uitspraak schuilgaat, beseft men pas ten volle als men weet hoe zeer het hebben van kinderen op prijs werd gesteld.

Statuut en milieu: ingenuus met dezelfde voornaam als zijn vader. De overledene is jong gestorven: *immatura* wordt in de *carmina sepulchralia* voor jonge kinderen gebruikt⁶¹⁶ en komt inhoudelijk neer op verdriet voor een leven dat men niet heeft kunnen leiden, de uiting van frustraties voor niet ingeloste verwachtingen. Zijn ouders waren de dedicanten: de laatste twee verzen zijn hun jammerklacht, in het bijzonder van zijn moeder. Bovendien was hij te jong om zelf voor een monument te zorgen.

Uit literaire bronnen blijkt een algemene sociale afkeur voor overdreven rouwsentiment voor jonge kinderen in de meer elitaire middens.⁶¹⁷ De epigrafische bronnen laten echter een ander beeld zien voor de bescheidener milieus: er werd wel degelijk gerouwd om jonge kinderen.⁶¹⁸ Dit kan er op wijzen dat onze Thorax van eenvoudige komaf is. het gebruik van de *Trianomina* met opgave van filiatie kan wijzen op het verlangen om zich als vrijgeboren Romeins burger te profileren, een tendens die men meer waarneemt in middens van *humiliores*, met achtergrond in het slaven- of libertimilieu.⁶¹⁹ Thorax was misschien wel de eerste in zijn familie, die een volwaardige Romeinse filiatie droeg.

Thorax,⁶²⁰ Grieks cognomen, (<θώραξ) betekent in de klassieke periode “borstharnas, kuras”, later ook borstkas.

Literatuur: CIL I²⁻⁴ 142 fig 1 (afb.) || Beltrán (1950) 407 || Massaro (1992) 48-49 || Koch (1993) 206

⁶¹⁶ Pikhaus (1978) 46; Het motief heeft een Griekse pendant; zie Lier (1903) 453 en Lattimore (1962) 184-187.

⁶¹⁷ Mc William (2001) 78, Pikhaus (1978) 46.

⁶¹⁸ King (2000) 145.

⁶¹⁹ King (2000) 118-120; Oliver (2000) 12; Mc William (2001) 85.

⁶²⁰ Kajanto (1965) 342 vermeldt enkel Thoracius als Latijns cognomen.

Salviola

*Filiola[m] | amisit p[ater] heu | materque | sequat[ur]
ipsa | huius nomen Saluiol[ae] | fuerat*

M Maesti | Lucrionis ver[na] | annor[um] XXI

3. Maesti Koch qui vidit : Maesti lapis (imago CIL) : Maestri Hübner qui vidit dixitque litteras crassas calco tegi, idem Saluiolae et Lucrionis verna | annorum XXI Inde Bücheler

Een vader heeft zijn dochterje moeten afstaan en haar moeder zelf is haar gevolgd.
Haar naam was Salviola.

In huis geboren slavine (slaaf?) van Marcus Maestius Lucio, 21 jaar

Monument en vindplaats: Carthago Nova, kalkstenen tablet van ca 23cm x 25cm. Oude letters. Lettergrootte tussen 2,8 en 1,6 cm. De rechterhoek is afgebroken, vermoedelijk al in de 18de eeuw. De aanvullingen zijn dus onzeker, hoewel Lumières het tablet in zijn geheel schijnt gezien te hebben.⁶²¹

Datering: Volgens Koch uit IA, zonder verantwoording.

Taalkundig-inhoudelijk: elegisch distichon.

sequat[ur] = vulgarisme voor *sequa est*, dit weerspiegelt de uitspraak.

materque...ipsa: intensiverend.

Saluiol[ae]: metri causa is de verklarende genitief de voor de hand liggende oplossing.

Statuut en milieu: in deze inscriptie zijn minstens drie en mogelijk vier personen betrokken. De overledenen zijn het dochtertje en haar moeder. Salviola was de naam van de moeder, wat wordt aangegeven door *huius* (hic verwijst meestal naar het laatstgenoemde). *sequat[ur]* moet duidelijk maken dat moeder en dochter samen de dood zijn ingegaan, waarschijnlijk in het kraambed. Het feit dat het dochtertje geen naam heeft gekregen in de inscriptie bevestigt dit vermoeden.

Ondanks de minachting die in hogere kringen heerste voor het uiten van verdriet bij het verlies van een klein kind, kwamen begrafenissen voor babies zeker voor, zij het dan in lagere middens.⁶²² Salviola is zeker een slavine, dit wordt duidelijk aangegeven door *verna* en de naam van haar meester in de genitief. Dit is tevens een bevestiging voor de stelling dat Salvia als naam vooral bij slaven werd gevonden (cf. supra). Het dochtertje is ook een zekere slavine: kinderen die niet uit een *iustae nuptiae* geboren werden, volgden de status van de moeder.

M. Maestius Lucio is de meester van Salviola,⁶²³ hij is vermoedelijk libertus. In deze periode worden cognomina vooral door liberti gebruikt. Bovendien is Lucrionis een cognomen dat men bijna uitsluitend bij slaven en liberti aantreft. De betekenis van dit Latijns cognomen wordt door Festus uitgelegd als *ludicrari undique cupiens* (begerig om overal

⁶²¹ Volgens Beltrán (1950) 423. Lumières heeft op het einde van de 18de eeuw een aantal inscripties opgetekend.

⁶²² King (2000) 143-145; Pikaus (1978) 46.

⁶²³ Men zou ook kunnen lezen: *M Maesti | Lucrionis ver[nae] | annor[um] XXI* : van Lucio, in het huis geboren slaaf van M. Maestius, maar dit is, minder waarschijnlijk. Hübner heeft trouwens nog *verna* kunnen lezen.

winst uit te halen) maar de vele attestaties van dit cognomen bij slaven en vrijgelatenen wijzen veeleer op een betekenis 'winstgevend' en 'iemand die voordeel oplevert'.⁶²⁴

Tenslotte is er nog de vader (*pater*) van het kind: de narratieve logica van het grafschrift wijst hem aan als de meest voor de hand liggende dedicant, maar in plaats van zijn eigen naam op de steen te zetten, vinden we de volledige naam van salviola's meester, terwijl bij slaven gewoonlijk alleen het gentilicium van de meester in de genitief wordt opgegeven. Deze handelswijze kan ingegeven zijn door een zeker statusbewustzijn, dat ook bij slaven geconstateerd wordt, om met de naam van een bekende of gerespecteerde meester te pronken.⁶²⁵ Misschien was M. Maestrius Lucrio een belangrijk figuur, maar zijn cognomen laat dat niet uitschijnen.

Het initiatief kan ook bij Maestrius Lucrio gelegen hebben: in ruil voor een wederdienst, zoals bv de financiering van de inscriptie of de belofte op een vrijlating, kan hij een vermelding op de steen gevraagd hebben.

De laatste mogelijkheid wijst Maestrius Lucrio aan als de vader van het kind. Dit is de meest logische verklaring voor de schijnbare anonimiteit van de vader, die toch de vermoede dedicant is.

Literatuur: Beltrán (1950) n° 87

⁶²⁴ Kajanto (1965) 73 en 285.

⁶²⁵ Flory (1984) 219.

2.2 TITULI SACRI

CIL I², 364

XI: 3078; ILLRP: 192^{2-add}; CLE: 2; ILS: 3083^{add}

Lucius Latrius, zoon van Kaeso; Gaius Salvena, zoon van Volta

Voorzijde:

Iovei, Iunonei, Minervai | Falesce, quei in Sardinia sunt, | 1
donum dederunt. Magistreis |
L. Latrius K. f., C. Salve[e]na Voltai f. | coiraveront.

Achterkant:

Gonlegium quod est aciptum aetatei age<n>d[ai]
opiparum a[d] viitam quolundam festosque dies, 5
quei soveis aastutieis opidque Volgani
gondecorant sai[pi]sume comvivia loidosque,
ququei huc dederu[nt] i[n]peratoribus summeis,
utei sesed lubent[es] be[ne] iuvent optantis.

Aan Jupiter, Juno en Minerva

gaven de Falisci, die op Sardinië verblijven een geschenk.

Hun functionarissen

Lucius Latrius, zoon van Kaeso en Gaius Salvena, zoon van Volta
hielden toezicht (op de uitvoering).

Een heerlijk genootschap dat begroet wordt om z'n tijd te korten,
om het leven en om feestelijke dagen op te vrolijken,
die met hun eigen vindingrijkheid en met Vulcanus' hulp
wel vaker banketten en spelen verfraaien,
(met name) de koks, schonken dit aan de opperste heersers,
opdat die hen graag en goed zouden helpen wanneer ze iets wensen.

of:

...opdat die zouden verkiezen hen graag en goed te helpen.

Monument: gevonden in Falerii Novi⁶²⁶ (nu Civit  Castellana). Bronzen plaat van ca 2 mm dik. Rechthoekig van vorm, ongeveer 8,7 cm x 28,2 cm. Het plaatje is langs beide kanten beschreven. Er is een ligatuur van NT in *sunt* (r.1).

Paleografie, graveertechniek en de taal tonen aan dat beide inscripties uit ongeveer dezelfde tijd stammen en vermoedelijk van de hand van dezelfde graveur zijn.⁶²⁷ Opmerkelijk is dat op de hoeken en in het midden tegen de onder- en bovenrand, nagelgaten zijn aangebracht. Het plaatje, dat langs beide zijden beschreven was, was ergens op vastgespijkerd. Bijgevolg kon de inscriptie maar langs een kant gelezen worden.

Iovei springt een beetje naar binnen waardoor er plaats was voor een nagelgat. Daaruit heeft men opgemaakt dat men bij de schikking van de prozatekst er rekening mee hield dat de

⁶²⁶ Bar 42C4.

⁶²⁷ Wachter (1987) 444; CSE 128.

plaat achteraf zou vastgespijkerd worden. De voor de hand liggende conclusie was dat de prozazijde de zichtzijde was.⁶²⁸ Daar zijn evenwel de volgende tegenargumenten voor te bedenken:

- *utei* (r.9) in de metrische inscriptie springt ook een beetje naar binnen om plaats te maken voor een nagelgat en de tekst is zo gezet dat er rekening wordt gehouden met de positie van de andere gaten. Dit wijst er veeleer op dat de gaten al in het plaatje zaten voor beide teksten werden aangebracht.⁶²⁹
- Er zijn nog andere inscripties op bronzen plaatjes gevonden met doorlopende tekst op de voor- en de achterkant, waar ook nagelgaten in zaten. De precieze toedracht ervan is nog niet bevredigend verklaard.

Enkele hypothesen: Er bestonden voorgeperforeerde standaardplaatjes die het atelier in voorraad hield. De meeste van deze *tabulae dedicatariae* dienden om ergens op te bevestigen en steenkappersateliers hadden soms ook andere standaardmonumenten in voorraad. Waarom zouden ze niet een paar geperforeerde bronzen platen in voorraad houden? De gaten kunnen trouwens ook gediend hebben om de plaat te fixeren tijdens het bewerken.

Andere mogelijkheid: een deel van de inscriptie was enkel voor de goden bestemd en mocht niet door de mensen gelezen worden. Of de inscriptie hing aan een kettinkje en kon langs beide zijden gelezen worden.⁶³⁰

Het meest voor de hand liggende is evenwel uit te gaan van een gerecupereerd tablet (brons was duur). Afgaand op de tekst *Falesce quei in Sardinia sunt...* was het plaatje bevestigd aan een wijgeschenk, dat in Sardinië stond. Het plaatje werd echter gevonden in Falerii Novi op het vasteland, de plaats klopt dus niet. Misschien moeten we denken aan enkele Falisci, die in een college of beroepsvereniging (*magistreis* veronderstelt dat het om een vereniging gaat) op Sardinië zaten en een geschenk aan Jupiter, Juno en Minerva hadden gewijd.⁶³¹ Het plaatje moet nadien in Falerii Novi terechtgekomen zijn (misschien was het mee teruggekomen met een van de leden van dit college) en werd dan opnieuw gebruikt door het koksgenootschap.

We kunnen ook denken aan een genootschap van Falisci dat op Sardinië verbleef. Bij een bezoek aan hun vaderstad hebben ze van de gelegenheid gebruik gemaakt om een wijgeschenk aan de goden aan te bieden, en daarvoor de inscriptie van de koks gerecupereerd.

Datering: tweede helft IIA door spelling van *aetate* (ai is al door ae vervangen) en de klinkergeminatio in *viitam* en *aastutieis*. De spelling met Q van *ququei* en *quolundam* waarbij Q de klankwaarde /k/ krijgt in plaats van /k^w/ is voor het eerst geattesteerd rond 125a en verder is een ligatuur van NT niet bekend voor 150a.⁶³²

Taalkundig-inhoudelijk: In klassiek Latijn:

*Collegium quod est acceptum aetati agenda, |/ opiparum ad vitam colendam festosque dies, |/ qui suis argutiis opeque Vulcani |/ condecorant saepissime convivia ludosque, |/coqui hoc dederunt imperatoribus summis |/ut sese libentes bene iuvent optantes*⁶³³

⁶²⁸ CIL I² ad loc.; Courtney (1995) 205.

⁶²⁹ Kruschwitz (CSE 128) wijdt de beschadiging in het midden ook aan een nagelgat, omdat deze beschadiging op de prozazijde mooi tussen *dederunt* en *magistreis* valt en op de achterzijde verantwoordelijk is voor het beschadigde *saip[is]sume*. Dit is niet noodzakelijk zo: op de prozazijde staat de tekst minder dicht op elkaar (er is minder tekst) waardoor er meer tussenruimte tussen de letters was. En waarom zou er op die plaats nog een extra gat nodig geweest zijn?

⁶³⁰ In dat geval zouden twee gaten volstaan hebben.

⁶³¹ Linderski (1995) 365.

⁶³² Wachter (1987) 446-447.

⁶³³ Lindsay (1897) 68-69.

Metrum: saturnius, zichtbaar in de poëtische woordkeuze, de alliteraties en assonanties (*gonlegium quod...aciptum aetatei agendai...soveis aastuteis...veitam quolundam...etc*) en het samenvallen van de syntactische geleiding met de caesura in r.6, r.7 en r.8.

Bij de Romeinen was koken aanvankelijk een huishoudelijke bezigheid, die vooral aan slaven werd toevertrouwd, maar professionele koks werden populair na de oorlog tegen Antiochus (186a) toen oosterse luxeproducten Rome binnenstroomden en de Romeinen ook copieuze en extravagante maaltijden leerden waarderen. Al snel begonnen koks hun diensten op de markt aan te bieden, want veel huishoudens namen hen niet permanent in dienst, maar huurden ze enkel in als gelegenheidspersoneel.⁶³⁴ Plautus schildert hen vaak af als een stelletje snoevers en bluffers, en in deze inscriptie laten ze zich inderdaad van die kant kennen.⁶³⁵

r.4: *Gonlegium*. Er is niets bekend over een college van koks in Falerii Novi of in Sardinie, maar er bestond wel een collegium van *coques atriensis Fortunae Primigeniae* in Praeneste, misschien zijn ze daarmee vergelijkbaar.⁶³⁶ Ze waren regelmatig nodig voor de cultus en voor de offerplechtigheden in de tempels, evenwel zonder zelf priesters te zijn.⁶³⁷

r.8: *inperatoribus summeis*: de goden aan wie de inscriptie werd gewijd. Men neemt meestal aan dat het om het drietal gaat dat in de proza inscriptie wordt opgesomd (Iuppiter, Iuno en Minerva), maar alleen bij Iuppiter is het epitheton *Imperator* geattesteerd.⁶³⁸

Statuut en milieu: Incerti. Er wordt meestal wel aangenomen dat de magistri L. Latrius en C. Salvena uit de proza-inscriptie de voorzitters waren van het koksgenootschap, maar dat is niet zeker. De leden van het college zelf waren waarschijnlijk ingenui of liberti, maar er zijn ook gevallen bekend van slaven die lid waren van een college.⁶³⁹ De namen die Plautus aan zijn koks geeft en die in vroege inscripties opgetekend zijn, wijzen dikwijls op slaven of liberti.⁶⁴⁰

Literatuur: Lindsay (1897) 67-69 || Till (1984) 313 || Linderski (1995) 362-365 || Courtney (1995) n°2 || CSE n°8 || Wachter (1987) 442-447

⁶³⁴ Hampson Brewster (1972) 14; DS s.v. *coquus* 1502.

⁶³⁵ Courtney (1995) 205.

⁶³⁶ Courtney (1995) 205.

⁶³⁷ DS s.v. *coquus* 1503.

⁶³⁸ Linderski (1995) 363 nt 6.

⁶³⁹ CSE 136-137.

⁶⁴⁰ DS s.v. *coquus* 1502.

Lucius Mummius, zoon van Lucius, Consul

L. Mummi(us) L. f. co(n)s(ul). 1
Duct(u), | auspicio imperioque | eius Achaia
capt(a) Corinto | deleto Romam redieit | triumphans.
Ob hasce | res bene gestas quod | in bello
voverat, | hanc aedem et signu(m) | Herculis Victoris | 5
imperator dedicat.

Lucius Mummius, zoon van Lucius, consul.

Nadat onder zijn leiding, zijn auspiciën en op zijn bevel

Achaia veroverd was en Korinthe verwoest, keerde hij in triomf terug naar Rome.

Omwille van deze ondernemingen, die goed zijn afgelopen, en omdat hij het in de oorlog beloofd had,

wijdt hij – imperator - deze tempel en dit beeld aan Hercules Victor in.

Monument: Rome. Travertin tablet 56 x 60 cm, letters 4 à 5 cm, maar op sommige plaatsen tot 8,5 cm. Gevonden op de Mons Caелиus in 1786. Dit was waarschijnlijk niet de oorspronkelijk standplaats. Men weet niet op welk monument deze inscriptie bevestigd was, maar de twee heiligdommen voor Hercules Victor die genoemd worden in Macrobius (*Sat* 3, 6, 10) bevonden zich ergens anders.⁶⁴¹ Ongetwijfeld waren er nog andere cultusplaatsen voor Hercules Victor. De kleine afmetingen van de steen suggereren dat deze inscriptie niet op een tempel stond, maar bij een minder belangrijk heiligdom of altaar hoorde.⁶⁴²

Datering: Kort na 145a, na de triomftocht van Mummius in Rome. Men denkt aan 142a, het jaar waarin hij censor was. Dit vermoeden is gebaseerd op een passage uit Plutarchus.⁶⁴³ Bovendien mochten enkel magistraten een heiligdom inwijden; Mummius was magistraat in 146a (cos) en 142a (cens). In dat geval staat in het cursus honorum van de inscriptie niet vermeldt dat hij censor is, maar de inscriptie kon al een tijd voor de eigenlijke wijding gemaakt en geplaatst zijn.

Taalkundig-inhoudelijk: De tekst is niet metrisch,⁶⁴⁴ maar wegens het historisch belang van deze inscriptie vind ik dat hier toch een beetje achtergrondinformatie bijhoort.

r.4: *Ob hasce res = ob has res*

r.5: *Quod* kan redegevend zijn (*omdat hij het in de oorlog gezworen had*) als men uitgaat van een asyndeton; of *quod* kan een relativum zijn, dat hier kataforisch verwijst naar *hanc eadem* (...omwille van deze ondernemingen, goed afgelopen, huldigt hij - imperator - deze tempel en dit beeld van Hercules Victor in, wat hij in de oorlog beloofd had.)

De schrijfwijze van *Achaia* en *triumphans* zijn de vroegste attestaties van spelling met spiranten in het Latijn. Merk tevens op dat deze spelling niet consequent wordt aangehouden in *Corinto*. Een mogelijke verklaring voor dit verschijnsel kan zijn dat we daadwerkelijk aan het begin van de spelling met spiranten staan; de verwarring wijst dan op een overgangsperiode. Ook werd de mogelijkheid overwogen dat deze inscriptie een latere reconstructie was

⁶⁴¹ Gordon (1983) 86.

⁶⁴² Courtney (1995) 207.

⁶⁴³ Plut. *Praec. rei p. gerendae* 20; CSE 147, Courtney (1995) 207.

⁶⁴⁴ Courtney (1995) 208, CSE 142; Massaro (1992) 61 (add.).

van een verloren gegaan origineel, waarin de steenkapper de spelling gemoderniseerd heeft, maar dit niet consequent heeft doorgevoerd. Dit is door Gordon na een autopsie afgewezen, vooral op basis van paleografische en epigrafische argumenten.⁶⁴⁵

Prosopografie: De Mummii waren plebejers die weinig betekend hebben in de magistratuur en in het openbare leven. L. Mummius geldt als hun belangrijkste vertegenwoordiger. Hij was tevens een *homo novus*, de eerste van zijn gens die het tot consul had gebracht. Hij was praetor in 153a, consul in 146a (samen met Gn. Cornelius Lentulus) en censor in 142a (samen met P. Cornelius Scipio Aemilianus). Tijdens zijn consulaat kreeg hij het bevel over de oorlog tegen de Achaeische bond. Hij behaalde eerst een gemakkelijke overwinning op Diaeus, waarop hij onverhoed Corinthe aanviel. De stad werd, op bevel van de senaat, met de grond gelijkgemaakt, de inwoners werden uitgemoord of als slaven verkocht en alle kunstschaten werden geroofd en naar Italië verscheept.⁶⁴⁶ Ondanks deze gruweldaad ging hij door voor een bekwaam en vooral gematigd en rechtvaardig bestuurder, die veel respect betoonde voor de lokale godheden en culten. In 145a, na zijn terugkeer naar Rome, werd hem een militaire triomftocht verleend. Hij kreeg toen ook het cognomen *ex virtute Achaicus*. L. Mummius was de allereerste plebejer die deze eer te beurt viel.

Literatuur: Purdie (1935) 143-144 || Lindsay (1897) 71-73 || Tanner (1961) 225
|| Till (1984) 312 || Gordon (1983) n° 11 || Bücheler (1965) I, 395 || RE s.v.
Mummius 7a en Band XVI k 1195-1206

⁶⁴⁵ Gordon (1983) 87.

⁶⁴⁶ Bronopgave over de expeditie in RE XVI k 1199-1200.

Lucius Munius

Sancte, 1
de decuma, Victor, tibi Lucius Munius donum
moribus antiquis pro usura hoc dare sese
visum animo suo perfecit, tua pace rogans te,
cogendei dissolvendei tu ut facilia faxseis, 5
perficias. Decumam ut faciat verae rationis,
proque hoc atque aliis donis des digna merenti.

1. Munius lapis : Mummius nonnulli priores 2. pro usura lapis : promiserat Bücheler, Mommsen 7. donis cum I-longa

Goddelijke Victor!

Dit, wat hem in zijn hart goed leek, om een geschenk uit het tiende deel volgens de oude gebruiken als rente aan U af te staan, heeft Lucius Munius volbracht, en hij vraagt U, met Uw welnemen, om hem het invorderen of uitbetalen van geld gemakkelijk te maken. Zorg ervoor dat hij het tiende deel in de correcte verhouding afstaat, En geef hem, die dat waard is, hiervoor en voor andere giften waardige beloningen.

Monument: Reate⁶⁴⁷ (nu Rieti). Convex blok uit lokale kalksteen. Regelmatige, verzorgde letters met scheidingspunten tussen de woorden. De ronde steen laat uitschijnen dat het oorspronkelijke monument de omheining van een put is geweest. De steen werd gevonden in XVP, is verloren gegaan in XVIIP en dook opnieuw op aan het begin van deze eeuw. Er zijn een aantal beschrijvingen van humanistische auteurs, waaruit blijkt dat de oorspronkelijke steen aan de zijkanten versierd was met sculpturen, maar deze zijn later afgezaagd. Het blok is gevonden langs de Via Salaria, evenwel kan dit niet de oorspronkelijke standplaats geweest zijn. Men weet niet waar de inscriptie voordien stond, maar het moet in de buurt van Reate geweest zijn. Nu in het *Museo Civico del Capoluogo Sabino*, Rieti.

Datering: Courtney dateert in de eerste helft van IA door de I-longa in *donis*. De inscriptie moet zeker voor de tweede helft van IA gemaakt zijn, te oordelen aan de korte scansie van de eindlettergrepen van *Lucius Munius*, die normaal door positie lang zijn.⁶⁴⁸ Giglioli dateert vroeger: laatste kwart van IIA op grond van de paleografie en de archaische spelling van *Faxseis*.⁶⁴⁹ Ook enkele eigenaardigheden in de prosodie zouden teruggrijpen naar de archaische poëzie: hiatus van *usura* en *hoc*, monosyllabisch *suo* en *tua*, lange I in *facilia*.⁶⁵⁰ Vermoedelijk zitten we hier op het einde van IIA of begin van IA. Veel vroeger wordt door de I-longa in *donis* onwaarschijnlijk.

⁶⁴⁷ BAR 42D4.

⁶⁴⁸ Courtney (1995) 213.

⁶⁴⁹ Giglioli (1950) 273-274.

⁶⁵⁰ Massaro (1992) 55.

Taalkundig-inhoudelijk: deze tekst is gebaseerd op de lezing van Giglioli.⁶⁵¹ Dit is geen *titulus Mummius*, zoals CIL I², 626.⁶⁵² De naam *Munius* is duidelijk leesbaar en de wijding heeft onmiskenbaar een privaat (mercantiel) karakter, maar geen militair of politiek.

Metrum: dactylische hexameter met onregelmatigheden in de prosodie. Dit is mogelijk de vroegste wij-inscriptie in hexameters in Rome.

decuma = decima; faxeis = facias.

De eerste drie regels gaan gebukt onder een moeilijke woordvolgorde en vragen eigenlijk om een verklarende relativum *quod* bij *hoc*. De betekenis moet dan ongeveer als volgt zijn: *Lucius Munius hoc, quod visum animo suo tibi sese dare donum de decuma pro usura moribus antiquis, perfecit.*⁶⁵³ De Latijnse woordvolgorde is moeilijk te handhaven in het Nederlands.

r.2: *Victor*: door de oudere editoren nog als nominatief bij Lucius Mumius gelezen, is waarschijnlijk vocatief enkelv. en epitheton van Hercules (Victor). In deze inscriptie is het de enige naam die naar een godheid kan verwijzen. De vocatief moet hier een variant zijn voor de meer gebruikelijke datief of genitief.⁶⁵⁴ Een andere verwijzing naar Hercules is het gebruik om een 10de deel te schenken (*decimam facere*, zie de inscriptie van de Vertulei CIL I², 1531, en van Lucius Aufidius, CIL I², 1805). Bovendien blijkt uit de beschrijvingen van de humanistische auteurs dat de bijbehorende sculpturen een afbeelding van Hercules en 8 Muzen uitbeeldden.⁶⁵⁵

r.3: *usura*: rente, interest.

r.4: *Visum est* (< *videor*): het leek hem goed, hij heeft besloten.⁶⁵⁶

r.5 *cogendei, dissolvendei*: vroegste attestatie van de genitief van het gerundivum ter vervanging van de infinitief, een constructie die vooral Tacitus kan smaken.⁶⁵⁷

Statuut en milieu: incertus met gentilicium. Het ontbreken van een cognomen wijst eerder op een ingenuus dan op een Libertus, maar met de voorgestelde datering zit deze inscriptie in een overgangperiode, waarin cognomina opduiken bij liberti en verdwijnen bij ingenui. Dit is dus te vroeg om iets uit het ontbreken van een cognomen af te leiden voor het statuut van L. Munius. L. Munius was een handelaar.⁶⁵⁸ De betoonde pēteit is hier een duidelijke illustratie van de Romeinse *do ut des*-mentaliteit, zoals we die ook zullen terugvinden in de wij-inscriptie van de Vertulei.

Literatuur: Purdie (1935) 143-144 || Lindsay (1897) 71-72 || Stowasser (1903) 260-262 || Massaro (1992) 55 || Bücheler (1965) I, 405-407 || Giglioli (1950) || Ripsati (1950)

⁶⁵¹ Giglioli (1950) 271. Deze geeft een duidelijke foto en een transcriptie (maar hij geeft niet aan waar de tekst is aangevuld uit de humanistische mss.) De lezingen van CLE en CIL gaan nog uit van Lucius Mummius en zijn minder betrouwbaar. Er is een overzicht van andere lezingen in Ripsati (1950) 148-149.

⁶⁵² Dat werd door vroegere editoren aangenomen, mogelijk om de inscriptie belangrijker te laten lijken, en mogelijk ook omdat Lucius Mummius veel sporen heeft nagelaten in het epigrafisch landschap. CIL I², 626 tot 632 zijn aan hem toegeschreven. 632 (deze inscriptie) valt natuurlijk af. Ook in Griekenland schijnt hij een paar inscripties (in het Grieks) opgericht te hebben.

⁶⁵³ Dit is niet de enige interpretatie van deze tekst, die een paar taalkundige moeilijkheden bevat. Ripsati en Bücheler geven een overzicht van andere lezingen en interpretaties. Ook de volgende regels zijn door verschillende editoren anders uitgelegd.

⁶⁵⁴ Sandys (1927) 83; Meyer (1973) 65.

⁶⁵⁵ Courtney (1995) 214.

⁶⁵⁶ Zie Wolters s.v. *videor II*, 2; Ripsati (1950) 143.

⁶⁵⁷ Bücheler (1965) I 407, voor de grammatika, zie LGr 598.

⁶⁵⁸ Giglioli (1950) 270-271; Ripsati (1950) 138; volgens Courtney (1995) 213 een bankier.

Marcus en Publius Vertuleius, zonen van Gaius

M., P. Vertuleieis | C. filii. 1
Quod re sua diffidens asper | afflicta
parens timens | heic vovit, voto hoc | solut[o]
[de]cuma facta | poloucta leibereis lube[n]tes
donu(m) danunt | Hercolei maxsume | mereto. 5
Semol te | orant se voti crebo | condemnes.

2. asper Mommsen qui dixit nihil plus in lapide fuisse : asper(e) priores 4. lube[n]tes Solin, qui vidit : lubetes Mommsen : lubentes priores

Marcus en Publius Vertuleius, zonen van Gaius.

Wat hun teneergeslagen, verbitterde en bedrukte vader hier beloofd heeft, nadat zijn vermogen gehavend was, dat hebben zijn kinderen volbracht.

Zij overhandigen graag en meer dan verdiend een geschenk aan Hercules, na een tiende deel voor de godheid opzij te hebben gelegd en de offerplechtigheid te hebben volbracht.

Tegelijk ook smeken ze U om hen vaak tot het inlossen van een belofte te dwingen.

Monument: Kalkstenen altaar⁶⁵⁹ 64 x 49,5 x 36 cm, er loopt een horizontale breuk door de bovenste helft en het epigrafisch veld is sterk afgesleten. Gevonden net buiten Sora⁶⁶⁰ in Latium, ten oosten van Rome aan de voet van de Casto aan de Liris. De inscriptie wordt nu bewaard op de binnenplaats van het *Instituto tecnico-commerciale per geometri Baronio*.

Datering: Op basis van orthografie wordt algemeen rond 150a aangenomen: Het volledig ontbreken van dubbele medeklinkers wijst op een datering in deze periode. De algehele orthografie geeft een datering vóór 135a aan: nog geen “Acciaanse” klinkergeminatio; de lange Ī wordt correct als EI gespeld maar in voti (6) krijgen we al een spelling met eigenlijke I. Dit fenomeen doet zijn intrede rond de helft van IIA. Uitvallen van de eind-m (donu, indien dit geen fout van de steenkapper was) wordt na 130ª zeldzaam. De paleografie schijnt de bevindingen van de orthografie te bevestigen.

Taalkundig-inhoudelijk: In klassiek Latijn:

M(arcus), P(ublius) Vertuleii C(ai) filii

*Quod re sua diffidens asper afflicta / parens timens hic vovit, voto hoc soluto / decima facta pollucta liberi libentes / donum dant Herculi maxime merito / simul te orant, se voti crebro condemnes.*⁶⁶¹

Saturnisch metrum. Op de steen zijn de verzen van elkaar gescheiden door een iets grotere tussenruimte. In de tekst zelf zitten een aantal poëtische wendingen: alliteratie in elk tweede kolon (uitgezonderd r.2, waar de alliteratie de cesuur doorbreekt), assonantie van *parens timens;...facta poloucta;...semol...orant...crebro condemnes*. De syntactische geleiding in de eerste drie verzen volgt de cesuur.

⁶⁵⁹ Ernout (1967) 70: *pierre d'albe*.

⁶⁶⁰ BAR 44E2.

⁶⁶¹ Lindsay (1897) 69.

r.1: *Vertuleieis* = *Vertuleii* : nom. meerv. is vaker geattesteerd, het moet een soort dualis-uitgang zijn.⁶⁶²

r.2: *asper* werd soms beschouwd als een kapfout voor het gesyncopeerde *aspre* (adv. met *afleicta*) of men ging uit van een weggevallen *a* in *aspera* (met *re sua*) maar de lezing van de steen⁶⁶³ verdient de voorkeur (= adj. nom. enkelv, attributief met *parens*).

r.3: *Heic* = *hic*, adv: hier bij dit altaar.

r.4: *Decuma facta poloucta* : Hercules was de beschermheer van de handel en het reserveren (*decima facta*) van een tiende deel van de winst voor de godheid was een normaal gebruik. Met dit geld organiseerde men een offermaal bij zijn altaar en onder het prevelen van de gepaste gebeden werden een aantal libaties gehouden. Daarna werd de rest van spijs en drank aan de deelnemers van de plechtigheid aangeboden (*decima profanare*) en hield men een banket ter ere van de godheid (*decima pollucere*). Het gebruik is zowel uit de literatuur als uit andere inscripties bekend.⁶⁶⁴

r.5: *Danunt* = *dant*. deze vorm is meer geattesteerd in Plautus, Naeivius en Pacuvius.

r.6: *Mereto* (*merito*): hier als adv. abl. maar kan ook dat. met *Hercolei* zijn: ...aan Hercules, die dat beslist verdiende. Het laatste zinnetje is geen uiting van vroomheid, maar moet verstaan worden als een verzoek aan Hercules om hen vaker succes in zaken te bezorgen, waarbij Hercules uiteraard 10 % van de buit zou opstrijken. Laten we niet vergeten dat bij de Romeinen piëteit jegens de goden vooral ingegeven werd door een *do ut des* mentaliteit.

Statuut en milieu: Opdrachtgevers: Ingenui. Handelaars. Er is verder niets bekend over deze Vertulei.

Literatuur: Purdie (1935) 144-145 || Lindsay (1897) 69-71 || Tanner (1961) 224-225 || Henzen (1847) 70-79 || Till (1984) 313 || Bücheler (1965) I, 144 || Ernout (1967) n° 128

⁶⁶² Vine (1993) 218.

⁶⁶³ Mommsen: *Hic lapis finit*. Bij *luben|tes* heeft de steenkapper er geen graten in gezien het woord te splitsen.

⁶⁶⁴ Voorbeelden bij Ernout (1967) 70-71. Zie ook *CSE* 191. Bronnen: Cato, *Agr.* 132 ; Varro, *Ling* 6,54 ; Naeivius *Fr. com.* 27; Plautus, *Stich.* 232; *ibid* 386; *Bacch* 665; *Mostel.* 984; Plinius *NH* 32,20; Macrobian *Sat* 3,6,11. Volledig bronnenoverzicht in RE s.v. *decuma*. Zie ook de inscriptie van Lucius Munius CIL I², 632 en Lucius Aufidius CIL I², 1805. In die inscripties staat hetzelfde gebruik centraal.

Lucius Aufidius, ...van Decimus (?)

[---l]i**h**e**t**.**d**o**n**[u---]
 [---d]edit L. Aufidi(us) D. |
 [---de]cuma facta |
 [---]imer iterum. |
 [---]te orat, tu es |
 [---] deus quei tou |
 [---]pacem petit |
 [---] adiouta

...met genoegten geschenke...
 ...gaf(?) Lucius Aufidius, zoon van (of vrijgelatene?) Decimus
 ...nadat het tiende deel geofferd was...
 ...(?) opnieuw...
 ...verzoekt U, U bent...
 ...een god die (?)...
 ...vrede nastreeft...
 ...geholpen...

Mogelijke aanvullingen (Bücheler)

[hoce ut l]i**h**e**t**.**d**o**n**[u---d]edit L. Aufidi(us)
 D. | [f---de]cuma facta | [hercol]i mer(eto) iterum. | [simul]
 te orat, tu es | [sanctus] deus, quei tou | [tam a te]
 pacem petit, | [eum] adiout

...Lucius Aufidius, zoon van Decimus... schonk dit met genoegten
 ...nadat het tiende deel terecht aan Hercules geofferd was... opnieuw...
 ...tegelijk ook vraagt hij U – U bent een heilige god –
 ...hij die U om een onbekommerde vrede smeekt...
 ...help hem...

Monument: Barzanum⁶⁶⁵ (nu Bazzano), op het gebied van de Vestini aan de Adriatische zee. Kleine oude lettertjes (*litteris antiquis minutis*).

Datering: CIL dateert in de Republiek op basis van de paleografie, maar geeft er geen argumentatie bij. Verder geen aanknopingspunten.

Taalkundig-inhoudelijk: Mogelijk saturnii, maar te fragmentarisch om een metrum in te kunnen herkennen. De enige aanwijzing is de alliteratie *pacem petit*. Deze inscriptie is herkenbaar als wij-inscriptie door *decuma facta*; *te orat*; *pacem petit* en misschien ook door [---l]i**h**e**t**.**d**o**n**[u---].

Statuut en milieu: Incertus met gentilicium. De filiatie ontbreekt of stond op het afgebroken stuk.

Literatuur: Diehl (1964) 89 || Warmington (1940) 96 n° 113 || CSE 209-210

⁶⁶⁵ BAR 42F4.

2.3 TITULI HONORARII

CIL I², 652

V: 8270; ILLRP: 335^{2-add}; CLE: 1859^{add}; CLE^E 1; ILS: 8885

Gaius Sempronius Tuditanus

a	b	
[---]r̄e et Tauriscos c̄	[---]	1
[---]us coactos m	[---]	
[---]r̄ quineis qua	[---]avit	
[---]signeis consi	[---]os Tudita nus	
[---]Roma]c̄ egit triumphu	[m---]dedit Tim auo	5
[---]ria ei restitu	[it---] r̄eis tradi t	

(Ex imagine Von Premerstein et Reisch) 1. [---]re et Tauriscos c̄ : [---]+e et Tauriscos + *Kruschwitz qui vidit (+ significat vestigium litterae)* 3. qua : qua[ter(?)] id. 5. triumphu : triumphu id. 6. restitu [it---] : restitu[ta(?)---] id. *Lectiones ceterorum in commentariis.*

...en de Taurisci...
...gedwongen...
...in vijf dagen ... viermaal (?)...
...tekens... Tuditanus...
...Hield hij een triomftocht in Rome (?) ...droeg hij op aan Timavus...
...voor hem in ere herstelde (?)...en droeg over aan...

Monument: kalksteen uit Nabresina, waarvan twee fragmenten zijn teruggevonden in de buurt van Aquileia:⁶⁶⁶ fragment a in Monastero bij Aquileia, fragment b in Cervignano (± 6 km. ten noorden van Aquileia). Maten: 28 x 34 x 33 cm. (fragment a) en 28 x 34 x 22,5 cm. (fragment b), letters van ± 4 cm. Scheidingspunten tussen de woorden behalve tussen *ria ei* en tussen *reis tradi || t*. Beide fragmenten zijn aan de linkerkant afgebroken, fragment b is tevens beschadigd rechts bovenaan. R. 4, 5 en 6 lopen verder om de hoek van de steen. Het bij elkaar horen van beide fragmenten kan aangetoond worden door het gebruik van dezelfde steensoort, hetzelfde lettertype en dezelfde dikte en diepte van de blokken. Men gaat uit van een grotere monoliet die in latere tijden verzaagd is en waar waarschijnlijk nog een deel onder en bovenop hoorde. Mogelijk ging het om de sokkel van een standbeeld.⁶⁶⁷ (Het feit dat r.4, 5 en 6 op de zijkanten verderlopen toont aan dat de steen ook van opzij kon bekeken worden, zoals normaal is voor een standbeeld.)

Datering: Gaius Sempronius Tuditanus was consul in 129a en op 1 oktober van dat jaar hield hij een triomftocht *de Iapidibus* in Rome.⁶⁶⁸ Het monument moet kort na zijn overwinning zijn opgesteld (129a - 127a). Noch de orthografie noch de paleografie spreken deze da-

⁶⁶⁶ BAR 19F4.

⁶⁶⁷ Meest volledige beschrijving van de vindcontext bij Reisch (1908) en Degrassi (1937). Inschatting van de oorspronkelijke maten van de steen bij Reisch.

⁶⁶⁸ *Fasti triumph.* 129a.

tering tegen (*triumpum* zou na 110^a *triumphum* gespeld worden en paleografisch is de open P het meest in het oog springende kenmerk.) Een argument tegen deze datering is dat kalksteen uit Nabresina in Aquileia pas rond 50a algemeen in gebruik werd genomen.⁶⁶⁹ Daarom moeten we rekening houden met de volgende mogelijkheden: de oorspronkelijke standplaats was niet Aquileia; het gaat om een restauratie van latere datum,⁶⁷⁰ of het monument werd ergens anders gemaakt en is later naar Aquileia gebracht (of een kopie ervan).

Taalkundig-inhoudelijk: Deze lezing berust op de foto's van Tamaro en Reisch. De lezing van Kruschwitz is opgenomen in het kritisch apparaat omdat ze gebaseerd is op de recentste autopsie van de steen. Andere lezingen geven hoofdzakelijk varianten voor de -meestal speculatieve - aanvullingen. Ze worden hieronder met vertaling gegeven.⁶⁷¹

Inhoud. Omtrent de oorspronkelijke inhoud van deze inscriptie tasten we nagenoeg volledig in het duister, spijs de verschillende en talrijke reconstructiepogingen, die vooral berusten op speculaties. Als reden voor deze verwarring kan worden aangewezen: het gebrek aan kennis van het metrum, de onzekerheid over de precieze omvang van de lacunes, onzekerheid over het al dan niet ontbreken van een praescriptum of een postscripium; schaarse details over de veldtocht van Tuditanus in de bronnen waarover we beschikken en verwarring met een citaat van Plinius dat gewag maakt van een inscriptie van Tuditanus.⁶⁷² Bovendien is er geen consensus over de oorspronkelijke standplaats van de inscriptie, noch over de vraag of het een elogium of een wij-inscriptie is.

Metrum: saturnius. Als zodanig herkend door Dessau en later door Bücheler. Aanwijzingen: r.4, 5 en 6 lopen verder om de hoek van het blok in plaats van op de volgend regel, dit kan een aanduiding zijn van de steenkapper dat het om een vers gaat. Woorden met met dezelfde syllabische of metrische verdeling staan ongeveer op dezelfde plaats onder elkaar (*Tauriscos, coactos, consilieis, triumphum, restituit*) en zijn tevens typische eindvoeten voor de beginkola van saturnii. Alliteraties (*quineis qa...*) en assonanties (*Tauriscos, coactos; quineis, signeis*). Inversie van de normale woordvolgorde in *egit triumphum*. De overeenstemming van de syntactische geleiding met de cesuur berust op de aanvullingen en kan bijgevolg als argument niet in overweging worden genomen. Hetzelfde geldt, zij het in mindere mate voor de perifrastische weergave van het getal (*ter quineis*).

r.1. *Tauriscos*: in IIA geen volksstam in het bijzonder, maar een verzamelnaam voor Keltische volkeren van Noricum en Zuidwestpannonië (ten noorden van Aquileia). Over hun precieze woongebied of hun ethnische achtergrond bestaat echter geen consensus en ook de bronnen zijn niet eenduidig.⁶⁷³

r.3. [*ter*] *quineis qa[ter]* in alle aanvullingen. Omschrijving van getallen is niet ongewoon en al in Plautus, Lucilius en Ennius geattesteerd.⁶⁷⁴ Het lijkt waarschijnlijk dat de abl. *quineis* een tijdsopgave is, [*diebus ter*] *quineis* of evt. [*diebus quater*] *quineis* is in overeenstemming met de nadruk die men legde op de snelheid van campagnes.⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ Reisch (1908) 294.

⁶⁷⁰ Tamaro (1925) 18-19.

⁶⁷¹ Een overzicht van alle mogelijke aanvullingen wordt ook gegeven door Tamaro (1925) 4-20.

⁶⁷² Plin. N.H. III, 129 : *Tuditanus, qui domuit Histros, in statua sua ibi inscripsit ab Aquileia ad Titium Flumen stadia M<M>*. Afgezien van het ontbreken van de door Plinius aangehaalde tekst (maar: zie aanvullingen van Reisch) zijn er ook anomalieën in de afstandsopgave en het gebruik van de Griekse lengtemaat (stadia) waar men in een officieel document een Romeinse lengtemaat als *milia passuum* verwacht. Deze kwestie wordt uitvoerig behandeld door Reisch 278-282 en Gwyn Morgan 29-34. Het Pliniuscitaat gaat waarschijnlijk over een andere inscriptie van Tuditanus, die in Duino (aan de monding van de Timavus) is teruggevonden: CIL I² 2503: [*C. S]empronius C. f. [Tu]ditanus cos.*

⁶⁷³ RE s.v. *Taurisci* k. 2-4, CSE 155 (en nt. 734 voor verdere literatuuropgave).

⁶⁷⁴ Plaut. *Pseud.* 345; *Lucil.* 107; Ennius *Ann.* 1. 88. 9. 311.

⁶⁷⁵ Bücheler (1908) 325, Reisch (1908) 285 n. 24 en Gwyn Morgan (1973) 41.

r.5. [---Roma]ē egit triumphum. Bücheler's aanvulling die Rome als contrast plaatst tegenover de plaats van de overwinning is zeer plausibel, temeer daar de inscriptie in de buurt van de plaats van de overwinning stond. Zelfs indien de oorspronkelijke tekst niet letterlijke met deze aanvulling in overeenstemming was, is het zeer goed mogelijk dat Rome vernoemd werd als plaats van de triomftocht.

Dedit Timavo: In de buurt van Aquileia bestond er een cultus voor Timavus, een riviergodheid, die daar een tempel had,⁶⁷⁶ tussen Aquileia en Tergeste (Trieste). *Dedit Timavo* wijst eerder op een wij-inscriptie (cf. infra). De plaats zelf was de aangewezen uitvalsbasis voor een veldtocht naar Ilyrië.

r.6. Algemeen wordt aangenomen dat hier bijzonderheden over Tuditanus' gift aan Timavus stonden en *ria ei* wordt door vrijwel alle auteurs als *sacra patria* aangevuld. In weerwil hiervan moet worden opgemerkt dat op de steen geen scheidingspunten staan tussen *ria* en *ei* (maar ook niet tussen *reis* en *tradi*) en dat hier een woord kan gestaan hebben dat uitging op ...*riaei*, zoals bv. *Ardeiai*, een volkstam in Ilyrië. Bücheler sluit evenmin een contaminatie van twee uitgangen *ae* en *ai* zoals bv. in *Aquileiaei* niet uit.

Wij-inscriptie of ere-inscriptie? De precieze aard van het monument valt niet te achterhalen, en het is bijgevolg niet zeker of hier de resten staan van de sokkel van een standbeeld, van een altaar of van iets anders. (Een standbeeld zou wijzen op een ere-inscriptie, een altaar op een wij-inscriptie.)

Dedit Timavo kan duiden op een wij-inscriptie, maar veronderstelt dan een voorafgaand *statuam hic* of *donum hoc* of een andere beschrijving van het geschenk dat aan de stroomgodheid wordt gegeven, maar deze veronderstelling heeft geen feitelijke gronden. Het kan immers ook gaan om een opsomming van zijn daden, net zoals Gnaeus Cornelius Scipio (CIL I², 8/9) in zijn elogium doet: *dedet tempestatibus aide meretod*, en dat is zeker geen wij-inscriptie.

De plaats waar de inscriptie is opgesteld spreekt eerder voor een wij-inscriptie: dit was de streek waar de cultus van Timavus werd onderhouden. Bovendien verwacht men een ere-inscriptie in deze periode in Rome, en niet in Aquileia. Het zou in dit geval gaan om de vroegste ere-inscriptie voor een levende, die in de provincies was opgesteld. Nochtans geven de bronnen aan dat dit niet onmogelijk was.⁶⁷⁷

Kortom, met wat uit de restanten van de inscriptie kan opgemaakt worden, is het niet mogelijk om de functie van deze inscriptie met zekerheid vast te stellen. Ik heb ze als ere-inscriptie opgenomen omwille van het feit dat ze blijkbaar vooral de bedoeling had om de daden van Tuditanus te vereeuwigen, zelfs al zou de oorspronkelijke vorm een wij-inscriptie geweest zijn.⁶⁷⁸ De bewaarde tekstfragmenten verwijzen in de eerste plaats naar de krijgsdaden van Tuditanus. Men kan hier verder nog vermoeden dat de inscriptie ook de bedoeling had om de rol van de legaat D. Brutus Callaicus (cf. infra), die een groot aandeel had in de eigenlijke overwinning, in de schaduw te stellen.

Hieronder volgt nog een overzicht van de belangrijkste voorstellen tot aanvulling van de ontbrekende tekstgedeelten. Voor de verantwoording ervan moet ik verwijzen naar de respectieve artikels. Een beknopter overzicht is opgenomen in CSE 154 ev. en Gwyn Morgan (1973) 40 ev.

1. Bücheler

⁶⁷⁶ Strabo, V, 1,8, 214: Ἐν αὐτῷ δὲ τῷ μυχῶ τοῦ Ἀδρίου καὶ ἱερὸν τοῦ Διομήδους ἐστὶν ἄξιον μνήμης, τὸ Τίμανον. (En in diezelfde uithoek is ook een heiligdom van Diomedes het vermelden waard: het Timavon.) Timavus is identisch met Diomedes. Zie ook Reisch (1908) 289, Tamaro (1925) 10 en Gwyn Morgan (1973) 38.

⁶⁷⁷ Gwyn Morgan (1973) 46-47

⁶⁷⁸ Dit is niet ongewoon, denk maar aan de wij-inscriptie van Lucius Mummius (CIL I², 626), waarin de eerste helft een opsomming is van de man zijn daden.

*[Descende]re et Tauriscos C[arnosque et Liburnos]
[ex montib]us coactos m[aritimas ad oras]
[diebus te]r quineis qua[ter ibei super]avit
[castreis] signeis consi[lieis prorut]os Tuditanus.
[Ita Roma]e egit triumphu[m, aedem heic] dedit Timavo;
[sacra pat]ria ei restitu[it et magist]reis tradit.*

De Taurisci, de Carni en en ook de Liburni,
gedwongen van hun bergen naar de zeekust af te dalen,
Overwon Tuditanus daar viermaal in driemaal vijf dagen,
Zijn legerkamp, zijn veldtekens en zijn krijgsplan hadden hen verpletterd.
Daarom hield hij in Rome een zegetocht en droeg hij deze tempel op aan Timavus,
herstelde hij voor hem de vaderlandse heiligdommen en droeg ze over aan opzichters.

2. Reisch

*[C. Sempronius G. f. Tuditanus imperator de manibieis]
[Iapydas---]
[ab Aquileia ad Titium flumen stadia mille]
[--- profligavit]
[---domuit Histros---]
ex itine]re et Tauriscos C[ontrivit et Carnos]
[in montib]us coactos m[- - -]
[diebus te]r quineis qua[ter hostes super]avit
[fausteis] signeis consi[lieis Semproni]os Tuditanus.
[Ita Roma]e egit triumphu[m, praidam heic] dedit Timavo;
[sacra pat]ria ei restitu[it et magist]reis tradit.*

Gaius Sempronius Tuditanus, zoon van Gaius; uit de oorlogsbuit.
De Iapoden...
Vanaf Aquileia naar de rivier Titius duizend stadia
...heeft hij verslagen.
...heeft de Histri kleingekregen...
Op zijn veldtocht heeft hij ook de Taurisci en de Carni in de pan gehakt,
die in hun bergen waren teruggedreven...
In driemaal vijf dagen heeft hij de vijand viermaal overwonnen,
(hij,) Sempronius Tuditanus, onder voorspoedige voortekens en met inzicht.
Daarom hield hij een zegetocht in Rome en droeg hij deze oorlogsbuit op aan Timavus,
herstelde hij voor hem de vaderlandse heiligdommen en droeg ze over aan toezichters.

3. Birt

*[Hoc est Gai Semproni Consulis Monumentum.]
[In Histria pugnavit, Iapudum victor]
[hos ad ma]re et Tauriscos C[arnosque et Liburnos]
[sub Alpibus]us coactos m[aximas legiones]
[diebus te]r quineis qua[ter ibei fug]avit
[sueis] signeis consi[lieis contus]os Tuditanus.*

*[Ita Roma]e egit triumphu[m, ludos] dedit Timavo;
[sacra]ria ei restitu[it aes magist]reis tradit.*

Dit is het monument van Gaius Sempronius Tuditanus, consul.
Hij leverde slag in Histria, de overwinnaar van de Iapyden.
Deze (heeft hij) aan de kust (verjaagd); de Taurisci, de Carni en de Liburni,
die aan de voet van de alpen waren samengedreven, een enorm leger
heeft hij, Tuditanus in driemaal vijf dagen viermaal verjaagd;
door zijn veldtekens en zijn krijgsplan overweldigd.
Hij hield een zegetocht in Rome en gaf spelen ter ere van Timavus,
herstelde voor hem zijn heiligdommen in ere en overhandigde een geldsom aan de toezichters

4. Degrassi

*[Ex itine]re et Tauriscos C[arnosque et Liburnos]
[ex montib]us coactos m[- - -]
[diebus te]r quineis qua[ter ibei super]avit
[sueis] signeis consi[lieis prorut]os Tuditanus.
[Ita Roma]e egit triumphu[m, praedam] dedit Timavo;
[sacra pat]ria ei restitu[it et magist]reis tradit.*

Op zijn mars...zowel de Taurisci als de Carni en de liburni...
die gedwongen waren uit de bergen...
Heeft hij, Tuditanus, in driemaal vijf dagen viermaal overwonnen,
door zijn veldtekens en zijn krijgsraden overweldigd.
Hij hield een zegetocht in Rome en schonk de buit aan Timavus,
herstelde voor hem zijn heiligdommen en droeg het over aan de toezichters.

5. Gwyn Morgan

*[Ex itine]re et Tauriscos C[arnosque et Liburnos]
[ex montib]us coactos m[aritimas ad oras]
[diebus te]r quineis qua[ter fudit et fug]avit
[fausteis] signeis consi[lieis praecipu]os Tuditanus.
[Ita Roma]e egit triumphu[m, statuamque] dedit Timavo;
[sacra pat]ria ei restitu[it atque magist]reis tradit.*

Zowel de Taurisci als de Carni en de Liburni,
die uit hun bergen naar de zeekusten waren gedreven,
heeft hij op zijn mars, in driemaal vijf dagen viermaal verjaagd en op de vlucht gedreven.
onder gunstige voortekens en met inzicht, hij, de voortreffelijke Tuditanus.
Hij hield een zegetocht in Rome en schonk een beeld aan Timavus,
herstelde voor hem zijn heiligdommen en droeg het over aan de toezichters.

Statuut en milieu: ingenuus met gentilicium. Tuditanus stapt voor het eerst de geschiedenis binnen in 146a, wanneer hij als officier aan de campagnes van L. Mummius deelneemt. Zijn politieke carrière begint hij in 145a als quaestor, waarna hij een normaal cursus honorum doorloopt. In 129a is hij samen met M.' Aquillius consul en in die hoedanigheid krijgt hij de

opdracht om de bezwaren van de bondgenoten tegen de Gracchische landhervormingen te behandelen, maar hij onttrekt zich aan zijn opdracht door op krijgstoct naar Illyrië te vertrekken. Daar had hij aanvankelijk tegenslag, maar door het ingrijpen van de oorlogservaren legaat D. Brutus Callaicus, kon hij een grote overwinning op de Iapyden behalen.⁶⁷⁹ Hij is ook bekend als redenaar,⁶⁸⁰ als historicus en als schrijver van een aantal werken over staatsrecht.⁶⁸¹ Zijn gens, de Sempronia, was oorspronkelijk een patriciërsgezlacht, maar na 304a zijn het enkel nog Plebejers.⁶⁸²

Literatuur: Reisch (1908) 276-282 || Bücheler (1908) 321-328 || Birt (1920-1924) 306-323 || Gwyn Morgan (1973) 29-48 || Courtney (1995) n° 4 || CSE 148-158 || Tamaro (1925) 7-20 || Warmington (1940) 132 n° 652

⁶⁷⁹ RE s.v. *Sempronius* n° 92 k 1441. De gebeurtenissen staan beschreven bij App. *Illyr.* 10 en Liv. *Epit.* 59

⁶⁸⁰ Cic. *Brut.* 95.

⁶⁸¹ Schanz (1907)I, 272-273 en Schanz (1909)II, 502.

⁶⁸² RE s.v. *Sempronius* k 1359-1360

2.4 CARMEN ARVALE

CIL I²: 2

ILLRP: 4²; CLE: 1; ILS: 5039^{add}

Ibi sacerdotes clusi, succincti, libellis acceptis, carmen descendentes 1
tripodaverunt in verba haec :

E nos Lases iuvate, /|e Jnos Lases iuvate, / e nos Lases iuvate.
Neve lu{a}e rue, Marmar, sins in ° currere in <p>leores,
neve lue rue, Marmar, |sijns in currere in pleores, 5
neve lue rue Marmar, ° sers incurere in pleoris
Satur ° <fu, f>ere Mars; limen |sa|<i>, sta ° berber.
Satur fu, ° fere Mars; imen sal<i>, sta berber.
Satur fu, fere Mars; imen sal<i>, s<t>a berber
|/Sem]unis alternei advocapit conctos, 10
Semunis alternei advocapit conctos,
S<e>munis altern<ei> advocapit |conct]os.
E nos Marmor iuvato, / e nos Marmor ° iuvato, / e nos, Ma<r>mor, iuvato.
T<r>iumpe, t<r>iumpe, t<r>iumpe, trium|pe, tr]iumpe.

Post tripodationem deinde signo dato publici introier(unt) 15
et libellos receperunt.

4. <p>leores : dleores Scheid : <p>leores ° neveluerue Kruschwitz 5. pleores : ploris Scheid 6. sers incurere Scheid, Piva, Radke : sins<i>ncurrere em. Scheid, Kruschwitz pleoris : impleius Scheid : pleoris ° satur Kruschwitz 7. <fu, f>ere : evrere Scheid, Piva |sa|<i> : |sa|le Scheid 8. sal<i> : sall Scheid, Piva 9. imen sal<i>, s<t>a berber : iimen snii sia Scheid : limensallsta Piva 12. S<e>munis altern<ei> : simunis nltervie Scheid : simunis alternie Piva 14. T<r>iumpe (1-2) : trlumpetnumpe Scheid trium|pe (4) tiium Scheid

De priesters, daar opgesloten,⁶⁸³ met hoog opgegorde kleed, reciteerden⁶⁸⁴ de formules na de boeken te hebben ontvangen, en voerden een tripodatio uit op de volgende woorden:

Laren, ja sta ons bij. (3x)
En Mars, voorkom dat ziekte en verderf de mensen (?) treft, (3x)
Wees tevreden, woeste Mars, spring over de drempel...(?) (3x)
Jullie zullen op jullie beurt alle Semones oproepen, (3x)
Sta ons bij, Mars. (3x)
Triomf, Triomf, Triomf, Triomf, Triomf

Na de tripodatio, toen een teken gegeven was, gingen de publieke slaven naar binnen en namen de boeken terug in ontvangst

Monument: gevonden op 6 à 7 km van Rome, op een plaats genoemd La Magliana, bij de Porta Portuensis. Volgens de oude corpora *in luco Deae Diae via Campana apud lapidem*

⁶⁸³ *ibi ... clusi*: i.e. het heiligdom van Dea Dia, cf. infra.

⁶⁸⁴ *descindentes* is vermoedelijk een fout voor *dicentes*, zie Courtney (1995) 199.

V. (...in het heilige bos van Dea Dia langs de via Campana bij de 5de mijlpaal.⁶⁸⁵) Dit carmen maakt deel van de acta van het college van de fratres Arvales van het jaar 218p. Deze acta waren ingegrift op een marmeren plaat die in XVIIIIP werd opgegraven en in 1775 werd gepubliceerd.⁶⁸⁶ De plaat was langs beide kanten beschreven, maar werd achteraf doormidden gezaagd, zodat voorzijde en keerzijde nu elk op een apart tablet staan. De tabletten waren op de muren van het heiligdom vastgemetst. Afmetingen: ca 77,3 x 63,1 x 1,3 cm (de oorspronkelijke dikte moet dus meer dan 2,6 cm geweest zijn, afhankelijk van de zaagdikte). Letters 8 à 9 mm, met uitschieters van 5mm en 13 mm. De gehele tekst is geschreven in scriptura continua, met slechts 8 scheidingspunten, die misschien niet allemaal correct geplaatst zijn. Op sommige plaatsen is de tekst moeilijk leesbaar. Het eigenlijke carmen staat op de oorspronkelijke voorzijde, het begint onderaan op lijn 33 en stopt op lijn 38.

Deze tekstreconstructie berust op de transcripties van Scheid en Piva (meest recente autopsieën) en CSE (studie van een afgietsel). De verwijzingen in het kritisch apparaat zijn geen verbeteringen van de respectieve editoren, maar hun lezingen van de steen (tenzij anders aangegeven). Het feit dat de bezweringsformules telkens driemaal herhaald worden, laat toe een groot deel van de onleesbare gedeeltes met zekerheid aan te vullen. Gezien de taalvormen op een aantal plaatsen moeilijk interpreteerbaar zijn, en de woordscheiding niet altijd zeker is, zijn uitzonderlijk ook de scheidingspunten met het teken ° weergegeven.

Datering:

1) *Epigrafisch*: de steen bevat de notulen van het college van het jaar 218p. Dit kan opgemaakt worden uit twee consulaire dateringen, die zich op de keerzijde van de steen, op lijn 31 en lijn 38 bevinden.⁶⁸⁷ Waarschijnlijk werden de notulen pas het volgende jaar, in 219p effectief ingegrift.⁶⁸⁸ 218p was het eerste regeringsjaar van keizer Elagabalus. Dit carmen hoort dus strict genomen niet thuis in een repertorium van carmina epigraphica uit de republiek,⁶⁸⁹ maar wegens het grote historische belang lijkt het mij wel gerechtvaardigd om er wat dieper op in te gaan. Sommige editoren laten ook de tekst primeren op het epigrafisch karakter.

2) *Oorspronkelijke tekst*: hierover lopen de meningen uiteen en de dateringsvoorstellen liggen tussen het 2de millenium voor Christus en 218p. De ingeslopen fouten en modernismen, het feit dat tekst soms moeilijk te begrijpen is, en het gebrek aan vergelijkingsmateriaal vóór IIIA bemoeilijken de datering. In feite kunnen niet meer dan een paar hypotheses geformuleerd worden. De teneur is wel dat het een oeroud Italiaans lied is.

Het oudste dateringsvoorstel plaatst de tekst nog vóór het 1ste millenium voor Christus. De achterliggende redenering is dat Marmar en Lases een Sabijnse oorsprong verraden en dat het lied in zijn oertoestand nog uit de pre-Romulusfase moet dateren.⁶⁹⁰

Radke dateert rond IIVA / IVA. Hij ziet daarvoor aanwijzingen in de metriek, die het beginstadium van Saturnii weergeeft, en in de verklaring van een aantal taalvormen, vooral *E nos*, *Marmar* en *sins/sers*.

⁶⁸⁵ Linderski (1995) 601/85

⁶⁸⁶ Marini G. (1775) *Gli atti e monumenti dei fratelli Arvali*. Rome.

⁶⁸⁷ Volgens de nummering van Scheid (1998) 297. Voor 218a: *Imp(eratoris) Caes(aris) M. Aurelii Antonini Pii fel(icis) Aug(usti) P(ontificis) M(aximi) [trib(unicia) po]t(estate) C(onsulis)*; voor 219a *[---Imp(eratore) Antonino Aug(usto) (iterum) et S]acerdote (iterum) co[n]s(ulib)u]...* Scheid geeft de volledige tekst van de acta, en een Franse vertaling. Heliogabalus (keizer van 08/06/218a tot 11/03/222a) werd in 204a geboren als Varius Avitus Heliogabalus, en door het leger uitgeroepen tot Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Pius Felix Augustus, zie Almar (1990) 404.

⁶⁸⁸ Piva (1993) 61 en 76.

⁶⁸⁹ Zie ook 3.1 in de studie.

⁶⁹⁰ Ferri (1954) 390.

Courtney dateert op basis van *Triumpe*. Dit woord zou in oorsprong teruggaan op het Etruskisch of op het Grieks, maar met een Etruskische tussenfase. Daardoor kan het in Rome niet opgepikt zijn voor de Etruskische overheersing, die in de bronnen gesymboliseerd wordt door het koningschap van Tarquinius Priscus.⁶⁹¹

Norden legt de termini tussen VA en Vroeg IVA, dit is de bloeitijd van de archaïsche Griekse cultuspoëzie, waarvan het carmen invloed kan ondergaan hebben. De benedengrens wordt gevormd door de slag bij de Allia (390a) en de nederlaag tegen de Galliërs, waardoor de band met de Grieken meer dan een eeuw verbroken was.⁶⁹²

Interessant is de datering van Piva, die het carmen als een fantasietje van Elagabalus ziet en tot een datering in 218p komt. Zijn argumentatie berust op de volgende punten: 1) het carmen Arvale duikt pas op in 218p en wordt voordien in geen enkele bron genoemd. Daarna wordt het nog 2 keer vermeld, maar enkel in de acta van de fratres Arvales en binnen de regeerperiode van Elagabalus. In deze periode worden de acta plots ook uitgebreider en bevatten ze meer details over de cultus. 2) Er zijn slechts 3 taalkundige vormen die op een hoge ouderdom kunnen wijzen (*Lases, triumpe en conctos*), maar deze taalverschijnselen waren toen ook bekend en men vindt wel vaker voorbeelden, waarin ze als bewuste archaïsmen worden gebruikt. De andere vormen die voor oeroud doorgaan, zijn niet echt afdoende verklaard en kunnen dus niet als argument aangehaald worden. Zij kunnen verzonnen zijn, of eveneens als pseudo-archaïsmen gebruikt zijn. 3) Het carmen vertoont geen bijzondere kenmerken die eigen zijn aan teksten, die een lange periode van mondelinge overlevering achter de rug hebben (vooral medeklinkeralliteratie), maar geeft veeleer de indruk van een kunstzinnig gewrocht (vooral door assonanties en klinkeralliteratie).

Op basis van deze observaties concludeert Piva dat het gedicht een fantasieproduct is van Elagabalus, die in het kader van zijn religieuze hervormingen gepoogd heeft een magische invocatie van Oriëntaalse oorsprong in de Romeinse religieuze tradities te laten inpassen.⁶⁹³ Hij was bij machte om dit te doen omdat hij als keizer automatisch lid werd van dit priestercollege. Punt 1 verdient zeker aandacht, maar kan ook uitgelegd worden als een poging van de fratres Arvales om, middels gedetailleerde notulen, de oeroude ritte te vrijwaren van de religieuze hervormingswoede van Elagabalus. Bovendien past de inhoud niet echt bij de aspiraties van Elagabalus, die er vooral op gericht waren de cultus van de zonnegod van Emesa, Elah - Gabal, naar wie hij genoemd was, ingang te doen vinden in Rome. De taalkundige archaïsmen kunnen ook echte archaïsmen zijn en voor een aantal niet verklaarde vormen kunnen wel degelijk bruikbare hypothesen, die een vroege datering toelaten, geformuleerd worden. Een mondelinge overlevering hoeft niet gepostuleerd te worden, daar in de acta sprake is van *libellis / libellos* waaruit de priesters reciteerden.⁶⁹⁴

Taalkundig-inhoudelijk: mogelijke transcriptie naar klassiek Latijn:

1. *E nos Lares, iuvate* 2. *Neu luem ruinam, Mars, siveris incurrere in plures*. 3. *Satur es, fere Mars, Limen sali, sta berber*. 4. *Semones alterni advocabite cunctos*. 5. *E nos Mars, iuvato*. 6. *Triumphe!*

Het carmen Arvale heeft zeer veel aandacht gekregen van filologen, historici en andere geleerden en kan bogen op een zeer ruime bibliografie. Het grootste deel van het carmen wordt begrepen, slechts enkele zaken blijven tot op heden onverklaard of berusten op

⁶⁹¹ Courtney (1995) 204. Volgens de literaire bronnen was Tarquinius Priscus in 616a de eerste Etruskische koning in Rome: Pallottino (1987) 75. Etruskische invloed in Rome wordt vermoed vanaf ca 630a. Zie Goegebeur. (1999) fasc C, 33.

⁶⁹² Norden (1939) 275-277.

⁶⁹³ Piva (1993) conclusies vooral op p. 75-76 en p. 82.

⁶⁹⁴ Volgens Piva omdat het om een nieuw lied gaat, dat de Priesters nog niet kennen en dat, gezien het belang van de juiste formulering bij magische bezweringen, daarom werd opgeschreven.

gissingen. De moeilijkheden bij de interpretatie liggen deels in de vermoede ouderdom van van het carmen en de mogelijk lange mondelinge overlevering, die verantwoordelijk moet zijn voor de corruptelae. Verder zijn er zeker modernismen in de tekst geslopen en moeten een aantal fouten of mogelijke fouten op conto van de opsteller, ordinator of steenkapper geschreven worden, gezien de rest van de acta ook veel taalfouten bevat.⁶⁹⁵ Ook de uitwerking in scriptura continua heeft de interpretatie bemoeilijkt. De oorspronkelijke teksttoestand valt dus onmogelijk te achterhalen en de voorliggende omzetting naar klassiek Latijn en de bijhorende vertaling zijn soms hypothetisch en worden vooral exempla gratia gegeven. Ze reflecteren de communis opinio, maar maken zeker geen aanspraak op correctheid. De vetgedrukte tekst geeft de passages weer, waarvan de interpretatie minder zeker is en meermaals in vraag gesteld werd.

Nordens studie van het carmen, hoewel op sommige punten achterhaald, wordt algemeen als gezaghebbend beschouwd. Recent en degelijke zijn de studies van de taalvormen door Courtney en in CSE, waarop deze transcriptie en vertaling zich baseren.⁶⁹⁶

E nos: geen analogie naar het Griekse ἐμοί voor μοί, maar *E* is een versterkend Partikel dat meer gebruikt wordt bij bezweringsformules (vergelijk met het Griekse partikel ἦ).

Lases: pre-rhotacisme voor *Lares*.

Neveluerue: de woordscheiding wordt soms betwist, maar de voorgestelde transcriptie is goed houdbaar. (*Neve, neu*: en dat niet, en niet; *luem* < *lues*, *-is*: pest besmettelijke ziekte, epidemie; *ruem* voor *ruinam* is geattesteerd in de glossen.)

Marmar. Vermoedelijk vocatief voor Mars, maar de woordvorming is onduidelijk.⁶⁹⁷

Sins incurrere: ook hier wordt de woordscheiding soms betwist (met *sin sin currere* als mogelijk alternatief), maar volgens de gangbare mening moet *sins* als een imperatief van *sino* (toelaten, dulden) gelezen worden. *Sers* in r. 6 is vermoedelijk een fout van de steenkapper.⁶⁹⁸

Pleores: de mening is zeer waarschijnlijk *plures*, maar de woordvorming blijft onverklaard.

Fu: ongetwijfeld een imperatief van *esse* gebouwd op de suppletieve perfectumstam.

Fere: vocat. Voor *ferus*, bij Mars.

Limen sali: geen probleem in woordverklaring, maar de betekenis is minder duidelijk.

Sta berber: niet echt bevredigend verklaard, blijft hier onvertaald.

Semones: niet echt volledig verklaard, maar het moet gaan om een groepje goden die zich ontfermden over het zaad.⁶⁹⁹ Hun naam wordt ook in verbinding gebracht met een andere, oeroude godheid van Sabijnse oorsprong: Semo Sancus Dius Fidius.⁷⁰⁰

Naast de onzekerheid over de precieze betekenis van de tekst, bestaat er al evenmin een consensus over het metrisch karakter. De beoordeling gaat van vroege Saturnii⁷⁰¹ of een voorstadium van saturnii,⁷⁰² tot niet-metrisch proza.⁷⁰³

Al vroeger is het bestaan van saturnische halfverzen in twijfel getrokken,⁷⁰⁴ waardoor het saturnisch karakter van de invocaties van r. 3 en r. 13 niet meer houdbaar is. Bovendien

⁶⁹⁵ Scheid (1998) 301 vindt vooral veel fouten in de periode 214-221, met een zekere Primus als sekretaris van het college en verantwoordelijk voor het opstellen van de notulen.

⁶⁹⁶ Eveneens recent, maar veel speculatiever: Piva (1993) en Radke (1995).

⁶⁹⁷ Radke (1995) 141-142: suffixloze vocatief en iteratief om effect te versterken.

⁶⁹⁸ Volgens Radke (1995) 142 een sterk gesyncopeerde perfectumvorm van *sino* na jambenkorting en rhotacisme, maar zijn verklaring is erg speculatief. Het zou bovendien een afwijking zijn van de 3-voudige herhaling die blijkbaar de norm was in het carmen Arvale.

⁶⁹⁹ Courtney (1995) 202. Ernout (1957) 109: *sans doute dieux des semences, cf. Pélignien Semunu*.

⁷⁰⁰ NP s.v. *Sancus*.

⁷⁰¹ Radke (1981) 106-110 en Radke (1995), vooral 135-137.

⁷⁰² Courtney (1995) 201.

⁷⁰³ Piva (1993) vooral 63 en 75.

⁷⁰⁴ CSE 215 en Piva (1993) 63 nt 18. Zie tevens de opmerkingen over de metriek van CIL I², 1203-1205.

zijn de vroege attestaties van saturnii te vinden in het epos, maar niet in religieuze context; noch waren deze vroege saturnii gemaakt om op te dansen.⁷⁰⁵

Nochtans moet de tekst een zeker ritme of metrum bevat hebben: de bronnen spreken van een carmen, en als begeleiding van een tripodatio (of begeleid door een tripodatio) moet de tekst zeker sterk ritmisch geweest zijn.⁷⁰⁶ Het carmen Arvale wordt hier dus opgenomen als carmen met een onbekend metrum.

De fratres Arvales vormden een oud priestercollege, waarvan de cultus in de eerste plaats geassocieerd werd met de landbouw en met de vruchtbaarheid van het de akkers (Wolters: *arvum*: akker bouwland; *arvalis fratres*: akkerbroeders). De belangrijkste Godheid voor deze cultus was Dea Dia, die er zorg voor droeg dat de gewassen konden groeien. Zij wordt gerelateerd aan Ceres.⁷⁰⁷ In mei werd ter ere van deze Dea Dia een driedaags festival georganiseerd en op de 2de dag van dit festival reciteerden de priesters in haar heiligdom het carmen Arvale terwijl ze een rituele dans opvoerden.⁷⁰⁸

Het carmen Arvale kan geïnterpreteerd worden als een bezweringsformule gericht aan de Lares, Mars en de Semones. De lares, de zogenaamde huisgoden, hadden in oorsprong het hele domein onder hun hoede. Zij waakten ook over de grenzen van twee naast elkaar liggend *latifundia* en over kruispunten. Hier wordt klaarblijkelijk beroep gedaan op hun apotropaïsche vermogens.⁷⁰⁹

Mars wordt aangeropen en gesmeekt om zijn woede te temperen en geen dood en verderf te zaaien (*neve luem ruem*) en tevreden te zijn (*satur fu*). Hij wordt hier opgevoerd als Mars Ferus, de godheid van het wilde, ongecultiveerde land, voorbij de grenzen van het bebouwde land. Traditioneel is hij onverzadigbaar. Mars als landbouwgod moet een latere ontwikkeling zijn.⁷¹⁰

Van *Limen Sali* (spring over de drempel) en *Sta berber* is de betekenis niet te achterhalen, en het heeft ook weinig zin om hierover nog verder te speculeren.

Alternei advocapite wordt algemeen geïnterpreteerd als de fratres Arvales, die elkaar aanmoedigen om de (hulp van?) de Semones in te roepen. De precieze betekenis van de Semones is niet echt verklaard, maar algemeen wordt aanvaard dat zij met zaad en vruchtbaarheid te maken hebben (cf. supra).

Een *tripodatio* (praescript en postscript) is een rituele dans, waarbij elke beweging 3 x herhaald wordt en is in overeenstemming met de drievoudige herhaling van elke formule (behalve triumphe).⁷¹¹

Het carmen Arvale laat zich dus aanzien als een set bezweringsformules die kaderen in de vruchtbaarheidscultus zoals die door het broederschap werd onderhouden. Het teruggrijpen naar een vroege betekenis van de goden wijst op het in stand houden van een oeroude cultus en spreekt dus tegen de duiding die Piva aan het carmen Arvale gaf, en tegen de daarmee samenhangende datering.

Milieu en achtergronden: de vroege historiek van dit priestercollege blijft onduidelijk. Vermeldingen in de bronnen zijn schaars en duiken pas op met Varro's *De lingua Latina*.⁷¹² Vanaf 21p duikt er wel veel epigrafisch bronnenmateriaal op onder vorm van de acta, die op

⁷⁰⁵ CSE 215.

⁷⁰⁶ Tanner 212-215 werkt dit dansritme metrisch uit als Saturnius.

⁷⁰⁷ Voor Dea Dia zie ook Larousse 203.

⁷⁰⁸ NP en DS s. v. *Arvales fratres*.

⁷⁰⁹ Courtney (1995) 202. Over de lares, zie ook Larousse 214.

⁷¹⁰ Courtney (1995) 202. Over Mars als landbouwgod, zie Larousse 202-203.

⁷¹¹ Courtney (1995) 203.

⁷¹² Vermoedelijk daterend uit 45a - 43a, zie Schanz II (1909) 441.

de wanden van het heiligdom van Dea Dia waren bevestigd.⁷¹³ Het college bestond uit 12 priesters, allen van senatoriële rang, die voor het leven gecoöpteerd werden. Vanaf Augustus wordt de keizer ook opgenomen in het college, en de cultus wordt uitgebreid met een deel van de keizercultus.⁷¹⁴ In de acta verschijnen regelmatig smeebeden voor het heil van de keizer. Men heeft door het argument *ex silentio* vaak gedacht dat het college in de late Republiek op sterven na dood was, maar door Augustus nieuw leven was ingeblazen in het licht van zijn politiek van herstel van oude waarden, en om zijn eigen positie nog meer te rechtvaardigen. (De stichtingsmythe relateert de 12 priesters aan de zonen van Acca Laurentia. De plaats van een gestorven zoon werd door Romulus ingenomen. Aldus is de link stichter van Rome – keizer van Rome gelegd)⁷¹⁵

Deze hypothese kan niet zondermeer hardgemaakt worden: men moet voorzichtig zijn met argumenten *ex silentio*. Bovendien schrijft Varro over het college in de tegenwoordige tijd,⁷¹⁶ alsof het toen nog actief was. Mogelijk heeft ook Sulla ingegrepen in de cultus om het college op een meer aristocratische leest te schoeien,⁷¹⁷ maar ook dit kan niet hardgemaakt worden. Voor de bekende periode bestond het college alleszins uit mensen uit senatoriële rang.

Literatuur: Purdie (1935) 126-127; 131-133 || Lindsay (1897) 23-26 || Tanner (1961) 212-216 || Radke (1981) 106-113 || Radke (1995) 134-145 || Gordon (1983) n° 75 || CSE 211- 230 || Scheid (1988) 293-302 || Piva (1993) || Linderski (1995) 600-603 (= 84-87) || Courtney (1995) n° 1 || Warmington 250-251 || Ferri (1954) 390-393 || Norden (1939) 109-278 || Ernout (1957) 107-109.

⁷¹³ Over de bronnen, zie Piva (1993) 60 en 79; verder Linderski (1995) 600.

⁷¹⁴ NP en DS s.v. *Arvales fratres*; Piva (1993) 61.

⁷¹⁵ Piva (1993) 61; Linderski (1993) 603.

⁷¹⁶ Varro *Ling.* 5, 85: *Fratres Arvales dicti qui sacra publica faciunt...*

⁷¹⁷ Ida Paladino, geciteerd door Linderski (1995) 602-603.

2.5 SORTES

CIL I² 2173 - 2189

ILLRP: 1072-1087a : CLE: 331, 1-17

Sortes Bahareno

2173

Conrigi uix tandem quod curuom est factum [c]rede.

Geloof nu maar dat nog moelijk kan rechtgeplooid worden, wat krom gemaakt werd.

curvom = *curvum*

2174

Credis quod deicunt? non sunt ita. ne fore stultu(s).

Geloof je wat ze zeggen? Zo staan de zaken er niet voor. Wees niet zo dom.

fore: infinitivus pro imperativo. Warmington: *ne fore stultu* is haplografie voor *ne fores stultus*. *Deicunt* = *dicunt*

2175

De incerto certa ne fiant, si sapis, caueas.

Van het onzekere kan men geen zekerheden maken. Als je verstandig was, zou je daarvoor op je hoede zijn.

Fio als passief van *facere* voor de weergave van onbepaald persoon past beter bij de persoonlijke aanspreking die volgt (*si sapis*) dan een betekenis "ontstaan" (uit het onzekere kunnen geen zekerheden ontstaan.)

2176

De uero falsa ne fiant iudice falso.

Men mag van de waarheid geen leugen maken door een bedrieglijk rechter te zijn.

2177

Est equos perpulcer, sed tu uehi non potes istoc.

Het is en beeldschoon paard, maar jij bent niet in staat daarop te rijden

perpulcer in attributieve positie met *equos*. *Equos* = *equus* (nom. enkelv.)

2178

Est uia [p]er [c]liuom. Qua ui[s] sequi, non [datur ista.

Sic restituit Bücheler. In mss. est uia fertilivom qua vi sequi non.

Het is een pad over een helling. (De weg) die je wil volgen is je niet toegestaan

Clivom = *clivum*

2179

Formidat omnes. quod metuít, id sequi satiust.

Hij is voor iedereen bevreesd. Het is beter af te gaan op wat hij vreest.

Satiust = *satus est* (comparat. *satis*): beter, geschikter. m. acc. c. inf.

2180

Homines multi sunt. credere noli.

Er zijn veel mensen. geloof ze liever niet.

Bücheler en Ritschl hebben metri causa aangevuld met *mendaces* of *fallaces* (te verantwoord door de pointe): [*mendaces*]*Homines multi sunt. credere noli.* Veel mensen zijn leugenaars. Geloof ze liever niet.

2181

Hostis incertus de certo, nisi caueas.

Uit een betrouwbaar iemand (kan) een onberekenbare vijand (voortkomen), tenzij je daarvoor op je hoede bent.

2182

Iubeo et is ei si fecerit, gaudebit semper.

Ik beveel het en hij, als hij het voor hem doet, zal altijd blij zijn.
ei vervangen door *ea* geeft een normale hexameter.

2183

Laetus lubens petito. quod dabitur, gaudebis semper.

Je moet blij en opgetogen zoeken, en in wat je gegeven wordt zal je altijd vreugde vinden.

2184

Non sum mendacis quas dixi. consulis stulte.

Ik ben geen van die leugenaars zoals je beweerde. Je vraagt raad als een dwaas.
De tekst is als volgt te interpreteren: *Non sum earum sortium quas dixisti mendacis* (Ik ben geen van die sortes die jij leugenaars noemde. *Mendacis* is acc. meerv. *Stulte*: op een dwaze manier = als een dwaas.

2185

Nunc me rogitas, nunc consulis? tempus abit iam.

Nu kom je smeken, nu vraag je raad? Je kans is al voorbijgegaan.
Rogitare : met aandrang vragen = smeken.

2186

Per multis prosum. ubi profui, gratia nemo.

Zeer velen heb ik bijgestaan, en waar ik hulp bood, heeft niemand me dank betuigd.

2187

Postquam ceciderunt, sei sum, consulis tun(c) me?

Nadat ze gevallen zijn, kom je me dan om raad vragen als ik er ben?

Bücheler, Warmington: *Postquam ceciderunt s[p]es [o]m[nes] consulis tun(c) me?* Nadat alle hoop vervlogen is, kom je me dan raad vragen?

2188

Quod fugis, quod iactas, tibi quod datur, spernere nolei.

Wat je ontloopt, wat je weggooit, wat je gegeven wordt, misprijst dat niet.

Qur petis post ttempus consilium? quod rogas, non est.

post ttempus : posttempus aes

Waarom kom je achteraf raad vragen? Wat je vraagt, bestaat niet.

Post tempus: als de geschikte gelegenheid al voorbij is.

Monument: Langwerpige bronzen plaatjes (1,5 à 2 x 14,5 à 15 cm) met daarop een spreuk. Aanvankelijk waren er slechts drie van bewaard (2182, 2184 en 2189), later zijn er in diverse musea nog vier andere opgedoken (2173, 2183, 2185, 2176).⁷¹⁸ Zes van de zeven teruggevonden exemplaren hebben aan de linkerkant een ringetje waardoor een touwtje kon worden gestoken. Alle sortes behalve 2173 en 2183 zijn beschreven door Aldus Manutius Iunior in de *codex Vaticanus 5248*, die als vindplaats vermeldt *Bahareno della Montagna ubi dicitur Casa Ceccio*. Over de juiste locatie van Bahareno verkeert men in onzekerheid,⁷¹⁹ maar men vermoedt dat hiermee *Barbarano* bedoeld werd, tussen Patavium (Padua) en Vicetia (Vicenza). In de buurt was een heiligdom voor Fortuna, dat verbonden was aan de *Aquae Aponae* (Terme d' Abano). In dat heiligdom konden sortes getrokken worden.⁷²⁰ Men heeft ook even aan Praeneste gedacht omdat Cicero een beschrijving geeft van de sortes die verbonden waren aan het heiligdom van Fortuna Primigenia in Praeneste, maar dat is later weer van de hand geweest.⁷²¹

Datering: Taalgebruik (incorrecte weergave van oudere orakels) en paleografie wijzen op de periode van Cicero,⁷²² Bücheler denkt een een kleine decade later op basis van het gecontraheerd perfectum *abit* in 2185.⁷²³ Het wat archaïserende taalgebruik en de oudere letters moesten de sortes meer geloofwaardigheid te geven.

Taalkundig-inhoudelijk: Bronzen plaatjes met daarop de antwoorden van het orakel, opgesteld in slechte hexameters met veel fouten, of in een metrum dat op een hexameter moet lijken. De meeste antwoorden zijn niet meer dan banaliteiten en gemeenplaatsen, die altijd wel voor een of andere interpretatie in aanmerking komen. Elk plaatje bevat een enkele spreuk. Ritschl wijdt de slechte kwaliteit van de taal en de taalkundige fouten aan de transmissie van de tekst naar het metaal. Deze sortes werden en masse geproduceerd en de fouten ontstonden toen de graveurs de originelen kopieerden.

Grote traditionele orakels zoals in Griekenland (Delphi, Dodona, Delos), waar de orakelpriester(es) bevangen werd door de goddelijke inspiratie en in trance plotse momenten van helderziendheid beleefde en de toekomst voorspelde, heeft Italië nooit gekend. De enige uitzondering was misschien het orakel van Fortuna Primigenia in Praeneste. Cleromantie, orakeluitspraken op loten, was daarentegen wel wijd verspreid en daar zijn veel sporen van

⁷¹⁸ CIL I² ad loc.

⁷¹⁹ Voor de discussie over de mogelijke plaatsen die in aanmerking kunnen komen als *Bahareno* en voor de historiek van de verschillende mss. zie Degrassi (1962) 1019-1023.

⁷²⁰ Suet. Tib. 14,3: *Cum Illyricum petens iuxta Patavium adisset Geryomis oraculum sorte tracta, qua monebatur, ut de consultationibus in Aponi fontem talos aureos iaceret, evenit ut summum numerum iacti ab eo tali ostenderent; hodieque sub aqua visuntur hi tali* (Toen hij op weg was naar Illyrië bezocht hij het orakel van Geryones. Nadat hij een lot had getrokken, waarin hij werd aangemaand om voor zijn raadpleging gouden dobbelstenen in de bron van Aponus te gooien, gebeurde het dat de dobbelstenen die hij gooide, het hoogste nummer haalden. Tot vandaag de dag zijn die dobbelstenen nog onder water te zien.)

⁷²¹ De Sortes waar Cicero het over had, waren van hout. Bovendien werden ze in een kist bewaard en ze hadden dus waarschijnlijk geen oogje om ze aan op te hangen.

⁷²² CIL I² ad loc. Datering van Mommsen. Zie ook Degrassi (1962) 1026. Warmington zonder verantwoording: *apparently first century B.C.*

⁷²³ CLE ad loc.

teruggevonden. Ook hier is het goddelijk ingrijpen werkzaam, maar de formele uitwerking is anders. In plaats van de menselijke stem in trance te brengen, stuurt de godheid de hand, die de sors trekt. Op de sors stond al een kant en klare voorspelling. Dit is de enige vorm van orakelraadpleging die op grondgebied van Latium is ontstaan en niet is overgenomen uit buitenlandse culten.⁷²⁴ Het is een oeroud gebruik dat over heel Italië verspreid was en samenhang met kleine, lokale culten.⁷²⁵ Nochtans is het gebruik niet Romeins: Lutatius Cerro, die de 1ste Punische oorlog beëindigde, kreeg van de senaat verbod om de sortes van Praeneste te consulteren. Het was immers hun oordeel dat hij de staat met de eigen auspiciën moest dienen, niet met buitenlandse.⁷²⁶

Deze praktijk is gedocumenterd in de literaire bronnen.⁷²⁷ Cicero beschrijft de herkomst van de sortes van Praeneste: Numerius Suffustius, een lokale hoogwaardigheidsbekleeder, had onder invloed van een droom een rots gespleten, en daar waren de sortes uitgestroomd: eiken tabletjes waarin oude letters waren gekrast. Op advies van enkele waarzeggers werden ze in een olijfhouten kist bewaard en als de gelegenheid zich voordeed konden ze daaruit getrokken worden.⁷²⁸ Er zijn ook figuratieve voorstellingen van teruggevonden: M. Plaetorius Cestianus heeft en denarius laten slaan (69a-66a) met daarop de afbeelding van een kind, dat een plaatje vasthoudt waarop het woord *sors* staat. Er is een votiefreliëf teruggevonden van een Haruspex voor Hercules Victor. Dit reliëf illustreert de beschrijving van Cicero: een jongentje heeft een tablet uit een *arca* gehaald en legt het ter verklaring voor aan de godheid (het cultusbeeld achter het altaar).⁷²⁹

Op eiken tabletjes, op stenen of op bronzen staafjes of op plaatjes stonden dus vooraf al een aantal spreuken gegrift met een voorspellende waarde. Wanneer iemand het orakel wilde raadplegen, moest een kind uit een urn of uit een kist een sors trekken, waarop de voorspelling stond. Bij de raadpleging was eveneens een sortilegus aanwezig (niet altijd een officiële priester), die alles in goede banen moest leiden. Het was ook de sortilegus die de spreuken verklaarde.

Er waren ook variaties op de praktische uitvoering. Ze werden niet altijd getrokken door een kinderhand. Of in plaats van in een kist of urn te zitten, hingen ze aan een touwtje of waren ze samengeknoopt. De sortes van Foronovo (cf. infra) waren staafjes die op de vier zijden beschreven waren. Er zijn ook keien teruggevonden, en bronzen en loden schijven, met een ingegrifte tekst, die als sors dienst deden.

Publiek: welke mensen raadpleegden deze sortes? Cicero heeft er geen hoge dunk van en met uitzondering van de sortes van Praeneste, laat hij zich vooral in negatieve bewoordingen uit.⁷³⁰ Volgens hem berust het gebruik op bijgeloof en enkel goedgelovige zielen

⁷²⁴ Bouché-Leclerc (1882) 146.

⁷²⁵ Champeaux (1990) 111.

⁷²⁶ Val. Max. 1, 3, 2: *Lutatius Cerro, qui primum Punicum bellum confecit, a senatu prohibitus est sortis Fortunae Praeneste adire. Auspiciis enim patriis, non alienigenis, rem publicam administrari iudicabant oportere.*

⁷²⁷ Bronnen in Wissowa (1912) 260 nt 4 en HLL 46.

⁷²⁸ Cic. Div. 2, 85-86: *Eodemque tempore, in eo loco ubi Fortunae nunc sita est aedes... (...op dezelfde plaats waar nu de tempel van Fortuna staat...) ... itaque perfracto saxo sortis erupisse in robore insculptas priscarum litterarum notis.* (Toen het rotsblok gekliefd was stroomden de sortes naar buiten, in oeroude letters op houten plaatjes gegrift) *...eorum-que iussu ex illa olea arcam esse factam, eoque conditas sortis, quae hodie Fortunae monitu tolluntur.* (...en op hun aandringen werd er uit het hout van die olijfbom een kist gemaakt, waarin de sortes werden opgeborgen, die op een wenk van Fortuna worden getrokken)

⁷²⁹ Champeaux (1990) 105-106.

⁷³⁰ Cic. Div 1, 34 en 2, 85-86.

trappen er in. Een vermakkelijke passage van Apuleius laat hetzelfde doorschemeren.⁷³¹ Op grond van het oordeel van Cicero heeft Harris geconcludeerd dat enkel het vulgus deze sortes ernstig nam. Bij de hogere klassen konden ze op weinig geloofwaardigheid rekenen.⁷³² Maar niet alle bronnen spreken zich zo uit: de denarius van Plaetorius bewijst dat ze serieus genomen werden. Livius laat er zich niet negatief over uit⁷³³ en ook Tibullus (een ridder) neemt ze ernstig.⁷³⁴ Zelfs keizer Tiberius⁷³⁵ heeft ze geraadpleegd. Ze werden dus wel degelijk ernstig genomen.

Ze waren in versvorm opgesteld omdat dat de meest geloofwaardige indruk gaf.⁷³⁶ De uitspraken van de godheid moesten natuurlijk boven de alledaagse taalgebruik uitsteken. Archaïsche poëzie wortelt in religieuze gebruiken en een metrische tekst moet voor veel mensen een religieuze bijklank gehad hebben. Later beroepte men zich niet meer op goddelijke uitspraken, maar op passages uit beroemde dichters, die evenwel hun inspiratie van de godheid gekregen hadden. In Praeneste zullen verzen van Vergilius de oudere sortes vervangen.⁷³⁷

Het spreekt voor zich dat veel afhangt van de juiste interpretatie van de getrokken spreuken.

Literatuur: Warmington (1940) 246-248 n° 3-19 || AE (1953) n° 35 || Bouché-Leclercq (1882) 145-159 || Ritschl (1878) 395-426 || Degrassi (1962) 1019-1026 || Bücheler (1965) I, 401-405 || Champeaux (1990) 103-111

⁷³¹ Apul. *Met* 9,8 : *Sorte unica pro casibus pluribus enotata consulentes de rebus variis plurimos ad hunc modum cavillantur* etc. (met een enkel lot dat voor veel gevallen bruikbaar was, hielden ze veel mensen, die over uiteenlopende zaken raad vroegen, voor het lapje.)

⁷³² Harris (1989) 171

⁷³³ Liv. 21, 62 (5) en 22, 1(11)

⁷³⁴ Tib. 1, 3 (9-14)

⁷³⁵ cf. supra nt 724

⁷³⁶ Marquardt (1886) 101; zie ook p. 209

⁷³⁷ Bouché-Leclercq (1882) 157

Sortes Forum Novum

[Quid] nunc consoltas? Quiescas ac vi[ta] f[r]u[ar]i[s] 1
[Vi]t[am] con[de]cora: mo[r]t[em] procul ap[te] hab[ebis].
[N]on potest prius mortem adfici[er] quam venerit factum].
[Magnis ex t]aed[i]is valetudo ostenditur [ma]gn[a].

[---] melius [---] 5
[---]t]aediis ho[---]
[stultus qui] tum[i]de lucrum quaesivit su[r]dum].
[---]ri [p]rotendit turbam [m]agnam.

[---fu]giesque eam semp[er---].
[---fe]ret quae ante sterilis fuit. 10
[---]um reddedit qu[---]
[---an]imi? excru[ciati?].

Waarom vraag je nu een advies? Bedaar en geniet van het leven
 Maak jezelf het leven aangenaam, Je zal de dood ver van je weghouden
 Het is onmogelijk voor de dood vroeger te komen dan het Lot
 Uit grote tegenzin laat zich een grote ziekte openbaren

...beter...

...uit afkeer... dit (?)

Dwaas is hij die op hoogmoedige manier een koud profijt najaagt
 ...stuurde een grote menigte voor zich uit...

...zal je steeds aan haar (ontsnappen)...

...zij die voorheen onvruchtbaar was, (draagt)...

...gaf terug (?)...

...gekwelde zielen (?)...

Monument: Drie vierhoekige staafjes van brons, waarvan er eentje in twee was gebroken. Maten: 0,5/0,6 x 13 cm; 0,55 x 9/11 cm. Een spreuk is ingegrift op elk van de vier zijden van deze staafjes. Opgegraven in 1867 en de daaropvolgende jaren in de ruïnes van een gebouw uit de Romeinse periode van Forum Novum, Gallia Cisalpina, het huidige Fornova di Taro⁷³⁸ (in de buurt van Parma). Ze worden nu bewaard in het museum van Parma.

Datering: geen bruikbare dateringsgegevens.

Taalkundig-inhoudelijk: metrum moeilijk herkenbaar, bovendien is de tekst te fragmentarisch. Massaro heeft het metrische karakter verworpen, het gaat hooguit om enkele stukken ritmisch proza.⁷³⁹

⁷³⁸ BAR 39G4

⁷³⁹ Swoboda (1902) 485-488 heeft gepoogd er hexameters in te lezen. Volgens Bücheler, CLE ad loc. zouden het septenarii kunnen zijn, maar daarvoor ontbreekt een halve voet.

Literatuur: *Imagines* 355a || Warmington (1940) 248-251 n° 20-22 || Swoboda (1902) 485-488 || Degrassi (1962) 1023 || Calabi Limentani I. (1973)³ 319

2.6 GRAFFITO

CIL I² 2540

IV: 4966-67, 4971-73; ILLRP: 1125 a-c ; CLE: 934, 935

*[Quid fit? Vi me oculi pos(t)quam deducxitis in ignem, 1
[no]n ob vim vestreís largificatis geneís.
[ust]q non possunt lacrumae restinguere flam(m)am:
[hui]c os incendunt tabifican(t)que animum.*

Tiburtinus epoese. 5

*[iamque omnes] veícineí, incendia participantur :
[sei faciam] flammam tradere utei liceat.*

*Sei quid amor valeat nostei, sei te hominem scis,
Commiseresce meí, da veniam ut veniam.*

Flos Veneris mihi de [---]. 10

Wat er aan de hand is (?), m'n ogen? Nadat jullie mij met geweld in vuur en vlam hebben gezet, overspoelen jullie spontaan (?) mijn oogleden. Maar wanneer een man (eenmaal) verteerd is, kunnen tranen de vlam niet meer temperen.

Bij hem verzengen ze zijn gezicht en verteren zijn ziel.

Tibertinus heeft dit gemaakt

En nu worden alle (?) omstaanders meegetrokken door de gloed
Als ik zou (?) dulden dat de vlam zich verder zet.

Als je weet tot wat liefde in staat is, als je een mens kan zijn
Heb dan medelijden met mij, verleen me dan je goedvinden om te komen.

Bloem van Venus... voor mij...

Monument: opgegraven in Pompei, op de westmuur van het kleine theater⁷⁴⁰ tussen de deuren van het proscaenium en van de eigenlijk scaena, ingegrift in het gele pleisterwerk. Cursief schrift. Er waren in totaal een 7-tal epigrammen, maar enkel van 1 (hier r.1 - r.7) en 5 (r.8 - r.10) kon nog iets zinnigs gemaakt worden. Er heerst verwarring over de huidige

⁷⁴⁰ Dit theater werd gebouwd door C. Quintus Valgus, de dedicant van een andere versinscriptie die besproken werd: CIL I², 1547.

standplaats van deze inscriptie, waarschijnlijk bevindt ze zich nu in het *Museo Nazionale* van Napels.⁷⁴¹

Datering: voor de datering zijn verschillende voorstellen gedaan, gaande van het jaar van de bouw van het kleine theater tot de periode Plinius-Martialis.⁷⁴² De archeologische termini zijn 75a,⁷⁴³ toen het theater gebouwd werd, en de regeerperiode van Claudius (of kort erna), toen een gladiatorenschool bovenop het theater werd gezet. Schrift, orthografie, metrische techniek (de eind-S in *largificatis* neemt metrisch geen positie in), het gebruik van neologisme (*tabificant*) en fonetische vormen (*largificatis*) waren voor Bücheler de argumenten om te dateren in de periode van Sulla-Cicero.⁷⁴⁴ Cugusi heeft de datering wat later geplaatst: een studie van de techniek van het ontlenen legt dezelfde *modus operandi* bloot als bij Catullus. Tevens zijn er grote overeenkomsten in metrische techniek, keuze van thematiek en motieven. Ook geestelijk staat Tiburtinus veel dichter bij Catullus dan bij z'n voorgangers, zodat we eerder periode Cicero - Catullus mogen aannemen.⁷⁴⁵ De metrisch uitgevallen eind-s is ook nog later geattesteerd.

Taalkundig-inhoudelijk: de voorgestelde tekst volgt de transcriptie van CIL I² 746 maar de herstelde passages zijn ontleend aan Solin, Courtney en Tandoi. Ik heb ze opgenomen omdat ze de strekking van het geheel volgen en omdat ze metrisch en inhoudelijk zin hebben: ze leunen nauw aan bij de hellenistische en preneoterische voorbeelden waarop dit epigram teruggaat.⁷⁴⁷ Wat er letterlijk op de muur stond gekrast blijft echter onzeker.

De epigrammen zijn opgesteld in elegische disticha.

Niet klassieke vormen: 1-4: *oculei* voor *oculi*, *posquam* voor *postquam*, *deducxstis* voor *deduxistis*, *vestreis* voor *vestris*, *geneis* voor *genis*, *flamam* voor *flammam*, *tabificanque* voor *tabificantque*. 5-6: *veicinei* voor *vicini*; *utei* voor *ut*. 7-8: *sei* voor *si* en *sei* (2) voor *sive*.

r.1: *oculei*: voc. mrv. EI wordt hier correct gebruikt (voor EI in nom. mrv. cf. supra, datering).

r.2: *non ob vim*: OLD s.v. *ob* 3b-3c: 'as a result of, on account of, because of' : niet door toedoen van geweld = spontaan.

largificatis: onpoëtisch neologisme dat aanleunt bij de spreektaal. De betekenis moet blijken uit de context. OLD s.v. *Largifico*, *-are* [*largificus* + *o*²](*app.*) 'To bestow liberally, be generous with'. Hier dus: overspoelen *geneis* < *gena*, *-ae*: wang *vestreis geneis*: de spreker heeft het tegen zijn eigen ogen; dus *vestreis geneis*: mijn eigen wangen.

r.4: *tabificantque*: eveneens onpoëtisch neologisme. Gaffiot: *tabifico (are)*: 'dissoudre, liquéfier.' In deze context eerder verteren, verzengen.

⁷⁴¹ CIL I², ad loc.: *exstat in museo Neapolitano*; Varone (1994) 106 nt 168 beweert dat ze samen met een groep andere geaffiti staan opgesteld in het *Museo Nazionale*; Solin (1968) heeft een transcriptie van de eerste vier regels gemaakt na autopsie maar volgens Cugusi (1996) 24 zijn de inscripties niet meer voor autopsie beschikbaar.

⁷⁴² Bardon, *La littérature Latin inconnue* n° 4.

⁷⁴³ Nissen apud Bücheler (1883) 474. Zie ook Castrén (1975) 90.

⁷⁴⁴ Bücheler (1883) 474-476.

⁷⁴⁵ Cugusi (1996)² 32-33. Zie ook Pikhaus (1990) 212. Andere voorstellen: Gigante en Tandoi: periode Sulla; Ross: preneoterici; Courtney (1993) 70a-60a.

⁷⁴⁶ Cugusi (1996)² 26 heeft de eerste 6 verzen samengevoegd omdat ze inhoudelijk samenhangen, maar volgens de schets en de commentaar in CIL I² staat *Tiburtinus epoe* aan de rechterkant onder de 4de regel geschreven, waarmee hij deze 4 verzen ondertekend heeft. r.6 en r.7 staan lager gegroepeerd, het kan dus volgens de epigrafische realiteit om een ander epigram gaan. De narratieve logica en het weer oppikken van het "vuur" motief pleiten wel voor de interpretatie van Cugusi. Een latere toevoeging van deze twee volgende verzen is mogelijk (niet volgens Courtney (1993) 80).

⁷⁴⁷ Voor de herstellingskritiek zie Tandoi (1981) 134 en 143 en Courtney (1993) 79. Er is een uitgebreid kritisch apparaat in de addenda van CIL I² (addenda p.1017) en in Cugusi (1996)² 26.

r.5: *epoese*: Latijnse transcriptie voor het Griekse ἐπόησε.

r.8: *faciam utei liceat* : niet meer dan een perifrastische omschrijving voor zwakke wilsuitdrukking, vooral gebruikt in de komedie.⁷⁴⁸

r.9: *da veniam*: Vooral populair in de omgangstaal, een duidelijk voorbeeld van invloeden van de volkspoëzie op de literaire poëzie.⁷⁴⁹

Betekenis: een jongeman ziet een vrouw, wordt verliefd op haar, maar zij wijst hem af. Dan richt hij zich tot zijn eigen ogen: eerst hebben ze hem tegen zijn wil (*vi*) gek van verliefdheid gemaakt, en nu hij verteerd wordt door verlangen, zijn de spontaan (*non ob vim*) opwellende tranen niet in staat om zijn liefdesgloed te blussen. De omstaanders worden mee aangestoken door het liefdesvuur van het slachtoffer. De thematiek en de motieven grijpen terug naar de Alexandrijnse traditie, de klacht aan de ogen is ook het onderwerp van twee epigrammen uit de Anthologia Palatina.⁷⁵⁰ Tevens zijn er veel raakpunten tussen dit epigram en de bewaarde epigrammen van Valerius Aeditus, Porcius Licinus en Lutatius Catulus, reden waarom een aantal mensen dit epigram vroeger gedateerd hebben.⁷⁵¹

Dit epigram is ongetwijfeld amateurpoëzie: Een aantal typische verschijnselen komen duidelijk uit de omgangstaal: *da veniam ut veniam* is een cliché uit de volkstaal; de fonetische schrijfwijze van een aantal vormen (*posquam*, syncope van *deduxistis* tot *deduxstis* en van *novisti* tot *nosti*, *tabificanque*) weerspiegelen de spreektaal en hetzelfde mag gezegd worden van de neologismen *largificatis*, *tabificanque* en van een levendige vraag als *Quid fit*.⁷⁵² Metrisch schort er eveneens wat: veelvuldig gebruik van elisie, elisie van een lange klinker voor een korte (*me oculei*) en hiatus van *hominem* zijn fouten tegen het canon van de hexameter, dat toen al grotendeels vastlag.

De vraag naar het auteurschap: over Tiburtinus is weinig bekend. De naam is gevormd op het gentilicium Tiburtius, een gens uit Tibur (Tivoli).⁷⁵³ Zijn familie, de Loreii Tibertini zijn waarschijnlijk van Tibur naar Pompeji afgezakt om mee de kolonie van Sulla te bevolken.⁷⁵⁴ Er zijn geen andere aanwijzingen of attestaties van Tiburtinus teruggevonden in de literaire bronnen, behalve een mogelijke vermelding in een andere inscriptie (CIL IV 8774).

De mogelijkheid dat Tiburtinus de auteur was, maar dat het gedicht door iemand anders in de muren was gekrast, moet van de hand worden gewezen. Wanneer de *scariphatores* citaten van een bekend auteur op de muur krasten, vermeldden ze naar gewoonte niet de auteur, op die manier konden ze het aan de lezers overlaten om de auteur te herkennen. Het ziet er dus naar uit dat Tiburtinus zowel de dichter als de *scariphator* was. Bovendien is er nog een ander, gelijkaardig voorbeeld gevonden, waar een dichter zelft heeft ondertekend met *versiculos Cornelius epoi*, en in de eerder vermelde inscriptie CIL IV 8779 wordt ook gealludeerd op een dichter Tiburtinus.⁷⁵⁵

De inhoudelijke verwantschap van 1-4 en 6-7 is door Cugusi aangetoond, zodat voor de eerste zes verzen het auteurschap van Tiburtinus mag aangenomen worden. R. 10 hoort waarschijnlijk bij het volgende carmen (waar verder geen sporen meer van zijn) Het auteurschap van Tiburtinus voor de twee andere verzen is minder zeker: in dat geval zou onze

⁷⁴⁸ GL 354. Letterlijk: als ik maak dat het toegelaten is dat de vlam zich verspreid.

⁷⁴⁹ Wachter (1998) 79. *Da veniam ut veniam* Komt 14 maal voor in Ovidius en en nog een aantal keer in latere dichters.

⁷⁵⁰ A.P. 12.91, Polystratos en A.P. 12.92 Kallimachos; over het thema liefde en vuur handelt ook nog A.P. 5.226

⁷⁵¹ Voor een diepgaande bespreking van de verschillende gelijkenissen en raakpunten met Griekse voorbeelden en met Latijnse Preneoretische dichters zie Cugusi (1996)² 27-32, Gigante (1979) 83-88; Tandoi (1981) 128 ev.

⁷⁵² Tandoi (1981) 148.

⁷⁵³ Maar werd ook aangetroffen in Capua en Pompei: Schulze (1966) 533, Tandoi (1981) 145.

⁷⁵⁴ Courtney (1993) 81.

⁷⁵⁵ Cugusi (1996)² 35-36.

verliefde jongeman zijn stoute schoenen aangetrokken hebben en zijn vlam rechtstreeks benaderd hebben.

Welk publiek hoopte Tiburtinus nu te bereiken? Volgens Tandoi had hij de plaats weloverwogen uitgekozen. Het publiek dat dit theater bezocht zou uit een select, meer gecultiveerd gezelschap bestaan hebben en op deze mensen zou Tiburtinus gemikt hebben.⁷⁵⁶ Dit is niet noodzakelijk waar. Geletterdheid in Pompeji was algemeen, ook in de lagere klassen. Er zijn veel graffiti met fragmenten van Griekse en Latijnse schrijvers teruggevonden. De graffiti laten een algemene bekendheid met de literatuur zien.⁷⁵⁷ De plaats kan gewoon toevallig gekozen zijn.

Literatuur: Ross (1969) 127-142 || Bücheler (1983) 474-476 || Tandoi (1981) 133-175 || Solin (1968) 118-120 || Varone (2002) 105-107|| Massaro (1992) 24 nt 32, 26 nt 35 || Gigante (1979) 81-88 || Bardon (1952) II 227 || Cugusi (1996)² 24-37, 305-306 || Courtney (1993) 79-81

⁷⁵⁶ Tandoi (1981) 135.

⁷⁵⁷ Franklin (1991) 88 en 98

3. STUDIE

Opmerking: getallen en percentages dienen slechts om een duidelijker inzicht te geven in de opgenomen inscripties. Het is zeker niet de bedoeling om deze cijfers tot globale conclusies voor de bestudeerde periode te veralgemenen. Daarvoor is het opgenomen materiaal te beperkt.

3.1 *Wat is een carmen en wat niet; de verhouding funerair en niet-funerair inscripties*

In deel 1 zijn de criteria om een inscriptie al dan niet als een carmen te beschouwen, besproken. Na een studie van de metrieke en de toepassing van deze criteria krijgen we de resultaten die in tabel 1 in de appendix zijn weergegeven.

Een eerste blik op deze tabel leert ons het volgende: van de 77 inscripties die door Bücheler en latere editoren van CLE zijn opgenomen, kunnen er 59 als metrisch worden beschouwd. De andere 18 zijn niet metrisch of het metrisch karakter is te vaag, of te arbitrair bepaald en zij worden niet in deze studie bestudeerd. Ook het carmen Arvale valt af (cf. infra), samen met de Osko-Umbrische inscriptie voor Gaius Anaeus (CIL I², 3230),⁷⁵⁸ waardoor we nog 57 inscripties overhouden. De rest van deze studie behandelt deze 57 inscripties.

51 van deze 57 inscripties zijn grafschriften, waarvan er 2, of misschien 3 een hybride karakter hebben: ze staan wel bij een graf, maar hebben verder alle kenmerken van een elogium. (bedoeld worden de Scipio inscripties 6/7 en 8/9, misschien ook 15). De verdeling van de andere inscripties is dan als volgt: 3 wij inscripties, één enkele ere-inscriptie (CIL I², 652; Tuditanus), één voorbeeld van instrumentum (de sortes) en één graffito. In plaats van als ere-inscriptie zou men de inscriptie voor Tuditanus eveneens als wij-inscriptie kunnen beschouwen, in dit geval hebben we 4 wij-inscripties en geen enkele ere-inscriptie. Het carmen Arvale, de enige religieuze inscriptie, hoort ook niet echt thuis in dit overzicht.

Opmerkingen:

Het fragmentarisch overgeleverde Scipio-fragment (CIL I², 14) heb ik als metrisch aanvaard, ook al kan het metrum niet nader bepaald worden.

De sortes worden in dit overzicht als één enkele inscriptie behandeld, daar zij waarschijnlijk allemaal voor hetzelfde orakel dienst deden (zelfde plaats, zelfde vorm, zelfde periode, zelfde taal en stijl). Men zou voor de inscripties van de Scipiones hetzelfde kunnen doen (zelfde graf), maar daartegen zijn de volgende bezwaren aan te voeren: het gaat om verschillende personen, tussen de oudste en de jongste inscriptie zit meer dan een eeuw, er zijn verschillen in taal, stijl en metrum. Kortom: het zijn verschillende inscripties. De inscripties voor Amarantus en Optatus, hoewel in CIL als één inscriptie onder hetzelfde nummer gebracht, worden daarentegen afzonderlijk beschouwd omdat het verschillende inscripties zijn.

Carmen Arvale: indien we de datering van Piva buiten beschouwing laten, zou het carmen Arvale het oudste epigrafisch gedicht zijn, waarvoor de datering van Norden, rond het

⁷⁵⁸ Het is geen Latijnse inscriptie en het is niet zeker of het metrum van een saturnius, dat op zichzelf al problematisch is, ook ingang gevonden heeft in andere Italische talen.

einde van VA en het begin van IVA, als terminus ante quem kan gelden. Nochtans is het eigenlijke epigrafische karakter van het carmen Arvale pas een goede 250 jaar na de republiek ontstaan, en het heeft weinig zin om dit carmen te relateren aan de andere carmina epigraphica rei publicae.

Conclusies:

- Van de inscripties die door de verschillende CLE-editoren zijn opgenomen, moet ongeveer een kwart als niet metrisch beschouwd worden (23,5 %). Er kunnen verschillende redenen aangevoerd worden voor dit vrij hoge aantal niet-metrische "carmina": het gebrek aan duidelijke criteria om iets als carmen te catalogiseren, het enigmatisch karakter van de *versus saturnius*, en vooral, de conjecturale greetigheid waarvan sommige editoren blijk hebben gegeven.⁷⁵⁹ Büchelers inleidende commentaar bij CLE 1851 is op dat gebied veelzeggend.⁷⁶⁰
- Het overgrote deel van deze inscripties zijn funeraire carmina (ca 89,5 %), gevolgd door een klein aantal wij-inscripties (ca 5 %). Het aandeel van ere-inscripties en instrumentum is marginaal.
- Er zijn geen geversificeerde bouwinscripties uit de republiek teruggevonden of herkend.
- De verdeling over de metra: 10 saturnii, 24 jambische senarii, 6 hexameters, 8 elegische disticha, 3 scenische metra, 2 commatica en 4 carmina waarvan het metrum niet zeker is. De jambische senarius maakt hier de grootste groep uit, gevolgd door de dactylische metra. De saturnius komt pas op de 3de plaats.

3.2 De chronologische spreiding

Om de inscripties chronologisch in kaart te brengen, wordt gewerkt met periodes van een halve eeuw. Het is weinig zinvol om kleinere periodes aan te houden, gezien inscripties moeilijk nauwkeurig kunnen gedateerd worden.⁷⁶¹ Voor een aantal inscripties is een halve eeuw zelfs te nauw en is een ruimere periodisering aangewezen. Details: tabel 2 in de appendix.

Elogia Scipionum. Nu we het carmen Arvale buiten beschouwing laten, krijgen we als effectief beginpunt voor de epigrafische poëzie de grafinscripties voor Gnaeus Cornelius Scipio en voor zijn vader Scipio Barbatus. Het eerste dateert uit de tweede helft van IIIA, het tweede moet, indien men de traditionele datering volgt, een paar decennia later gemaakt zijn. Volgens Wachters datering is het oudste gedicht dat van Scipio Barbatus, dat kort voor de helft van IIIA is ontstaan. De relatieve chronologie tussen beiden is misschien omstreden, maar dit verandert weinig aan de belangrijkste vaststellingen: 1) deze inscripties zijn gevonden in Rome; 2) in de schoot van een van de meest vooraanstaande families, die tevens haar acmè beleefde in de periode rond en vlak na de tweede Punische oorlog; 3) deze inscripties in eerste instantie grafinscripties zijn en 4) opgesteld zijn in het saturnisch metrum, 5) beide gedichten in opbouw overeenkomen en mogelijk een Griekse invloed ondergingen.

Ook in de 1ste helft van IIIA is de oogst aan metrische inscripties eerder gering: nog 2 grafinscripties voor de Scipiones, het grafinschrift voor de mimespeler Protogenes en mogelijk ook de wij-inscriptie van de Vertulei.

⁷⁵⁹ Zie daarover ook Purdie (1935) 7-8 en Pikhaus (1978) 34, vooral nt 51.

⁷⁶⁰ Zie inleiding p. 12.

⁷⁶¹ Pikhaus (1978) 39; Solin (1971) 35.

Een paar opmerkingen:

- Protogenes is een slaaf, zijn grafschrift is de vroegste metrische inscriptie voor een persoon, die niet tot de hogere kringen behoorde.
- Dit is tevens het eerste carmen, dat niet is opgesteld in Saturnii, maar in hexameters (of hinkjamben?)
- Het is ook de eerste inscriptie die buiten Rome werd gevonden (Amiternum, Sabijns grondgebied)
- Indien we de elogia van scipio Barbatus (6/7) en zijn zoon (8/9) niet in de eerste plaats als grafschrift beschouwen, maar als elogia,⁷⁶² dan zijn de carmina voor Protogenes en voor de Scipiones 10 en 11 de eerste grafschriften, en duiken ze pas op in IIP.
- Op het einde van deze periode (of aan het begin van de volgende), duikt de eerste metrische wij-inscriptie op.
- In dit vroege stadium is al meteen sprake van Griekse invloeden: bij de Scipiones vertoont de sarcofaag van Barbatus Griekse stijlelementen en een aantal inhoudelijke elementen van de elogia zijn volgens sommige onderzoekers ontleend aan Griekse voorbeelden.⁷⁶³ De plaats van het familiegraf zou gekozen zijn in overeenstemming met met de verwachte expansie naar het Zuiden, naar Magna Graecia. Ook voor de mime-speler Protogenes mag men van een Griekse achtergrond of een gehelleniseerde instelling spreken.⁷⁶⁴

Er zijn dus maar 6 metrische inscripties uit deze periode, die de tand des tijds hebben overleefd.

In de tweede helft van IIA krijgen we een paar wijzigingen in het epigrafisch landschap: tegen het einde van deze periode neemt het aantal inscripties toe, en zijn alle metra vertegenwoordigd. De inscripties worden in Rome, Italië en Spanje gevonden.

Uit deze periode: CIL I² 14, 15 (Scipiones), 1202 (M. Caecilius); 364b (wij-inscriptie van het koksgilde), 632 (wij-inscriptie van L. Munius) en 652, de ere-inscriptie (of wij-inscriptie) van Tuditanus.

Mogelijk uit deze periode of aan het begin van de volgende periode: CIL I² 1211, 1251, 1732, 1836, 2273, 3449h.

Bijzonder aan deze periode:

- In deze periode krijgen we de eerste metrische inscripties die buiten Italië zijn gevonden.

⁷⁶² In tegenstelling tot de andere grafschriften voor de Scipiones, komen in deze tituli geen rechtstreekse allusies op de dood voor, (tenzij men *apud vos* interpreteert als "onder jullie: de levenden"). Deze tituli konden dus net zo goed als ere-inscripties dienst doen, of gedaan hebben. Zij kunnen ontstaan zijn als bijschriften bij de *imagines maiorum*. (zie inleiding p.9 en nt 823)

Natuurlijk zijn het grafschriften, alleen al door hun plaatsing bij de sarcophagen, maar er is een belangrijk nuanceverschil met de inscriptie voor Protogenes of voor Scipio 10: daar is de verwijzing naar de dood het belangrijkste motief van de inscriptie, in feite de rechtvaardiging van de titulus. Zie ook Sandys (1927) 97 voor een gelijkaardige vaststelling bij het elogium voor L. Manutius Plancus. Er is een nuanceverschil tussen grafschriften en ere-inscripties: grafschriften hebben de bedoeling de dode te herdenken en hem in de herinnering te bewaren, ere-inscripties hebben ook een voorbeeldfunctie voor het publiek.

⁷⁶³ Vooral Till (1970) en Van Sickle (1987) en (1988). Maar niet iedereen aanvaardt hun conclusies.

⁷⁶⁴ Zie nt 827.

- Naast Saturnii zijn ook de jambische senarii en de dactylische metra goed vertegenwoordigd, vooral in de aanloop naar de volgende eeuw.
- CIL I² 1211, 1251; buiten Rome: 1732, 1836, 2273, 3449h zijn sepulcralia die niet in saturnii zijn opgemaakt. Op 1251 na zijn het allemaal carmina voor vrouwen. Behalve 3449h, die een slavinetje, en tevens kind van een verna was, zijn het carmina voor vrije vrouwen (1211) In deze sepulcralia zijn de affectio maritalis en vaak ook de affectio parentalis centrale motieven. De dedicanten moeten bij ouders en echtgenoten gezocht worden. Ook het slavinetje wordt samen met haar moeder, door haar vader herdacht.

Het gros van de inscripties dateert dus uit IA.

Uit de eerste helft van IA hebben we:

CIL I², 708, 1209, 1212, 1213, 1215, 1221, 1223a, 1223b, 1259; buiten Rome: 1349, 1761, 1822, 1837, 2997, 2274 (grafinscripties); 632 (wij-inscriptie) en 2540 (graffito).

Uit de tweede helft komen 1216, 1222 en 1283

- Met 708 (Sergii) schijnt de saturnische versmaat zijn laatste vertegenwoordiging gekend te hebben. Dit carmen heeft nog een episch tintje.
- Pas nu krijgen we carmina die we kunnen typeren als zelfportretering of zelfherdenking. (1209, 1212, 1259(?), 1761, 2247)
- 1209, 1349 en 1822 zijn de eerste collectieve graven; in 1209 en 1349 is het carmen slechts aan een persoon opgedragen. 1822 is een niet-gepersonaliseerde inscriptie voor alle begraven personen.
- De eerste carmina voor kinderen verschijnen in deze periode (maar dat was al deels het geval in 3449h).

Eveneens uit IA, maar met een datering die vager is of open staat voor discussie:

1210, 1214, 1218, 1219, 1270, 1347, 1547, 1570, 1603, 1776, 1798, 1924, 1930, 2138, 2139, 2161, 3449d (grafinscripties); en 2173/2189 (sortes).

Het grafschrift voor Lemiso (1325) is niet dateerbaar.

Bijzonder aan deze periode:

- Een forse toename van de CLE begint eigenlijk pas in IA, met vrij veel inscripties die uit de laatste decennia van de republiek stammen.
- Pas nu zien we een echte doorbraak van de Dactylische versmaat en de jambische senarius.

3.3 De geografische spreiding:

De geografische verdeling geeft volgend beeld:

1. Rome CIL I², (6)/7, (8)/9, 10, 11, 14, 15, 708, 1202, 1209, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214, 1215, 1216, 1217, 1218, 1219, 1221, 1222, 1223a, 1223b, 1251, 1259, 1270, 1283, 1325, 1347, 1349, 2997.

2. Italië
 - Latium: CIL I², 1547 (St.-Elia, Casinum), 1570 (Minturnae), 632 (Reate), 1531 (Sora)
 - Campanië CIL I², 1603 (Capua), 2540 (Pompeji)
 - Samnium- Hirpini CIL I², 1732 (Beneventum)
 - Frentani CIL I², 1761 (Atessa)
 - Paeligni CIL I², 1776 (Sulmo), 1798 (Superaequum)
 - Aequi CIL I², 1822 (Alba Fucens)
 - Sabini CIL I², 1836 (Trebula Mutuesca), 1837 (Trebula Mutuesca), 1861 (Amiternum)
 - Picenum CIL I², 1924 (Urbs Salvia), 1930 (Gallignano)
 - Gallia Cisalpina CIL I², 2138 (Cremonae, Mantua), 2139 (Cremonae), 2161 (Eporedia)
 - Falisca CIL I², 364b (Falerii Nova)
 - Venetia et Istria CIL I², 652 (Aquileia) en mogelijk 2173/2189 (sortes)

3. Hispania
 - Carthago Nova CIL I², 2273, 2274, 3449d, 3449h

Zoals te verwachten neemt Rome het leeuwendeel van de CLE voor haar rekening: niet minder dan 31 van de 57 inscripties komen uit Rome (ca 55 %); 22 uit de rest van Italië (38 %) en 4 uit Hispania (ca 7 %). In Rome stad zijn alleen sepulcralia gevonden: het graffito, de wij-inscripties en de ere-inscriptie komen van buiten Rome

Rome kan dus als officieel vertrekpunt van de carmina epigraphica beschouwd worden. Uit de beginperiode zijn echter weinig voorbeelden overgeleverd en die zijn beperkt tot de elogia Scipionum. Bovendien hebben we ook vroege voorbeelden buiten Rome, zodat het misschien wat te voorbarig is om zondermeer voorop te stellen dat de traditie vanuit Rome zelf naar de provincies is uitgedeind. Maar we hebben natuurlijk weinig voorbeelden.

Carthago Nova is de enige plaats buiten Italië waar geversificeerde inscripties uit de Republiek zijn teruggevonden. Dit bevestigt het beeld dat in de stad al een belangrijke *conventus civium romanorum* moet aanwezig geweest zijn voor de eigenlijke kolonisatie en dat de stad al ten dele geromaniseerd was.

3.4 Overzicht van de milieus

Wie zijn nu deze mensen die een geversificeerd grafscript krijgen en wat valt er uit af te leiden in verband met hun sociale status binnen de maatschappij?

Helemaal bovenaan de ladder staat de familie van de Scipiones. Deze behoorde tot de meest vooraanstaande gentes van Rome en in de CLE vertegenwoordigt zij de hoogste stand. Zij zijn de trouwens de enige leden van het Patriciaat waarvoor geversificeerde grafscripten zijn teruggevonden. Hun grafscripten bestrijken een periode van meer dan een eeuw, misschien wel anderhalve eeuw. In totaal zijn er 6 carmina in het familiegraf gevonden, en ongetwijfeld moeten er meer zijn geweest. Er stonden ook proza-inscripties in het graf.

De twee oudste carmina zijn de inscripties voor Barbatus (6/7) en zijn zoon (9/10). De stijl van deze grafscripten ademt strengheid uit en de inscripties volgen een regelmatige opbouw in drie blokken. Ze vermelden de naam van de dode en geven een korte laudatio voor zijn bijzonderste kwaliteiten. Daarna volgt een kort overzicht van hun cursus honorum. Een derde blok beschrijft hun belangrijkste *res gestae*. In dit stadium is het eigenlijke cursus honorum nog niet zo gedetailleerd en beslaat het maar één regeltje, maar het belangrijkste is aanwezig. Beiden Scipiones hebben de hoogste magistratuur bekleed in de periode voor en tijdens de eerste Punische oorlog en waren leidende figuren in het bestuur van de staat. Ook hun militaire merites waren belangrijk.

De bedoeling van deze inscripties kan samengevat worden als het geven van een ideaalportret van de dode. Hij was een waardig lid van zijn gens en een voorbeeld voor de gemeenschap. De vraag is of deze inscripties enkel als grafscripten bedoeld waren. In feite is er in de tekst niets dat verwijst naar een overlijden en indien deze inscripties niet bij een graf hadden gestaan, had men ze evengoed als ere-inscripties kunnen kwalificeren.⁷⁶⁵

In de twee volgende inscripties (10 en 11) komt het funeraire aspect wel tot uiting. Inhoudelijk is er een grote overeenkomst tussen deze inscripties en de twee voorgaande. In de eerste plaats de vermelding van een cursus honorum, dat misschien later is toegevoegd en dat hier beperkt is tot de vermelding van een priesterschap (*flamen dialis* in 10). Mogelijk is het ook begrepen in de vage omschrijving *honoris* (10 en 11). De laudatio voor de morele kwaliteiten ontbreekt evenmin en het gebrek aan *res gestae* wordt opgevangen door de anticipatie op wat de dode had kunnen bereiken. De plaats in de familiecatenatio wordt gerechtvaardigd door het potentieel van de dode even veel waardering te geven als de daden van zijn illustere voorouders. Deze inscripties moeten niet alleen het portret van de dode schilderen, ze moeten tevens hem en zijn familie verontschuldigen voor het feit dat hij niet-zoals zijn illustere voorouders - kan bogen op belangrijke functies in de magistratuur, in het openbaar leven en in het leger. In 11 lijkt deze verontschuldiging het belangrijkste motief. In 10 heeft de inscriptie een intiemere toets gekregen. Deze tekst is gericht tot de dode zelf, die in troostende bewoordingen wordt toegesproken. Hier is sprake van troostpoëzie. Dit zijn de vroegste inscripties die duidelijk wel als grafscripten bedoeld zijn.

In de carmina voor Barbatus en zijn zoon kregen de afgebeelde personen een heroïsche dimensie en de strengheid van de inscripties verheft hen bijna tot mythische figuren. Zij worden in de eerste plaats geportretteerd als vooraanstaande leden van de staat, die veel hebben bijgedragen tot het behoud en de grootsheid van Rome. Hun voortbestaan in de inscriptie schijnt zich verder vooral te rechtvaardigen doordat zij niet zozeer als individuen optraden, maar als waardige leden van hun gens.⁷⁶⁶ Er is niets in de inscripties dat naar hun meer persoonlijk achtergrond of hun familiale omstandigheden verwijst. Geen karaktertrekken die

⁷⁶⁵ zie p. 9 en nt 769.

⁷⁶⁶ Häusle (1980): de filiatie plaatst de dode in gens verband: de gens bezorgt hem roem en hij bezorgt de gens roem.

niet passen in dit geïdealiseerde portret. Pas in de twee volgende inscripties krijgen de overledenen puur menselijke trekken en vertonen de carmina typische funeraire aspecten. Is het toeval dat deze inscripties, die in feite de eerste echte funeraire carmina zijn, ongeveer gelijktijdig opduiken met het grafschrift voor Protogenes?

Een volgend inscriptie (14) voor een Scipio - waarschijnlijk een vrouw - is te fragmentarisch overgeleverd om er veel uit te kunnen afleiden, maar er zijn redelijke vermoedens dat ook hier een metrische tekst bij het graf stond.

De laatste inscriptie uit dit graf, die van Scipio Hispanus, luidt een nieuwe periode in, maar grijpt ten dele ook terug naar het oorspronkelijke karakter van de elogia voor Barbatus en zijn zoon. Men vindt hier de opbouw in drie blokken van de vroegste elogia terug. Alle elementen komen terug: het cursus honorum, de laudatio, en de res gestae. Maar waar bij Barbatus en zijn zoon het cursus honorum eerder beperkt was, wordt dit nu volledig en gedetailleerd weergegeven in het praescriptum. Hier is de laudatio zeer specifiek geconcentreerd op het vermelden van de waarde voor de gens. Ook de res gestae, die niet concreet zijn verwoord, moeten in de eerste plaats dienen om de eer en de roem van de eigen familie hoog te houden. Ondanks de bezorgdheid voor de familie-eer en de inschakeling van de dode in het collectief, is dit carmen ook zeer persoonlijk. Voor het eerst is hier de dode zelf aan het woord. Ook het metrum is vernieuwend, niet langer meer de strenge saturnius, maar elegische disticha, die het carmen een zachtere toon geven.

Heeft het teruggrijpen naar de vroegere vorm van een elogium misschien iets te maken met de herleving van de grootheid van de Scipiones in de persoon van Scipio Aemilianus?

De beroemdste familie van het Republikeinse Rome heeft dus ook een stuk literatuurgeschiedenis geschreven.

Van andere hooggeplaatste Romeinen zijn er geen funeraire carmina teruggevonden die in de republiek kunnen worden gedateerd. Zij ontbreken bijna totaal in het epigrafisch landschap tot IIIP.⁷⁶⁷

Toch vangen we hier en daar een glimp op van figuren die tot de hoogste stand gerekend worden. Het meisje Rancia⁷⁶⁸ (1215) wordt in verband gebracht met Q. Rancius, die ten tijde van Sulla als bijzitter aanwezig was bij de redactie van het senatusconsultum over Oropos. Deze bijzitters waren gewoonlijk van senatoriële rang. Als de interpretatie van de tekst juist is, was het meisje zwanger van een tweeling van Q. Rancius toen ze stierf. Maar de inscriptie werd niet gemaakt door Q. Rancius, wel door de vader van het meisje, een vrijgelatene van Q. Rancius. Dit gedicht geeft een laudatio van de dode en gaat dan over in een klaagzang over het hardvochtig lot. Het is een uiting van verdriet voor een gestorven familielid. Het graf was bedoeld als een familiegraf en de onderlinge relaties zijn gebaseerd op bloedverwantschap.

De hoogste klassen komen we daarna alleen nog maar tegen in een grafschrift uit Casinum. Gaius Quinctius Protymus (1547) was de alumnus (beschermeling of cliëns?) van Gaius Quinctius Valgus, die in Pompeji de hoogste magistratuur bekleed heeft, kort na de stichting van deze kolonie. Hij was de opdrachtgever van deze inscriptie die uit een korte lofprijzing voor Protymus bestaat. Protymus moet zijn vroegere slaaf geweest zijn, want Valgus vermeldt zichzelf als patronus. Toeval: Valgus was tevens de financier van het kleine stenen theater van Pompeji, waarop het graffito is teruggevonden. Was hij een beschermer van de kunsten?

L. Sulpicius (2274) tenslotte heeft illustere naamgenoten die het tot senatoriële rang gebracht hebben en die we ook in de hogere magistratuur tegenkomen. Maar zijn tribusopgave *Collina* schrijft hem een lagere status toe dan sommige, meer aanzienlijke Sulpicii. Hij heeft

⁷⁶⁷ Pikhaus (1978) 23, Wolff (2000) 57; Massaro (1997) 103 nt 19.

⁷⁶⁸ Het is niet zeker dat dit haar naam was.

verder geen sporen nagelaten waaruit we meer kunnen afleiden over zijn sociale status. Zijn grafscript is een korte laudatio waarin hij wordt voorgesteld als een geliefd man.

Ook P. Clodius Felix en Clodia Athenais (1283) zijn verbonden met een bekende patriciërsfamilie. Zij waren vrijgelatenen van P. Clodius Pulcher. Deze familie heeft in Rome generatie na generatie in het centrum van de macht verkeerd. P. Clodius Pulcher uit de inscriptie heeft een paar ambten vervuld, maar het was vooral zijn vader Clodius Pulcher, volkstribuun in 58a, die bekend en berucht was. P. Clodius Felix heeft de kleine laudatio van zijn conliberta gekregen.

In enkele andere inscripties dragen de overledenen wel een naam die naar een patricisch gens refereert, maar het is weinig waarschijnlijk dat zijzelf lid waren van het patriciaat. Manlia Gnome (1218) en Manlia Sabina (1836) dragen een patricisch gentilicium. Toch verraden ze allebei een nederige afkomst. De ene door haar libertinatio, de andere door haar cognomen. Men heeft wel eens gedacht dat Claudia (1211, misschien met cognomen Nome) door haar naam een lid van het patriciaat was, maar inhoudelijke en formele elementen van het carmen wijzen haar veeleer als de dochter van een vrijgelatene aan.

Ondanks deze vingerwijzingen naar grote namen en mensen uit de hogere klassen, is de daadwerkelijke aanwezigheid van de hoogste klassen in de carmina sepulcralia blijkbaar beperkt gebleven tot de Scipiones en C. Quinctius Valgus, en de laatste enkel als dedicant.

De CLE zijn dan toch in de eerste plaats een zaak van eenvoudige mensen, mensen die politiek en sociaal niet veel te betekenen hadden. Deze carmina bevatten zelden aanwijzingen over beroepen of ambten, en de situering van de overledenen in sociale strata moet in de eerste plaats beroep doen zijn op de gegevens die de onomastiek ons verschaft over hun juridisch statuut.

Om te beginnen zijn er een aantal inscripties voor slaven. Een 6-tal personen kunnen gesitueerd worden in het slavenmilieu.

Een van de vroegste funeraire carmina is trouwens voor een slaaf. Protogenes (1861) - slaaf van Cloulus - de naam van zijn meester in de genitief wijst hem als aan slaaf - krijgt deze twijfelachtige eer.

Hedia⁷⁶⁹ (1213) was waarschijnlijk een slavinetje. De naam van haar meesteres (Vettia) wordt soms in verband gebracht met de vrouw van Verres, maar dit kan niet bewezen worden. Te oordelen naar het taalgebruik was Hedia waarschijnlijk nog een kind. Ze moet geliefd geweest zijn door haar meesteres want ze heeft haar grafscript van haar gekregen. Dit is tevens het enige carmen uit de republiek dat uitdrukking geeft aan de genegenheid van een meester voor een slaaf. Er is genoeg van de inscriptie overgeleverd om de sympathie en het verdriet van haar meesters in terug te vinden (*in deliciis...fletu ac muneribus replent*).

Amarantus (1223b), nog een kind, werd door zijn moeder begraven. Hij was waarschijnlijk een slaaf en zijn moeder moet een slavin geweest zijn. Zijn inscriptie staat misschien op hetzelfde monument als de inscriptie van Optatus (1223a), een ander kind, dat wel vrijgelaten was, maar mogelijk pas bij zijn dood. Indien deze kinderen voor hun grafscript dezelfde steen deelden, hebben ze tijdens hun leven misschien ook een vorm van onderlinge verwantschap gehad. Mogelijk waren ze conservi of waren hun ouders lid van hetzelfde begrafeniscollege.

Verder is er nog de man met de zeldzame, Egyptisch klinkende naam Lemiso (1325), die blijkbaar een plichtsbewuste indruk wou nalaten met zijn grafscript. Hij heeft trouw gewerkt tot zijn laatste snik. Zijn grafscript kan natuurlijk ook anders opgevat worden; als een

⁷⁶⁹ Haar naam was niet meer leesbaar, Hedia is een aanvulling van Bücheler.

wrange, pessimistische beoordeling van zijn slavenbestaan.⁷⁷⁰ Hij kan zelf voor de inscriptie hebben gezorgd, al dan niet met de medewerking van een begrafeniscollega, of het carmen kwam van zijn vrienden of van zijn meester.

Bij Prima is het vermoeden groot dat ze een slavine van Pompeia was. In haar grafschrift klinkt de teleurstelling door over het bedrieglijke lot dat haar blijkbaar niet veel gegund heeft en het carmen verkondigt aan de bezoekers van haar graf een uitgesproken voorkeur voor de hedonistische levenswijze van de Epicuristen. In deze inscriptie krijgen we iets te zien van de onderlinge solidariteit tussen slaven: haar medeslaven hebben haar de laatste eer bewezen en haar monument bekostigd.

In (3449h) tenslotte, is een slavine (*filiola*) bij haar geboorte samen met haar moeder Salviola overleden. Ook haar moeder was *verna*. Haar meester was misschien ook haar vader, het grafschrift geeft hierover geen zekerheid. Dit carmen verwoordt het gemis dat gevoeld wordt bij het overlijden van een dierbare.

Een trap hoger op de sociale ladder staan de vrijgelaten slaven. Zij vormen na de ingenue de grootste groep die een carmen krijgt.

10 vrijgelatenen hebben een individuele inscriptie gekregen of voor zichzelf laten maken. A. Granius Stabulo (1210) en C. Atilius Euhodus (1212) hebben elk een grafschrift aan zichzelf opgedragen. De juridische slotformule van Euhodus' titulus verleent wel aan aantal andere vrijgelatenen (conliberti?) de toestemming om zich ook in het graf te laten plaatsen, maar er wordt niemand met name genoemd. Misschien is hij wel de enige die in het graf opgeborgen ligt. Ook hier toont de laatste wilsuiving het bestaan aan van een zekere mate van solidariteit tussen ex-slaven. Manlia Gnome (1218) heeft een graf met bijbehorende inscriptie voor zich alleen en ook Atinius Nicophorus (1251) heeft zichzelf nog tijdens zijn leven een grafmonument aangeschaft. Deze mensen waren allen vrijgelaten slaven die zelf voor hun grafmonument hebben gezorgd en ze laten deze zelfstandigheid met een zekere fierheid doorklinken in hun grafschriften.

Carfinia (1270) en M. Statius Chilo (2138) waren vrijgelatenen die elk in een individueel grafschrift herdacht werden, maar bij hen is het minder duidelijk wie daarvoor heeft gezorgd. Mogelijk lag het initiatief bij henzelf.

Eucharis (1214), een vrijgelaten slavine, heeft een van de bekendste carmina uit de Latijnse epigrafie gekregen. Het gedicht gaf uiting aan het verdriet van haar vader en was verder een weergave van de belangrijkste feiten uit haar leven.

Het jongetje Optatus (1223a) was als slaaf geboren en is mogelijk pas bij zijn dood vrijgelaten. Zijn ouders hebben hem begraven en hij heeft een eigen carmen gekregen. Het monument deelt hij mogelijk met een andere slaaf, die niet veel ouder is geworden dan hijzelf. Of dit carmen op een aparte steen stond of samen met de inscriptie voor Amaruntus (cf. supra) deel uitmaakte van een enkel monument, is moeilijk te achterhalen daar het carmen slechts in de mss. van de humanistische auteurs is overgeleverd. Maar zelfs al was het een gezamenlijk monument voor twee overledenen, toch kregen ze elk hun eigen carmen.

Tenslotte zijn er nog Plotia Prune (2273) en G. Quinctius Protymus (1547, cf. supra). Zij hebben allebei een carmen gekregen dat aan elk van hen individueel was opgedragen. In deze inscripties was het de genegenheid van de vroegere meesters die zijn uitdrukking kreeg. Plotia Prune genoot volgens haar grafschrift de waardering van haar patroni, van haar vader en van haar man. Protymus' grafschrift was een huldeblijk vanwege zijn patronus.

Naast deze groep vrijgelatenen zijn er ook een aantal inscripties die bij een collectief graf stonden. Meerdere van deze graven vermelden verschillende statuten, maar over het algemeen is de liberti-achtergrond gemakkelijk terug te vinden.

⁷⁷⁰ Galletier (1922) 160; Purdie (1935) 82

Het graf van L. Maecius Philotimus (1209) is zo'n voorbeeld van een collectief graf. De eigenaar Philotimus is waarschijnlijk een vrijgelatene. Dat moet in de eerste plaats blijken uit zijn Grieks cognomen, want er is geen filiatie of libertinatie aangegeven. Zijn vrouw is zeker een vrijgelatene. In dit graf ligt ook zijn dochter, die wel ingenua is. De twee andere personen zijn een peregrinus en een ander vrijgelatene met het gentilicium Maecius. Hun precieze relatie met Philotimus wordt op de steen niet uitgedrukt. Dit is tevens het enige monument waarin een peregrinus ligt opgeborgen.

Het graf van P. Larcius Nicia (1570) is bedoeld voor zijn familie in de strikte zin van het woord: hijzelf, zijn vrouw en zijn kinderen. Ook de vrouw van zijn zoon werd er begraven. Nicia en zijn vrouw dragen nog een libertinatio, hun kinderen niet meer. Hun schoondochter was hun vroegere slavin. Ze kon kennelijk op veel waardering rekenen, want ze werd vrijgelaten om met de zoon des huizes te kunnen huwen. De eigenlijke titulus is een huldeblijk voor haar alleen.

In het graf van Philoxenus (1822) liggen drie conliberti samen met een liberta van een andere meester. Zij was misschien de vrouw van een van hen. Hier is de inscriptie niet gepersonaliseerd en doet ze dienst voor elk van de vier overledenen.

D. Octavius Modiarus (1349) is een vrijgelatene. Het graf was voor hemzelf, voor zijn zoon en voor Pontia. Pontia was zijn schoondochter of zijn vrouw. Zijn eigen slavenachtergrond wordt aangegeven door zijn libertinatie, terwijl zijn zoon de filiatie voert, en als bijkomend teken van burgerrecht ook een tribus vermeldt. Pontia's statuut is niet vermeld, maar het carmen is voor haar bedoeld. Het is een kleine laudatio, bijna een formule voor haar kwaliteiten als matrona.

Naast deze families zijn er ook echtparen van conliberti. L. Aurelius Hermia (1221) heeft een grafschrift aan zijn overleden vrouw opgedragen. Het carmen geeft uitdrukking aan hun huwelijksgeluk en spreekt de liefde van deze mensen voor elkaar uit. Het geheel wordt versierd door een sculptuur waarop een vrouw de hand van haar man kust, als teken van dankbaarheid. Het graf is voor allebei, maar het carmen is in de eerste plaats aan de vrouw opgedragen.

Op het graf van C. Numitorius Asclepiades (1347) en zijn vrouw staat eveneens een kleine ode aan hun huwelijksgeluk in een vers gegoten. Asclepiades vermeldt geen libertinatie, maar zijn Grieks cognomen zegt genoeg. Zijn vrouw is zeker een liberta.

Clodia Athenais heeft een geversificeerde laudatio opgedragen aan haar conlibertus P. Clodius Felix (cf. supra). Of hun onderlinge relatie meer was dan die van alleen maar conliberti, is niet duidelijk.

In een aantal grafschriften is het statuut van de overledene onzeker, maar op grond van andere inhoudelijke elementen mag men wel vermoeden dat de band met de slavernij nog aanwezig was.

Helvia Prima (1732) behoort door haar cognomen tot deze categorie, het Griekse cognomen van haar man is een bijkomende aanwijzing

Naast deze carmina, die opgedragen zijn aan mensen die een duidelijke slavenachtergrond hebben, is er ook een redelijk aantal carmina van ingenui teruggevonden, waarin de band met de slavernij minder uitgesproken is, maar hier en daar toch kan worden vermoed.

C. Sergius (708) was ingenuus, zoals zijn vader, maar in het Grieks cognomen van zijn vader schemert het libertimilieu nog door. Zijn grafschrift staat bij een cenotaphium en was misschien een *erzats* voor zijn stoffelijk overschot, dat ergens anders begraven was.

Bij Posilla Senenia (1837) is de band met de slavernij nog duidelijker: haar moeder geeft haar libertinatie op en bovendien blijkt Posilla zelf een onwettig kind te zijn. Posilla was dan misschien wel ingenua, toch moet ze tot de laagste klassen behoord hebben.⁷⁷¹

De slavenachtergrond van sommige ingenui is soms nog zichtbaar in het carmen. Rancia's vader (1215, cf. supra) was de vrijgelatene van de vader van Rancia's kinderen.

Voor Claudia (1211) ligt de zaak moeilijker. Het vermoeden dat haar vader een libertus was berust op een interpretatie van de tekst (een interpretatie die voor discussie vatbaar is), en op het aanvaarden van een cognomen dat mogelijk geen cognomen was. Ze is zelf ingenua. Men heeft trouwens meermaals gedacht dat Claudia lid was van het patriciaat.

C. Caninius Labeo (1216) is zeker een ingenuus, maar zijn graf is een collectief graf, waar ook zijn zoon ligt, samen met twee slaven die door hem waren vrijgelaten. Voor deze mensen was de genegenheid voor hun slaven sterk genoeg om ze op te nemen in het familiegraf en er bovendien in een carmen uitdrukking aan te geven. Het eigenlijke carmen was door zijn zoon aan hem opgedragen.

Dubbelzinnig zijn de kleine laudatio's voor Q. Brutius (1259) en Brutia Rufa. Brutius was zeker een ingenuus en Brutia was zeker zijn vrijgelatene. Het blijft onduidelijk wie hier de opdrachtgever was van het carmen (dat aan hem is opgedragen).

Bij andere ingenui is er niets dat kan wijzen op een band met een slavenmilieu. C. Turpidius (1924) was ingenuus en ook zijn vader voert een filiatie. De context van het gedicht laat verder niets uitschijnen over een het milieu van deze mensen.

C. Taracius (1603) is als jongeman gestorven. Hij was 20. Het carmen drukt het verdriet van zijn moeder uit voor het wrede lot en voor de niet waargemaakte belofte die besloten lag in het leven van haar zoon. Ook L. Aufidius (1798) wordt door zijn moeder beweend. Ze beklaagt zich over de omkering van de normale gang van zaken. C. Licinius Torax is jong gestorven en wordt door zijn ouders, en vooral door zijn moeder, herdacht. Deze mensen waren allemaal ingenui.

C. Utius (1761) was ook een ingenuus. Hij is oud geworden. Hier is het carmen een kleine laudatio voor de rechtschapenheid van de man.

Nog een ingenua was Manlia Sabina (1836), die ook met een zekere tevredenheid terugblijkt op haar huwelijk en haar leven. L. Sulpicius (2274), een andere ingenuus, was volgens de laudatio die zijn graf siert, een geliefd persoon.

Van Andere mensen is de sociale achtergrond nog onzekerder en zij geven helemaal geen gegevens over hun juridisch statuut.

M. Caicilius (1202) geeft nog een aankopingspunt. hij heeft een gentilicium en is dus een vrij persoon. Maar of hij die vrijheid van bij zijn geboorte heeft, of pas later heeft verworven, kan niet echt uit de inscriptie worden opgemaakt. Massaro vermoede dat M. Caicilius iemand uit de hogere kringen was door de laconieke toon waarop hij de voorbijganger begroette. Een betere indicatie wordt gegeven door de plaats van het graf aan het begin van de Via Appia. Op deze plaats stonden de graven van aanzienlijke personen.

Salvia (2161) is een incerta, daar haar naam zowel praenomen, gentilicium of cognomen kan zijn. Een cognomen met verwijzing naar een slavenmilieu is hier het meest waarschijnlijke, temeer daar de dedicant een vrijgelatene is. Zijn relatie met Salvia is niet uitgedrukt: was ze een slavinetje, was ze zijn dochter of was ze zijn vrouw?

⁷⁷¹ Volgens Solin (1971) 40 moeten ingenui met de filiatie Spurii f. (kinderen uit en onwettige verbintenis) een sociaal achtergestelde groep geweest zijn, en werden ze met liberti gelijkgeschakeld.

Bij andere mensen ontbreken aanknopingspunten volledig. Tertia (1217) en haar echtgenoot geven weinig prijs over hun achtergrond. Numphe (1222) verraadt door haar naam een mogelijke afkomst uit een slaven- of libertimilieu. Maar haar naam alleen is hier een zwak argument, want het woord kon ook 'jonge bruid' betekenen.

Een andere inscriptie, ongetwijfeld een grafscript in elegische disticha (2997) is maar zeer fragmentarisch overgeleverd en de naam van de overledene staat niet op de bewaarde fragmenten. Aanwijzingen ontbreken dus volledig, behalve dat de overgeleverde tekst een stoïcijnse overtuiging weerspiegelt.

Er zijn ook nog enkele anonieme grafscripten. Het gaat telkens om eenvoudige verzen. Een daarvan (1930) is door een man opgedragen aan zijn vrouw. Hun namen stonden waarschijnlijk op de verdwenen brokstukken. Een ander carmen is de jammerklacht van een moeder voor haar overleden zoon (2139). We weten niet hoe zij heette, evenmin kennen we de naam van haar zoon. Van een filiatie of libertinatie, of enige andere aanwijzing ontbreekt elk spoor. Tenslotte is er nog het grafreliëf van een veehoeder (1776) dat in Sulmo is gevonden. Hij was trots op wat hij door hard werken had bereikt. Op dit reliëf staat evenmin een naam of een aanwijzing voor een juridisch statuut.

In de sepulcralia zijn dus alle lagen van de bevolking vertegenwoordigd, maar de inbreng van de nobiles en van het patriciaat is beperkt tot de familie van de Scipiones en tot C. Quinctius Valgus.

Naast de sepulcralia hebben we verder enkele tituli sacri en de ere-inscriptie van Tuditanus.

C. Sempronius Tuditanus was van senatoriële rang en een plebejer. Natuurlijk was hij ingenuus. In de politiek was hij een bondgenoot van Scipio Aemilianus. De ere-inscriptie voor Tuditanus is een openbare inscriptie.⁷⁷²

De Vertulei waren ingenui, in de teruggevonden wij-inscripties zijn zij de enigen die hun statuut in de inscriptie vermelden. Het waren handelaars en de inscriptie was een privé-initiatief. De godheid is Hercules en de aanleiding om de inscriptie op te richten was de inlossing van een belofte die hun vader had afgelegd. Tevens was de inscriptie een verzoek om succes in zaken. Dit is de oudste overgeleverde wij-inscriptie in verzen die teruggevonden is.

De inscriptie van L. Munius is van dezelfde aard als de vorige. Een particuliere inscriptie voor Hercules Victor als dank voor het behaalde succes in zaken en het verzoek om dit succes in de toekomst te laten voortduren. L. Munius is een ambiguus.

Iets jonger of even oud als het wijgeschenk van de Vertulei is de inscriptie van het koksgilde. Hier zijn nog minder aanwijzingen voor het statuut van de oprichters. Deze inscriptie - een privé-inscriptie - is door een gemeenschappelijk initiatief tot stand gekomen en we weten zelfs niet hoeveel leden het gezelschap telde. Het carmen kan niet met zekerheid gekoppeld worden aan de namen die op de voorzijde van het bronzen plaatje - op de proza inscriptie - vermeld waren. Bovendien konden de leden van een beroepsgilde ingenui, liberti of zelfs slaven zijn. Net zoals bij de inscriptie van de Vertulei is dit een privé-inscriptie. Het carmen was een verzoek aan de goden (*inperatoribus summeis*) om hulp bij hun professionele activiteiten. De gevraagde hulp is niet zo gespecificeerd als in de voorgaande inscriptie en kan net zo goed opgevat worden als een vraag om ambachtelijke kundigheid dan als een verzoek om zakelijk succes.

⁷⁷² Roth (1935) 13; 24-27. Roth gaat uit van een wij-inscriptie. Tuditanus heeft wel van de gelegenheid gebruik gemaakt om zijn krijgsdaden bekendheid te geven.

3.5 Opdrachtgever en begunstigde: het juridisch statuut

Wie krijgt een geversificeerd grafchrift?

Om uit de bovenstaande gegevens wetmatigheden te kunnen afleiden, is het noodzakelijk om alle gegevens overzichtelijk in kaart te brengen.

Voor de sepulcralia geeft onderstaande tabel een overzicht van de juridische statuten van de begunstigten. Wanneer het een collectief graf is en de titulus niet duidelijk een specifiek persoon als begunstigde aanwijst, is de inscriptie in de tabel opgenomen met het statuut van de eerst genoemde. Volgens de geldende conventies was hij de belangrijkste persoon.⁷⁷³ Indien het statuut van andere vermelde personen hiervan verschilt, wordt de inscriptie in de betreffende rij tussen haakjes herhaald, maar niet meer meegeteld bij de totalen. De vetgedrukte nrs. zijn inscripties uit Rome. Details zijn opgenomen in tabel 3 in de Appendix.

Statuut ⁷⁷⁴	inscriptie	totaal
Ingenuus (1)	6/7; 8/9; 10; 11; 14; 15; 708; 1211;1215; 1216; 1259; 1603; 1761; 1798; 1836; 1837; 1924; 2274; 3449d; (1209); (1349); (1570)	19
Ambiguus (2)	1202; 1732	2
zekere libertus (3)	1210; 1212; 1214; 1218; 1221;1223a; 1251; 1270; 1283; 1349; 1547;1570; 1822; 2138; 2273; (1215); (1216)	15
waarschijnlijk libertus (3')	1209; 1347	2
zekere slaaf (4)	1861; 3449h	2
waarschijnlijk slaaf. (4')	1213; 1219; 1223b; 1325	4
incertuus (5)	1217; 1222; 2997; 1776; 1930; 2139; 2161	7

Voor de wij-inscripties heeft het weinig zin een dergelijk overzicht te geven, aangezien de begunstigde een godheid was. De enige overgeleverde ere-inscriptie was opgericht voor een ingenuus van senatoriële rang (Tuditanus). Bij het graffito en bij de sortes is het begrip begunstigde betekenisloos, hier is het beter te spreken van publiek.

Bij de sepulcralia zijn de grootste groep begunstigten de ingenui, met 19 inscripties (ca 37 %); gevolgd door de liberti met 15, mogelijk 17 inscripties. (29,5 à 33 %). Een enkele inscriptie is zeker voor een slaaf, maar in totaal kunnen er 6 geweest zijn. (tot ca 12%). Van 7 mensen valt geen statuut op te maken en van 2 anderen weten we alleen dat ze vrij waren.

In de groep van de zekere ingenui moet het beeld genuanceerd worden.

- Een derde van deze inscripties komen uit het familiegraf van de Scipiones. Dit geeft een vertekend totaalbeeld, want ze behoorden tot één familie. In andere familiegraven is de situatie omgekeerd: meerdere personen zijn opgenomen, maar daar is telkens slechts een inscriptie aangetroffen. Deze kan opgedragen zijn aan een enkele dode, maar ook aan alle overledenen.

⁷⁷³ Flory (1984) 216-218; Sigismund Nielsen (1999) 170, maar afwijkingen zijn natuurlijk mogelijk, zeker bij gehuwde vrouwen: de zorg voor hun monument lag normaal bij hun man (zie p. 194 en nt 784).

⁷⁷⁴ Er zijn geen waarschijnlijke ingenui gevonden.

- Enkele mensen die bij de ingenui zijn gerangschikt, hebben nog duidelijk een achtergrond in een slavenmilieu: 1215, Rancia is de dochter van een vrijgelatene en is de eerste die in het familiegraf geplaatst wordt. 1837, Posilla Senenia is het dochttertje van een vrijgelaten vrouw en tevens een kind uit een onwettige verbintenis.
- In 708 is het de aanwezigheid van het Griekse cognomen Mena, dat laat doorschemeren dat de grootvader van de dode een slaaf is geweest; in 1211 (Claudia) kan het gaan om de dochter van een libertus. Maar in beide gevallen zijn er geen feitelijke gronden, enkel redelijke veronderstellingen.
- 1209: hoewel Philotimus zijn eigen statuut verzwijgt (hij is waarschijnlijk libertus), heeft hij een dochter die zeker ingenua is. Dit is tevens de enige inscriptie die een peregrinus vermeldt.
1349: slavenachtergrond nog duidelijk aanwezig, cf. infra onder ambigu
1570: Larcia Horrea, aan wie het grafschrift is opgedragen, is een liberta. De ingenui in dit grafschrift zijn haar man en haar schoonbroer. In dit graf liggen ook nog haar schoonouders, die zelf liberti waren. Hier is de slavenachtergrond nog zeer duidelijk aanwezig.
- 1216 (Labeo) is een collectief graf, waar ook 2 vrijgelatenen liggen en 1259 (Brutius) bevat ook een laudatio in proza die opgedragen is aan de vrijgelaten vrouw van de begunstigde.
- 1603 (Taracius, Capua); 1761 (C. Utius, Atessa); 1798 (L. Aufidius, Superaequum); 1836 (Manlia Sabina, Trebula); 1924 (C. Turpidius, Salvia); 3449d (Torax, Carthago Nova) zijn ingenui zonder een aanwijsbare achtergrond in een liberti- of slavenmilieu. Geen van deze inscripties is in Rome gevonden.

In Rome waren de elogia Scipionum misschien de enige funeraire carmina voor "zuivere" ingenui. (zonder sporen van een liberti-achtergrond). In 1216 zijn geen aanwijsbare sporen van liberti-achtergronden bij de dode of de dedicant, maar ze hebben wel hun ex-slaven mee toegelaten in hun graf.

Ambigui:

- Voor 1202 (M. Caicilius) zijn redelijke vermoedens dat het om iemand uit de betere kringen gaat, maar er zijn geen feitelijke bewijzen.
- in 1349 is Pontia de eigenlijke begunstigde, haar statuut is niet opgegeven, maar ze had wel een gentilicium. haar man, D. Octavius is Ingenuus, maar zijn vader is libertus.
- 1732 (Helvia Prima): geen libertinatie, maar haar cognomen en dat van haar man laten vermoeden dat het om liberti gaat.

Liberti:

- In deze groep zijn alle begunstigten probleemloos aan te duiden als liberti.
- 1570 is een familiegraf waar ook ingenui in zijn opgenomen: het gaat om 1ste generatie ingenui.
- 1822 is een graf voor 4 liberti waarvan 3 conliberti.
- Voor 1215, 1216, 1259 cf. supra: ingenui

Slaven en waarschijnlijke slaven:

- Eigenlijk laat enkel 1223b (Van Clara voor Amarantus) hier een weinig ruimte voor een andere interpretatie van zijn statuut: eennamigheid bij kinderen komt niet alleen bij slaven voor.

Incerti

- Geen echte aanknopingspunten, in 1222 (Nymphe) en 2161 (Salviola) kunnen de namen wel op een slaven- of libertimilieu wijzen. 2161 is bij de ingenui de enige inscriptie die het statuut van de opdrachtgever (libertus) vermeldt.

Conclusies:

- De grootste groep wordt gevormd door de ingenui, op de voet gevolgd door liberti, maar het verschil is niet erg groot. Enkel de slaven zijn duidelijk in de minderheid. Nuanceren we dit beeld echter een beetje, en houden we rekening met een mogelijk verleden in de slavernij van de begunstigden, dan schijnen de carmina toch vooral een zaak van liberti te zijn. Veel ingenui zijn eerste generatie ingenui.
- "Zuivere" ingenui zijn in Rome beperkt tot de inscripties van de Scipiones, alle anderen hebben wel ergens een band met libertimilieus.
- Bij slaven is de groep zonder duidelijke statusvermelding groter dan de groep met statusvermelding en men mag verwachten dat enkele incerti ook slaven zijn. Ingenui en liberti geven hun statuut veel duidelijker aan.⁷⁷⁵

Wie waren de opdrachtgevers?

Een belangrijke graadmeter voor de studie van het milieu zijn de juridische statuten en de achtergronden van de opdrachtgevers, want onder hun impuls is de inscriptie tot stand gekomen.

Hier komt het er in de eerste plaats op aan te achterhalen in welke relatie een opdrachtgever tot de begunstigde van de inscriptie stond. En dan stuiten we op een probleem: vaak is de opdrachtgever niet opgegeven. De traditie om de dedicant met naam en filiatie / libertinatie in de inscriptie op te nemen, is in de republiek⁷⁷⁶ in de CLE nog niet zo uitgesproken, mogelijk omdat het genre zijn kinderschoenen nog niet ontgroeid was. Bovendien kunnen we hier moeilijk spreken van een conventie zoals in de onomastiek het geval is: daar heeft de filiatie of libertinatie ook een duidelijke juridische inhoud. Welke juridische connotatie zouden we moeten plaatsen bij het feit dat een inscriptie door iemands vader of moeder of collega etc. was opgericht? en verder: met welke categorieën moeten we hier werken?

Het achterhalen van de identiteit van de opdrachtgever moet dus uit de context van de inscriptie gehaald worden. Een inscriptie die uitdrukking van verdriet of van waardering van een persoon ten opzichte van de overledene uitdrukt, is schijnbaar gemaakt in opdracht van die persoon. Een inscriptie zoals CIL I², 1223b laat in dit opzicht weinig ruimte voor twijfel:

desine iam frustra, mea mater, [desine fletu] / te miseram totos exagitare die[s]...

Hier was het carmen duidelijk een uiting van verdriet van de moeder en zij was de dedicant, te meer daar het kind zelf te jong was om voor de inscriptie te zorgen.

Minder duidelijk is het gedicht van Plotia (CIL I², 2273), hier kan de inhoud bedrieglijk zijn:

⁷⁷⁵ Maar volgens Solin (1971) 138 zijn veel incerti liberti.

⁷⁷⁶ Meyer (1990) 75 spreekt van 80 % van de inscripties die de dedicant vermelden, maar deze cijfers hebben betrekking op inscripties uit de keizertijd. Ze maakt evenmin een onderscheid tussen proza-inscripties en metrische inscripties.

Haec qualis fuerat contra patronum, patronam, parentem, coniugem, / monumentum indicat

Volgens de inhoudelijke logica waren alle vernoemde personen opdrachtgevers. Maar als Plotia een wettig huwelijk had en onder de potestas van haar man viel, rustte de zorg voor het monument in de eerste plaats bij hem.⁷⁷⁷ Tenslotte kan Plotia ook zelf het initiatief genomen hebben voor haar grafschrift en deze tekst gekozen of gevraagd hebben uit verlangen zichzelf als geliefde dame te profileren.

Sommige inscripties zijn zo algemeen, dat geen enkele aanwijzing van een opdrachtgever is terug te vinden. In een aantal gevallen moet de opdrachtgever de overledene zelf geweest zijn. Of hij was aangesloten bij een begrafenisgenootschap, dat in zijn opdracht de begrafenis en het monument had verzorgd.

Kunnen we tenslotte een opdrachtgever aanwijzen, dan rest nog de taak om zijn relatie met de dode te benoemen. Hiervoor zijn de categoriën gebruikt die door Saller en Shaw zijn opgesteld.⁷⁷⁸ De relatie wordt bekeken vanuit het standpunt van de dedicant.

Relatie	Inscriptie	totaal
Geen relatie aangegeven of onduidelijk;	1202; 1270; 1259; 1325; 1347; 2997; 1761; 1776; 1822; 1861; 2274; 2138	12
Sibi: de dode heeft de inscriptie zelf laten maken;	1209; 1210; 1212; 1218; 1251; (1930)	5
Echtgenoot (al dan niet in iustum matrimonium);	1211; 1217; 1221; 1222; 1349; 1732; 1836; 2161; 1930; (1570); (3449h)	9
Kind;	1216	1
Ouder(s);	1214; 1215; (1222); 1223a; 1223b; 1603; 1798; 1837; 1924; 2139; 3449d; 3449h	11
Niet nader bepaalde familie;	6/7; 8/9; 10; 11; 14; 15; 708	7
Patronus/a;	(1547); 1570; 2273	2
Pleegouder;	1547	1
Conlibertus/a en conservus/a;	1219; 1283	2
Dominus/a	1213, (3449h)	1

⁷⁷⁷ De verantwoordelijkheid voor een grafschrift lag in de eerste plaats bij de pater familias of bij de maritus in wier potestas de vrouw overging bij haar huwelijk. cf. Pikhlaus (1978) 111-112

⁷⁷⁸ Geciteerd bij Sigismund Nielsen (1999) 72-73. Saller en Shaw gebruiken nog andere categoriën die hier niet van toepassing zijn: bloedverwant, pleegkind, pleegbroer/pleegzuster, cliëns, libertus.

Opmerkingen:

- Het heeft evenmin zin om een relatie na te gaan tussen dedicant en begunstigde voor de wij-inscripties en voor de ere-inscriptie; noch voor de sortes of het graffito.
- In de categorie "geen relatie aangegeven" zitten ongetwijfeld een aantal mensen die zelf het initiatief genomen hebben voor hun grafschrift. Ik denk dan vooral aan 1202 (Maarco Caicilius), 1325 (Lemiso), 1761 (anoniem), 2138 (M. Staius Chilo) en 2997 (fragment): deze inscripties zijn opgesteld in de 1ste persoon, de dode is hier zelf aan het woord. Er wordt ook nergens allusie gemaakt op de betrokkenheid van anderen. 1822 (Philoxenus een anderen) gebruikt eenzelfde, niet geïndividualiseerde inscriptie voor 4 verschillende personen. Mogelijk hadden ze gemeenschappelijk een aantal nissen in een columbarium gekocht en op elkaar vertrouwd voor de begrafenis. Van 1259 (Brutius) kan niet nader bepaald worden of de dedicans de patronus (=sibi) of zijn liberta was, en in de andere gevallen is een dedicant minder gemakkelijk aan te wijzen. Laudatio's over de dode in de 3de persoon lijken door anderen aan hem te zijn opgedragen, maar de dode kan de bedoeling gehad hebben een ideaalbeeld van zichzelf op te hangen. Of hij kan een begrafeniscollega belast hebben met de zorg voor zijn monument, wat eigenlijk op hetzelfde neer komt.
- In de categorie *sibi* heeft de begunstigde zichzelf ondubbelzinnig aangewezen als opdrachtgever.
- Bij de echtgenoten zijn 1217 (Tertia), 1221 (Aurelius Hermia) en 1349 (D. Octavius) de echtgenoten probleemloos als dedicanten aan te duiden. In de andere inscripties zouden de echtgenoten opdrachtgever moeten zijn als zij een wettig huwelijk hadden, maar soms geeft de tekst andere aanwijzingen. In 1570 (collectief graf voor de Larcii) zijn in de eerste plaats de ouders aan te duiden, maar ook de echtgenoot wordt vernoemd. In 1732 en 1836 kunnen Helvia Prima en Manlia Sabina ook zelf voor hun inscripties gezorgd hebben; maar volgens de inhoudelijke logica was het hun man. In 2161 (Salvia) zou de overledene ook een kind of een slavin van de dedicant kunnen zijn. In 1211 (Claudia) kunnen ook de ouders dedicanten of medededicanten geweest zijn. In 1222 (Nymphe) is het carmen vatbaar voor meer dan een interpretatie en zou het ook om de vader van het meisje kunnen gaan.
- Alle ouders behalve 1222 (cf. supra) zijn gemakkelijk identificeerbaar als dedicanten.
- In 1547 (Prothymus) wordt de overledene in de eerste plaats als *alumnus* genoemd.
- In 2273 (Plotia Phryne) worden ook nog ouders en echtgenoot vermeld, maar enkel de patroni worden met name genoemd (in de libertinatie).
- 3449h vermeld expliciet een niet nader genoemde vader als dedicant en de naam van de meester. Meester en vader kunnen dezelfde personen zijn.

Conclusies:

- De belangrijkste groep opdrachtgevers zijn de ouders, en dit is tevens de groep waarin de dedicanten zich het makkelijkste laten identificeren. Het beeld kan hier nog verder verfijnd worden: 5 inscripties werden opgedragen door de vader (1214, 1215, 1222(?), 1924, 3449h); 5 door de moeder (1223b, 1603, 1798, 1837, 2139); 2 door beide ouders (1223a, 3449h). In beide groepen zitten zowel ingenui, liberti en servi. Van de overleden kinderen zijn er 5 meisjes (1214, 1215, 1222(?), 1837, 3449h) en 7 jongens (1223a, 1223b, 1603, 1798, 1924, 2139, 3449d). Het verschil is hier te klein om van een tendens te kunnen spreken, en des te meer omdat het totaal aantal inscripties beperkt is.

Deze groep heeft ook geen uitgesproken voorkeur voor een bepaald statuut: alle statuten zijn vertegenwoordigd. Verdriet voor een afgestorven kind wordt blijkbaar in elke bevolkingsgroep even sterk gevoeld en een grafschrift is in de eerste plaats een zaak voor de naaste familie.

- Na de ouders vertegenwoordigen de inscripties die geen dedicant aanduiden de grootste groep. Er is geen uitgesproken voorkeur voor een of ander statuut in deze groep.
- Omdat een deel van de niet aangegeven dedicanten ongetwijfeld in de categorie *sibi* thuishoort, moet deze laatste de facto als de derde grootste groep (of misschien zelfs tweede grootste) beschouwd worden. Voor de inscripties waar het duidelijk is dat de dode tevens de opdrachtgever was, is wel een tendens merkbaar: alle inscripties komen uit Rome en alle 5 zijn ze voor liberti. Enkele van deze mensen vermelden een beroep: 1209: Philotimus, argentarius; 1210 Stabilio: praeco; 1212: Euhodus: Margaritarius. Voor 1218, Manlia Gnome, werd er al op gewezen dat het om een zakenvrouw kon gaan en alleszins was ze een vrouw die grote zelfstandigheid laat blijken. Enkel 1251, Nicephorus, geeft geen inlichtingen over beroep of andere biografische gegevens: zijn titulus is slechts een eigendomsaanspraak op zijn monument. 1259, Q. Brutius, een (vee)handelaar, is opgenomen in de groep waar geen relatie is aangegeven, maar hij kan in deze categorie thuishoren, als tenminste zijn vrijgelatene niet de dedicans van de inscriptie is.
- In de categorie echtgenoot zijn alle statuten vertegenwoordigd, maar de incerti en ambigui overwegen. Er is geen uitgesproken geografische voorkeur. Wel bijzonder aan deze categorie is dat het initiatief vrijwel altijd van de maritus uitgaat.⁷⁷⁹ Enkel 1221 (L. Aurelius Hermia en Aurelia Philematio) wijkt hier ogenschijnlijk van af: het carmen is een uiting van wederzijdse genegenheid. Toch was de man opdrachtgever, want het is gemaakt naar aanleiding van haar dood, toen hij nog in leven was. Voor de twijfelgevallen 1732, 1836 en 2161 cf. supra bij de opmerkingen over echtgenoten.
- Niet nader bepaalde familie: dit zijn de elogia Scipionum en het familiegraf van de Sergii.
- Er is maar één carmen van een kind opgedragen aan een ouder (1216).
- Er zijn geen "zuivere" patroni (dedicanten die uitsluitend als patronus gekarakteriseerd worden): In 1570 zijn de patroni tevens schoonouders en is de maritus medeopdrachtgever, in 2273 worden ook de ouders en de maritus als mogelijke dedicanten aangewezen. In 1570 is de patronus tevens de pleegvader. Enkel Q. Brutius (1259) treedt alleen maar op in de hoedanigheid van patronus, maar hier is het onzeker of hij dedicant is. Volgens Treggiari was zijn vrijgelatene tevens zijn concubine, dus er is sprake van een emotionele band. Bovendien is de eigenlijke laudatio voor Brutus bedoeld.
- Ook een het aandeel van conliberti of conservi in de CLE is eerder marginaal.
- Hedia is misschien het enige slavinnetje dat zeker een grafschrift van haar meester gekregen heeft, tenzij M. Maestrius Lucrio vereenzelvigd kan worden met de pater uit de inscriptie.
- Uitingen van genegenheid van een meester voor zijn slaaf zijn in de vroege carmina blijkbaar een uitzondering: er zijn geen carmina van slaven voor hun meester. Het enige carmen dat van een liberta voor een meester kan zijn, is 1259 (Q; Brutius), maar het is onzeker wie de dedicant is. Al eerder is gezegd dat ze misschien in concubinaat leefden.

Verwijderd: i

⁷⁷⁹ Maar dit reflecteert de maatschappelijke verhoudingen, zie nt. 784

Als we het grote aantal carmina die geen dedicant vermelden niet in overweging nemen, zijn de carmina in de eerste plaats een bekommernis van de naaste familie in enge zin. (i.e. bloedverwanten in de eerste graad en echtgenoten): ouders voor kinderen, echtgenoten voor hun vrouwen en niet nader bepaalde familie die als collectief optreedt. (Scipiones, Sergii). Verder zijn er een redelijk aantal dedicanten die een grafschrift aan zichzelf hebben opgedragen.

Relaties tussen meester en slaaf of libertus en patronus zijn zeldzaam.

De functie van deze vroege carmina voor de dedicans moet dus vooral te karakteriseren zijn als uitlaatklep voor verdriet (ouders, echtgenoten) bij het overlijden en als middel voor zelfprofilering (sibi).

Voor de geïdentificeerde opdrachtgevers kunnen nu ook de statuten opgesteld worden.

Statuut ⁷⁸⁰	inscriptie	totaal
Ingenuus (1)	6/7; 8/9; 10; 11; 14; 15; 708; 1216; 1349; 1547; 1924	11
Ambiguus (2)	1211; 1213; 1603; 1732; 1798; 3449d;	6
Zekere libertus (3)	1210; 1212; 1215; 1218; 1221; 1251; 1283; 1570; 1837; 2161	10
Waarschijnlijk libertus (3')	1209	1
Zekere slaaf (4)	x	x
Waarschijnlijk slaaf. (4')	1219; 1223b	2
Incertuus (5)	1217; 1214; 1222; 1223a; 1836;1930; 2139; 2273; 3449h	9

Deze tabel biedt geen volledig beeld: niet alle inscripties zijn vertegenwoordigd, de 12 inscripties waar de dedicant niet duidelijk is, zijn niet opgenomen. Hier valt op dat het aantal mensen met onduidelijk statuut (ambigui en incerti) relatief groot is. Van 9 mensen valt geen achtergrond te bepalen, van 6 anderen weten we enkel dat ze vrij zijn. Telt men daar het totaal bij van de dedicanten die niet bekend zijn, dan blijft voor ongeveer de helft van de carmina sepulcralia de juridische status van de dedicant een vraagteken (27 inscripties, ca 53 %). Blijkbaar was voor sommige dedicanten de opgave van hun eigen statuut minder belangrijk, of hadden ze een reden om dat te verzwijgen. Alle sibi dedicanten waren identificeerbaar als liberti (cf. supra)

Interessant is hier ook een aantal inscripties waar een verschil bestaat in statuut tussen dedicant en begunstigde.

In 1349 is Pontia de uxor van een ingenuus, maar zichzelf een ambigua. een gelijkaardig geval zien we in 2161: Salvia's statuut is incerta, de dedicans van het carmen is een libertus. Deze relatie laat het meeste ruimte voor gissingen: de dedicans kan haar man zijn, haar vader of zelfs haar patronus of meester. In 1211 is van de mogelijke dedicanten (ouders of echtgenoot) niet direct iets over het statuut vermeld, enkel een interpretatie van het carmen leert ons dat het een ambiguus moet zijn. Vermelden verder geen duidelijk statuut: 1603 (de moeder van Taracius): ambigua; 1798 (moeder van L. Aufidius): ambigua; 3449d (C. Licinius Torax): niet nader bepaalde ouders voor hun zoon: Ambigui; 1214 (Eucharis) vanwege haar vader incertus; 1837 (Posillia) was de dochter van een liberta; 1223a (Optatus) de moeder kan

⁷⁸⁰ Ook hier valt er niemand in de categorie "waarschijnlijk ingenuus".

slavin of liberta geweest zijn; 1836 (Manlia Sabina) van haar man, als hij dedicant is, is niets aangegeven; 2273 (Plotia) meerdere dedicanten zijn mogelijk en het statuut van haar vader of haar man is niet opgegeven; in 3449h (Salviola) is het statuut van de vader incertus, maar hij kan tevens haar patronus, in dit geval een libertus geweest zijn.

In andere gevallen hebben we kinderen van liberti, die zelf ingenui zijn: 1215 (Rancia) is de dochter van een libertus, 1837 (Posillia) is de dochter van een liberta uit een onwettige verbintenis.

Bijna al deze relaties zijn familierelaties in enge zin (bloedverwanten in de 1ste graad of echtgenoten). Enkel voor 2161 (Salvia) en 2273 (Plotia) blijven er vraagtekens. Dit is een bijkomend argument om de inscriptie als gelegenheid voor statusprofilering in vraag te stellen. Veel mensen gaven er blijkbaar niet om dat hun status duidelijk van de grafsteen was af te lezen. We mogen niet vergeten dat hier de opdrachtgevers bestudeerd worden: zij namen het initiatief voor een inscriptie en moesten ze bekostigen.

Tenslotte nog de blijken van genegenheid van een meester voor zijn slaven: 1213 (Hedia?) is de enige inscriptie waarin een slavinnetje een grafschrift krijgt van haar meesteres en 1547 is een zeldzame inscriptie van een patronus voor zijn libertus, die hij ook als pleegkind (of cliëns?) karakteriseert.

3.6 Leeftijdsklassen

In de grafschriften vinden we in een 10-tal inscripties een concrete leeftijdsaanwijzing terug.

De jongste overledene met een leeftijdsaanwijzing is Optatus, een vrijgelaten jongetje (1223a). Hij werd 6 jaar en 7 maanden oud. In zijn buurt werd Amarantus (1223b) begraven. Als de aanvulling correct is, werd hij nog geen 8 jaar oud. Het moet alleszins een leeftijdsvermelding geweest zijn (...o annorum nondum).

Eucharis (1214) werd 14 jaar oud (*vixit annos XIII*); C. Turpidius (1924) werd iets ouder: 16 jaar (*vixit annos XVI*).

Andere jonge mensen zijn twintigers: L. Cornelius Scipio (11) stierf op 20 jaar (*annos gnatus XX*); Rancia (1216) eveneens 20 (*bis decem annis*); Taracius (1603) werd ook 20 (*vixit annos XX*); Carfinia (1270) vermeldt een leeftijd en moet minstens 20 geweest zijn, maar door beschadiging van de steen is het exacte aantal jaren niet meer leesbaar.

Oudere mensen waren Aurelia Philematio (1221) die 40 werd (*XXXX annos nata*) en G. Utius, (1761) die de 70 gehaald heeft (*annos natus LXX*): slechts 2 vermeldingen.

Wanneer een concrete leeftijd vermeld wordt, gaat het in de meeste gevallen blijkbaar om jonge mensen (minder dan 25 jaar)⁷⁸¹ en kinderen (9, misschien 10 gevallen op 51 carmina). Deze jonge mensen worden allemaal door hun ouders herdacht, met uitzondering van L. Cornelius Scipio (niet nader bepaalde familie) en Carfinia (geen dedicant herkenbaar).

Het aantal carmina met concrete leeftijdsopgave dat aan jonge mensen gewijd wordt, ligt in de republiek dus veel hoger dan het normale gemiddelde van 50 % van het totaal aantal niet-christelijke carmina.⁷⁸² Maar hier mogen we niet te snel conclusies aan verbinden, gezien maar een beperkt aantal carmina in de republiek zijn teruggevonden.

⁷⁸¹ Voor de verantwoording van 25 jaar als psychologische leeftijdsgrens tussen jong en oud zoals uit de epigrafische gewoontes duidelijk wordt, zie Pikhaus (1978) 47-48.

⁷⁸² Pikhaus (1978) 46.

Soms wordt wel een allusie gemaakt op de - meestal jonge - leeftijd van de dode, evenwel zonder een concreet aantal jaren op te geven. Salvia (2161) is gestorven met een *parva aetatula* en een *verna aetatula*, maar de steen zegt verder niet hoe oud ze precies geworden is. L. Cornelius Scipio (11) is eveneens gestorven met een *parva aetate*, maar in zijn geval kwam dat neer op 20 jaar. C. Licinius torax (3449d) had nog *ossa inmatura* toen hij stierf en zijn slotadvies aan de moeders, om er niet naar te verlangen veel kinderen te baren, laat doorschemeren dat hij zelf nog een baby of een erg jong kind was. Caninius Labeo tenslotte is oud (*senexs*) geworden.

Van sommige mensen wordt maar indirect een verwijzing naar leeftijd gegeven. Van Claudia (1211) kunnen we vermoeden dat een van haar kinderen samen met haar bij de geboorte gestorven is (maar het carmen is in de eerste plaats voor haar nagedachtenis). Van de tweeling die Rancia (1215) geboort heeft weten we niet of ze de bevalling overleefd hebben. Ook Filiola (3449h) is vermoedelijk bij haar geboorte gestorven.

In deze drie gevallen dient de inscriptie toch in de eerste plaats om de moeder te herdenken, de kinderen worden maar terloops vermeld.

L. Aufidius (1798) wordt door zijn moeder als filius herdacht, waarschijnlijk was hij nog een kind. En ook de anonieme grafsteen uit Cremona (2139) is van een moeder voor de nagedachtenis van haar zoon. Hedia (1213) was virgo, dus waarschijnlijk nog onder de huwbare leeftijd. Ook Posilla Senenia (1837) had blijkbaar de huwbare leeftijd nog niet bereikt. In het elogium van P. Cornelius Scipio wordt gezinspeeld op een te kort leven (*omnia brevia...sei in longa licuisset tibi utier vita*), maar dit zegt weinig en als de dode inderdaad een zoon van Scipio Africanus is geweest, moet hij minstens 48 jaar oud geworden zijn.

Andere leeftijdsaanwijzingen zijn erg vaag gebleven, maar toch kunnen de gegevens in de carmina een idee geven.

Vele carmina geven de indruk voor volwassen mensen te zijn gemaakt:

L. Maecius Philotimus (1209) was oud genoeg om een *vascularus* te worden en om een dochter hebben; A. Granius Stabilio (1210) was oud genoeg om de functie van *praeco* uit te oefenen. G. Ateillus Euhodus (1212): oud genoeg om een welgestelde *margaritarius* te worden. Tertia (1217) heeft lang genoeg geleefd om te kunnen terugblikken op een gelukkig huwelijk. Inhoudelijk geeft dit carmen de indruk dat we met oudere mensen te doen hebben. Manlia Gnome (1218) moet oud genoeg geweest zijn om *clientes multos* (?) te vergaren en om zelf een graf te kunnen bekostigen. Nicephorus (1251) was oud genoeg om zelf een graf te laten oprichten en Q. Brutius (1259) was oud genoeg om handel te drijven en een vrouw te hebben vrijgelaten,⁷⁸³ die misschien ook zijn minnares was. Mogelijk wordt bij Cupiennia Tertulia (1297) met *ultima suorum* een ouder iemand bedoeld (haar andere bloedverwanten waren al dood). Asclepiades en zijn vrouw (1347) waren oud genoeg om een huwelijk in eendracht gekend te hebben. Larcia Horea (1570) had sinds haar jonge meisjesjaren 20 jaar het huis geleid. Ze moet al een zekere leeftijd gehad hebben voor ze die verantwoordelijkheid kreeg. Ook Helvia Prima (1732) was oud genoeg om te kunnen terugkijken op een harmonisch huwelijk. De anonieme veehoeder uit Sulmo (1776) moet oud genoeg geweest zijn om de positie verworven te hebben die de fierheid van zijn grafschrift rechtvaardigt. Manlia Sabina (1836) was getrouwd en had blijkbaar lang genoeg geleefd om tevreden te zijn met haar leven. De anonieme vrouw uit Gallignano (1930) was ook *coniunx* en het reliëf dat bij de inscriptie hoort, is de afbeelding van een volwassen vrouw.

⁷⁸³ Maar het verbod op een vrijlating door een meester die jonger was dan 20 dateerde pas van 4p en was ingesteld om te voorkomen dat gewiekste slaven de argeloosheid van hun jonge meesters zouden misbruiken, zie Duff (1958) 189. Brutius kon dus jonger dan 20 zijn.

Ook de volgende inscripties kunnen voor volwassenen zijn: G. Sergius (708) was oud genoeg om soldaat te zijn in de bondgenotenoorlog, de minimumleeftijd voor een *tiro* (recruut) was evenwel 17 jaar. Claudia (1211) was volwassen genoeg om een echtgenoot en twee kinderen te hebben (maar Rancia is op 20 jarige leeftijd gestorven toen ze een zwanger was van een tweeling). Ook D. Octavius (1349) was eveneens oud genoeg om een echtgenote te hebben. Plotia tenslotte was *coniunx*. Nymphe (1222) kan niet heel oud geworden zijn, ze was een jonge bruid of een meisje dat nog geen 10 jaar oud was.

In de nog andere gevallen wordt het inschatten van de leeftijd van de overledenen te veel giswerk. Maar van de opgesomde inscripties moeten een redelijk aantal mensen volwassenen geweest zijn. De CLE zijn dus zeker geen exclusieve aangelegenheid voor jonge mensen en kinderen. Anderzijds zijn er slechts weinig inscripties voor ouderen: enkel C. Utius (1761) zegt dat hij 70 is geworden en C. Caninius Labeo (1216) was *senex*. Aanwijzingen voor oudere mensen vinden we verder misschien nog bij Tertia (1217) en mogelijk ook bij Cupiennia Tertulia (1297) en Manlia Sabina (1836). Tenslotte laat *exsituque honesto* doorschemeren dat Asclepiades (1347) en zijn vrouw ook al een gezegende leeftijd hadden voor ze stierven.

3.7 Beroepen:

Deze opsomming geeft natuurlijk maar een beperkt beeld van de sociale strata die in de toenmalige maatschappij aanwezig waren. Het juridisch statuut geeft de hoofdstructuur weer, maar in elke groep afzonderlijk moeten de leden onderling meer of minder prestige gehad hebben en dat geldt zeker voor de lagere klassen.⁷⁸⁴ Het beeld kan dus nog verfijnd worden als we ook zicht krijgen op andere biografische gegevens, in de eerste plaats beroepen.

Jammer genoeg zijn er weinig carmina waarin de dode ons een blik gunt op zijn professionele achtergrond.⁷⁸⁵ Er zijn natuurlijk de Scipiones: maar in hun geval kunnen we bezwaarlijk van een beroep spreken: hun leefwereld was verweven met de magistratuur en het militaire apparaat. Dezelfde redenering gaat ook op voor C. Sempronius Tuditanus.

Daarnaast is de oogst aan beroepen en vergelijkbare biografische gegevens erg mager. Weinig mensen zeggen iets over hun beroep. In de carmina sepulcralia worden slechts in 8 gevallen gegevens verstrekt over het beroep van de overledene: 1209: een *vascularis*; 1210: *praeco*; 1212: *margaritarius*; 1214: danseres; 1221: *Lanius*; 1259: *mercator*; 1861: *mimus* en tenslotte een anonieme herder/veehoeder uit Sulmo (1776).

Aanleunend bij de magistratuur moet de inscriptie voor A. Granius Stabilio vermeld worden. Hij zegt met enige trots dat hij *praeco* was en hij moet dus in regelmatig contact gestaan hebben met de magistraten. Hoewel hij een libertus was, onderhield hij contacten met een hoger, gecultiveerder milieu. Zijn carmen was een voorbeeld van meer verfijnde stijl, maar daarvoor heeft hij de mosterd bij Pacuvius gehaald of bij de gemeenschappelijke bron van beide carmina.⁷⁸⁶

⁷⁸⁴ Pikhaus (1978) 43-44; Flory (1984) 219; 223.

⁷⁸⁵ Pikhaus (1978) 40: dit is niet alleen zo in de carmina, een steekproef in CIL VI heeft uitgewezen dat slechts 9,5 % van de inscripties gegevens over het beroep van de dedicant vermeldt.

⁷⁸⁶ Het Pacuvius-epigram is ouder. Zie ook de commentaar bij CIL I², 1209 (Philotimus).

Andere apparitores komen niet voor. De *viator* (bode) uit CIL I², 1570 hoort bij een andere inscriptie.

Een van de oudste inscripties deelt ons mee dat de overledene, Protogenes, een mimespeler was en dat hij de mensen vaak aan het lachen heeft gebracht. Deze inscriptie is vrij eenvoudig gehouden. Ons beeld van mimespelers uit die periode is erg onvolledig, maar aangenomen wordt dat het vroege mimespel in de Romeinse wereld nauw aansloot bij het genre dat in de Dorische steden van Magna Graecia een grote populariteit genoot. Mimespel bestond uit zang, dans en imitaties maar moet ten dele ook uit gesproken teksten bestaan hebben. Deze mimespeler moet dus wel vertrouwd geweest zijn met metrische teksten. Het belangrijkste dat Protogenes in zijn inscriptie laat weten is zijn beroep en zijn populariteit bij het publiek.

Inscripties voor mensen uit de amusementswereld zijn in redelijke aantallen teruggevonden,⁷⁸⁷ maar in de republiek hebben we verder alleen nog het carmen van Eucharis (1214). Dit is gedetailleerder uitgewerkt. Zij was een danseres en net zoals Protogenes was ze trots op haar talent, alsof ze het haast van de muzen zelf had gekregen. Met haar dood is dat talent verloren gegaan. Ook bij haar is de trots over haar populariteit in de inscriptie verwoord. Eucharis geeft ook haar leeftijd: 14 jaar, een erg jong meisje, en *crescente et aevo* toont aan dat ze nog jonger moet geweest zijn toen ze aan haar carrière begon.⁷⁸⁸ In de CLE is Eucharis de enige vrouw die een beroep heeft.

In Rome zijn er ook nog een paar carmina gevonden voor mensen die een beroep uitoefenen dat zowel ambacht als handel is. Philotimus was een *vascularus* (1209), misschien nog het beste vertaald als edelsmid of zilversmid. *Vasculari* - meestal waren het vrijgelatenen - produceerden en verkochten vaatwerk in metaal, vooral in zilver. Philotimus moet goed genoeg aan zijn handel verdiend hebben als hij zich een niet alledaagse inscriptie kon veroorloven.⁷⁸⁹

Euhodus (1212), de *margaritarius* zit in een gelijkaardige branche: hij bewerkte en verkocht parels. Hij moet een welstellend figuur geweest zijn. Zijn beroep is daar al een garantie voor,⁷⁹⁰ maar ook zijn woonplaats of de plaats waar hij zijn handel had, was prestigieus.

Aurelius Hermia (1221) was een slager en behoorde tot een van de oudst bekende beroepsklassen. Ondanks een nederige afkomst en een mogelijk kwalijke reputatie, was het een lucratief beroep en werd er in de laatste halve eeuw van de republiek veel beroep gedaan op hun diensten.⁷⁹¹

Q. Brutius (1259) was een handelaar (*mercator*), vermoedelijk een veehandelaar (*mercator boarius*), maar *boaris* kan ook wijzen op de plaats waar hij woonde of handel dreef, het Forum Boarium. Maar dit was alleszins de veemarkt van Rome.

De anonieme inscriptie uit Sulmo (1776) geeft geen gegevens, maar hier kan uit het reliëf afgeleid worden dat de dode een herder of een veehoeder was. De overledene verwijst in zijn grafschrift naar dit reliëf om zijn eigen sociale opgang te illustreren, het kan dus zeker als een expliciete vermelding van een beroep gelden.

Eén assistent van de magistratuur, twee mensen uit de amusementswereld, 4 ambachtslieden/handelaars en een veehoeder/handelaar; meer verwijzingen naar beroepen worden in de funeraire CLE (voor de andere inscripties cf. supra p. 190) niet teruggevonden. Op de inscriptie van Protogenes na zijn deze inscripties allen te dateren in de laatste decennia

⁷⁸⁷ Purdie (1935) 89-93; Galletier (1922) 174.

⁷⁸⁸ In andere inscripties zijn dansers jong, meestal nog kinderen, zie Sanders (1991) 464 nt 93.

⁷⁸⁹ Volgens Gummerus (1918) 286 moet het een lonende onderneming geweest zijn.

⁷⁹⁰ Gummerus (1918) 285. Volgens Treggiari (1969) 98 nt 7 was hij niet rijk.

⁷⁹¹ Hampson Brewster (1972) 27-29.

van de republiek (De inscriptie van Philotimus is waarschijnlijk de oudste). Van deze 8 inscripties werden er 6 teruggevonden in Rome. Brutius is een ingenuus en Protogenes een slaaf, de andere mensen die een beroep opgeven zijn vrijgelatenen. Misschien moeten we hier ook nog de mogelijkheid in overweging nemen dat Manlia Gnome een zakenvrouw was.⁷⁹² De handelaars zitten allemaal in Rome. Enkel de herder of veehoeder uit Sulmo heeft een beroep in de landbouw.

Het sociale stigma dat op acteurs en mimespelers rustte,⁷⁹³ kon Protogenes noch Eucharis deren: zij waren trots op hun beroep en op de populariteit die ze bij het publiek genoten. Eucharis schrok er zelfs niet voor terug om details uit haar carrière in steen te laten vereeuwigen.

Handel en ambachten werden in de hogere klassen algemeen op minachting onthaald. Enkel landbouw, oorlog en politiek konden genade vinden in de ogen van de aristocratie.⁷⁹⁴ Maar in de lagere klassen tilde men misschien niet zo zwaar aan deze vooroordelen. Deze mensen schaamden zich niet voor hun bezigheden, blijkbaar putten ze er een zekere bevrediging, en zelfs trots uit. In de late republiek wordt deze tendens algemener: het summum daarvan zien we in het monument van de bakker Eurysaces (1203-1205).

⁷⁹² Er zijn inscripties teruggevonden van vrouwen die handel dreven. Een voorbeeld in Purdie (1935) 97 voor een herbergierster.

⁷⁹³ Treggiari (1969) 139; Beare (1964) 149-150.

⁷⁹⁴ Treggiari (1969) 87-88.

3.8 De confrontatie met de literaire bronnen

De chronologie van de overgeleverde CLE heeft uitgewezen dat de elogia Scipionum de vroegste carmina zijn, te dateren in de tweede helft van IIIA. Andere carmina duiken pas op in IIA. Om een vollediger beeld van de chronologie en de geografische spreiding van de CLE te krijgen, is het noodzakelijk om ook de vroegste carmina uit de literaire bronnen in het overzicht te betrekken.

- Er zijn twee vermeldingen bij Livius over vroege carmina, maar het is moeilijk om de authenticiteit van deze inscripties in te schatten. De eerste inscriptie is een wij-inscriptie voor Jupiter, opgedragen door de dictator T. Quinctius Cincinnatus, en dateerbaar rond 382a.⁷⁹⁵
- Een ander Livius-citaat heeft het over een wij-inscriptie (*tabula*) van Ti. Sempronius Gracchus in de tempel van de Mater Matuta in Rome, dateerbaar rond 174a.⁷⁹⁶ Deze inscriptie is, net als de vorige, in saturnische verzen opgesteld. Beide inscripties zijn op staatsinitiatief opgericht. (*vota publica*)⁷⁹⁷

⁷⁹⁵ Livius 6, 29 (8): *Semel acie uictor, binis castris hostium, nouem oppidis ui captis, Praeneste in deditionem accepto Romam reuertit triumphansque signum Praeneste deuectum Iouis Imperatoris in Capitolium tulit. dedicatum est inter cellam Iouis ac Mineruae tabulaque sub eo fixa, monumentum rerum gestarum, his ferme incisa litteris fuit: 'Iuppiter atque diui omnes hoc dederunt ut T. Quinctius dictator oppida nouem caperet'.* (Nadat hij eenmaal in de slag had overwonnen, twee kampen van de vijand en negen vestigingen met geweld waren ingenomen en de overgave van Praeneste aanvaard was, keerde hij terug naar Rome en toen hij zijn triomftocht hield, droeg hij het beeld van Jupiter, dat hij uit Praeneste had meegebracht, naar het Capitool. Het werd gewijd tussen de cella van Jupiter en Minerva en er werd een plaat op bevestigd als herinnering aan zijn daden. Daarin stonden min of meer deze woorden ingegrift: 'Jupiter en alle goden hebben aan T. Quinctius dictator gegund dat hij negen steden kon innemen.')

Roth (1934) 19-22 heeft deze tekst geanalyseerd en is tot het besluit gekomen dat de voorgaande Livius-tekst de eigenlijke inhoud van de inscriptie citeert en dat dit citaat uit 4 saturnii bestond. Zijn indeling:

<i>semel acie uictor,</i>	<i>binis castris hostium,</i>
<i>nouem oppidis ui captis,</i>	<i>Praeneste in deditionem accepto</i>
<i>Romam reuertit triumphansque</i>	<i>signum Praeneste deuectum</i>
<i>Iouis Imperatoris</i>	<i>in Capitolium tulit.</i>

Roth twijfelt niet aan de authenticiteit van de Livius tekst en daarvoor heeft hij overtuigende argumenten. Het taalgebruik is sterk gecompriemd en vertoont gelijkenissen met het gebalde taalgebruik van vroege saturnius-inscripties, terwijl het helemaal niet met de stijl van Livius overeenkomt. Belangrijker is dat een deel van deze inscriptie ook geciteerd wordt door Festus, die op een andere bron steunt dan Livius. De vraag blijft waarom Livius de tekst van de inscriptie als zijn eigen tekst voorstelt. Verder moeten we ook accepteren dat Livius de taal gemoderniseerd heeft, maar daarvan zien we een voorbeeld bij Cicero, die de Calatinus-inscriptie in de spelling van zijn tijd weergeeft. Wanneer Livius de Regulus-inscriptie citeert (cf. infra), komt zijn tekst overeen met de tekst van een andere, onafhankelijke bron, wat zijn geloofwaardigheid voor deze inscriptie ten goede komt.

⁷⁹⁶ Liv 41, 28: *Eodem anno tabula in aede matris Matutae cum indice hoc posita est: 'Ti. Semproni Gracchi consulis imperio auspicioque legio exercitusque populi Romani Sardiniam subegit. in ea prouincia hostium caesa aut capta supra octogintam milia. re publica felicissime gesta atque liberatis <sociis,> uectigalibus restitutis, exercitum saluom atque incolumem plenissimum praeda domum reportauit; iterum triumphans in urbem Romam redit. cuius rei ergo hanc tabulam donum Ioui dedit.* (Hetzelfde jaar werd een plaat met volgend opschrift in de tempel van Mater Matutae gezet: onder het gezag en de auspiciën van Ti. Sempronius Gracchus heeft een legioen en het leger van de Romeinen Sardinië onderworpen. In die provincie zijn meer dan 80.000 vijanden gesneuveld of gevangen genomen. Nadat op een erg gunstige manier de staatszaken waren geregeld, de bondgenoten waren bevrijd en belastingen waren heringevoerd, bracht hij het leger behouden en wel en met buit beladen terug naar huis. Opnieuw keerde hij in triomf terug naar Rome, waarvoor hij dit paneel aan Jupiter ten geschenke heeft gegeven.

⁷⁹⁷ Roth (1934) 13

- Het elogium voor A. Atilius Calatinus, overgeleverd bij Cicero en dateerbaar rond 240-230a.⁷⁹⁸ Deze inscriptie is eveneens een carmen in saturnii en volgens Cicero een grafschrift (*Notum est id totum carmen incisum in sepulcro*). Enkel de eerste twee verzen zijn overgeleverd, als er tenminste meer dan twee waren.⁷⁹⁹ De authenticiteit van dit carmen wordt door de editoren niet in twijfel getrokken. Deze inscriptie en de elogia Scipionum 6/7 en 8/9 zijn de vroegste overgeleverde tituli sepulcrales.
- De resten van een paar saturnii zijn bewaard bij de grammaticus Caesius Bassus. Dit zijn fragmenten van wij-inscripties, de eerste gemaakt naar aanleiding van de overwinning van Acilius Glabrio op Antiochus bij Thermopylae in 191a. De andere is van Aemilius Regulus voor de overwinning op Antiochos bij Myonessus in 190a.⁸⁰⁰ Deze inscripties stonden opgesteld in het capitol. Ze worden door Bassus aangehaald als voorbeeld van saturnii. Deze inscripties worden verder nog besproken door Livius, waardoor we weten dat de inscripties een jaar of 10 na de overwinning werden opgesteld.⁸⁰¹
- Een ander fragment van Bassus is bewaard bij Atilius Fortunatianus.⁸⁰² De inleidende commentaar van Bassus en Fortunatianus laat er weinig twijfel over bestaan dat meerdere van deze inscripties het capitol sierden.⁸⁰³

⁷⁹⁸ Cic. *Sen* 61, Cic. *Fin* 2,116-117: *unum cum plurimae consentiunt gentes / populi primum fuisse virum* (De meest *gentes* zijn het met elkaar eens dat hij de voortreffelijkste man van zijn volk was). Zie de bespreking van CIL I², 8/9.

⁷⁹⁹ *Id totum* staat niet in alle mss.

⁸⁰⁰ C. Caesius Bassus, *De Metris*, fr. 6, 295-300: De inscriptie van Regulus: *Duello magno dirimendo regibus subigendis* (Door een grote oorlog te beslechten en koningen te onderwerpen. *Duello* = *bello*). Van Glabrio: *Fudit fugat prosternit maximas legiones*. (Hij heeft een overweldigende troepenmacht op de vlucht gedreven, verslagen, in de pan gehakt) De tekst is opgenomen in Keil (1961) 265, beide inscripties werden besproken door Roth (1934) 21-22, Courtney (1995) 210, Zarker (1958) en Sandys (1927) 6. Bassus was een tijdgenoot van Nero.

⁸⁰¹ Liv. 40, 52 voor Regulus, hij citeert ook de hele inscriptie, maar de tekst is lacunair overgeleverd: *supra ualvas templi tabula cum titulo hoc fixa est: 'duello magno dirimendo, regibus subigendis, caput patrandae pacis haec pugna exeunti L. Aemilio M. Aemilii filio <?> Auspicio imperio felicitate ductuque eius inter Ephesum Samum Chiumque, inspectante eopse Antiocho, exercitu omni, equitatu elephantisque, classis regis Antiochi antehac inuicta fusa contusa fugataque est, ibique eo die naues longae cum omnibus sociis captae quadraginta duae. ea pugna pugnata rex Antiochus regnumque <?> Eius rei ergo aedem Laribus permarinis uouit.'* *eodem exemplo tabula in aede Iouis in Capitolio supra ualvas fixa est* (Boven de deur van de tempel werd een paneel met de volgende inscriptie vastgemaakt: 'Om een grote oorlog te beslechten, koningen te onderwerpen en vrede te verkrijgen, trok L. Aemilius, zoon van Marcus, ten strijde... Onder zijn auspiciën, zijn oppergezag en zijn voorspoedige leiding werd tussen Ephese, Samos en Chios, voor de ogen van Antiochus en zijn hele leger, zijn ruitery en zijn afdeling olifanten, de vloot, die voordien onoverwinnelijk was, verslagen, verjaagd en vermalen. Op die dag werden daar 42 oorlogsbodems met voltallige bemanning gevangengenomen. Nadat de strijd was gestreden... koning Antiochus en zijn rijk... Hiervoor heeft hij aan de Laren van de zee deze tempel gewijd.' Een paneel naar hetzelfde voorbeeld werd boven de deur van de Jupitertempel op het Capitol vastgemaakt.)

Deze inscriptie hoorde bij een tempel op de Campus Martius, gewijd aan de Laren van de Zee. Opmerkelijk: de beginregel van het Liviuscitaat is identiek met het citaat zoals het is overgeleverd bij Caesius Bassus. Bassus zegt dat hij de tekst heeft van de gedenkplaat in het capitol en bovendien citeert Livius enkel de Regulus-inscriptie. Bassus gebruikt dus zeker niet Livius als bron, aangezien hij voor de twee andere fragmenten niet op Livius kan terugvallen.

Over Glabrio: Liv. 40, 35. De wijding betrof een heiligdom voor Pietas op het Forum Holitorium (de groentenmarkt). Het fragment van Bassus is het enige dat ons van de inscriptie rest.

⁸⁰² Courtney (1995) n° 5: *summas opes qui regum regias refregit*. (Die het vorstelijke oppergezag van koningen heeft gebroken.)

⁸⁰³ Bassus: *in Capitolio figebant...*: het imperfectum wijst op een herhaalde handeling of een gewoonte. Idem Fortunatianus: *...in Capitolio tabulas huiusmodi versibus incidebant*. Fortunatianus (IVP) gaat evenwel terug op Bassus.

- Accius heeft een wij-inscriptie opgesteld in Saturnii voor de Mars-tempel in Rome naar aanleiding van de veldtochten van D. Iunius Brutus.⁸⁰⁴ De wijding van de tempel moet rond 133/132a gebeurd zijn. De tekst is niet overgeleverd.
- De grafinscripties voor Naevius, Plautus en Pacuvius zijn in de *Noctes Atticae* van A. Gellius⁸⁰⁵ opgenomen. De echtheid van de inscripties voor Naevius en Plautus wordt gewoonlijk verworpen.⁸⁰⁶ De Pacuviusinscriptie⁸⁰⁷ is echt en wordt gedateerd rond 130a. Deze inscriptie heeft trouwens model gestaan voor CIL I², 1209 en 1210.
- Een grafinscriptie in elegische disticha voor Ennius is bij Cicero bewaard.⁸⁰⁸ Ennius zou het zelf gedicht hebben, dus het moet nog voor 169a gemaakt zijn.
- Het grafinschrift voor Scipio Africanus is gedocumenteerd in de bronnen, maar het graf is nooit teruggevonden. Verschillende fragmenten van het carmen zijn overgeleverd.⁸⁰⁹ Het Carmen was door Ennius in elegische disticha gedicht. Het moet kort na 183a gemaakt zijn.
- Een ere-inscriptie voor M. Plautius stond in de Juno-tempel van Ardea. Het was een dipinto van 4 hexameters. Het wordt gedateerd in IIA, maar na de introductie van de hexameter.⁸¹⁰

⁸⁰⁴ Courtney (1995) 210; Roth (1934) 24. De inscriptie wordt ter sprake gebracht in Cic. *Arch.* 27 en in Val. Max. 8, 14 (2). Cicero heeft het over meerdere versinscripties die Brutus liet aanbrengen op alle monumenten die hij wijdde.

⁸⁰⁵ Gellius *NA*: 1, 24. Voor Naevius: *Inmortales mortales si foret fas flere, / flerent diuae Camenae Naevium poetam. / itaque postquam est Orcho traditus thesauro, / oblitus sunt Romae loquere lingua Latina.* (Ware het geoorloofd dat de onsterflijken om de sterflijken weenden, dan zouden de goddelijke Camenae wenen om de dichter Naevius. Want sinds hij werd overgebracht naar de schatkamer van de Orchus, is men in Rome vergeten hoe men Latijn moet spreken). Naevius stierf vermoedelijk in 201, cf. Schanz (1907)I 63.

Voor Plautus: *Postquam est mortem aptus Plautus, Comoedia luget, / scaena est deserta, dein Risus, Ludus Iocusque / et Numeri innumeri simul omnes conlacrimarunt.* (Nu Plautus gestorven is, weent de Komedie, is de scène verlaten, en Lach, Scherts, Gekheid en ontelbare Melodieën rouwen allen samen. *Aptus < apiscor*) Plautus stierf in 184a, cf. Schanz (1907)I, 70. Voor een bespreking van deze epigrammen zie Courtney (1993) 46-50.

⁸⁰⁶ Het gaat om een literaire fantasie van Varro die deze tituli verzamelde of zelf schreef voor zijn boek *De Poetis*. Zie Courtney (1993) 49, Massaro (1992) 13 en HLL 105 voor Naevius; ibid. 186 voor Plautus.

⁸⁰⁷ Voor de Pacuviusinscriptie, zie de bespreking van CIL I², 1209. Volgens Massaro (1998) 189 en Massaro (1992) 13 is ze authentiek, en stamt ze bovendien uit de epigrafische (en niet uit de literaire) traditie.

⁸⁰⁸ Cic. *Tusc.* 1, 34; fragmenten in Cic. *Tusc.* 1, 117 en Cic. *Sen.* 73. Het epigram luidt dan: *Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam. / Hic vestrum panxit maxima facta patrum // Nemo me lacrimis decoret, neque funera fletu / faxit. Cur? Volito vivos per ora virum.* (Burgers, aanschouw het portret van Ennius, hij bezong de grootse daden van jullie voorvaderen. Niemand mag mij met tranen eren of mijn begrafenis onder gewezen bijwonen. Waarom? Liever zweef ik levend over de lippen van de mensen.) Vermoedelijk hoorden de eerste twee epigrammen oorspronkelijk niet bij het derde en het vierde, maar werden ze door Cicero samengevoegd. cf. Schanz (1907)I 112. Volgens Courtney (1993) 42 zijn de eerste twee regels misschien fictie van Varro. Suerbaum, HLL 123, gelooft in de echtheid van de epigrammen. Volgens Massaro (1992) 13 is het een literair epigram.

⁸⁰⁹ Cic. *Tusc.* 5, 49; Cic. *Leg.* 2, 56; Sen. *Ep.* 108, 34. Door Coarelli (1973) 75 nt 96 terug in elkaar gepuzzeld: *Hic est ille situs, cui nemo civis neque hostis / quibit pro factis reddere opis pretium. / A sole exoriente supra Maeotis paludes / nemo est qui factis aequiperare queat. / Si fas endo plagas caelestum ascendere cuiquam est / mi soli caeli maxima porta patet.* (Hier ligt die beroemde man, aan wie vriend noch vijand het loon voor zijn daden en zijn moeite kon teruggeven. Vanaf de plaats waar de zon opgaat, voorbij de Maeotische moerassen, is er niemand in staat mijn daden te evenaren. Als het iemand is toegestaan tot het hemelrijk op te klimmen, staat voor mij alleen de grootste hemelpoort open). Dit zijn elegische disticha. Coarelli twijfelt niet aan de echtheid. Zie verder HLL 132, Courtney (1993) 40-42.

⁸¹⁰ Courtney (1995) n° 14. Het carmen is overgeleverd in Plin *NH* 35, 115 (tekst naar Courtney): *Dignis digna ꝑꝑlocoꝑ picturis condecoravit / Reginae Iunonis supremi coniugis templum / Plautius Marcus: cluet Asia lata esse oriundus, / quem nunc et post semper ob artem hanc Ardea laudat.* (Waardige geschenken voor zij die het waard zijn: Marcus Plautius heeft de tempel van koningin Juno, de gemalin van de allerhoogste, met schilderijen versierd. Hij wordt genoemd als geboren in Groot-Azië, hij die door Ardea voor zijn artistiek werk nu en later geprezen wordt.) Over het algemeen in het midden tot einde IIA gedateerd, zie ook HLL 337.

Naast deze inscripties moeten er ook nog anderen bestaan hebben, die de bronnen niet vermelden: inscripties uit de lagere klassen die geen aandacht hebben gekregen van de auteurs omdat die doorgaans slechts interesse betoonden voor de elite. Ze namen doorgaans enkel inscripties op van mensen en gebeurtenissen die ze het vermelden waard achtten.

Conclusies

Als Roths interpretatie van Liv. 6, 29 (de wij-inscriptie van Cincinnatus) houdbaar is, is het vroegst bekende carmen epigraphicum een wij-inscriptie. Deze wij-inscriptie, uit 382a, is ruwweg anderhalve eeuw ouder dan de eerste overgeleverde carmina epigraphica, de *elogia Scipionum*.⁸¹¹ Ook andere vroege inscripties, enkel uit de bronnen overgeleverd, waren *vota publica*: wij-inscripties opgericht op staatsinitiatief, naar aanleiding van of anticiperend op militaire successen en behaalde triomfen. De testimonia van Livius en Bassus laten verder uitschijnen dat er in Rome al een levendige traditie van deze *vota publica* bestond vroeg in de eerste helft van IIA. De overgeleverde voorbeelden zijn allemaal saturnii, in gebald taalgebruik met opvallend veel alliteraties. Of er al sprake was van deze traditie in IIIA en dan in het bijzonder vóór het ontstaan van de *elogia Scipionum*, kan door gebrek aan vergelijkingsmateriaal moeilijk hardgemaakt worden. Het enige bewijs daarvoor is de Livius-tekst, en daarvan blijft de authenticiteitskritiek een zwak punt.

Zowel in de teruggevonden inscripties als in de inscripties die in de literaire bronnen geattesteerd zijn, is het aandeel van geversificeerde wij-inscripties in IIIA en IIA opvallend groot in verhouding met het aantal tituli sepulcrales. In feite steekt de traditie van de wij-inscripties het duidelijkste af. Dat moet ons niet verwonderen: vroege metrische teksten situeren zich vaak in de religieus-sacrale sfeer.⁸¹² Tevens dient hierbij opgemerkt dat de Cornelii niet alleen lang vast hebben gehouden aan inhumatie als begrafenisrite, maar dat zij ook eeuwenlang hun eigen cultus en hun eigen plechtigheden hadden.⁸¹³

De Calatinusinscriptie toont verder aan dat geversificeerde grafschriften niet het monopolie van de Scipiones waren, maar ook door andere nobiles gebruikt werden. Aangezien deze inscriptie ongeveer gelijktijdig met de eerste *elogia Scipionum* kan gedateerd worden, kan men zich terecht de vraag stellen of de *elogia Scipionum* daadwerkelijk het begin van een traditie aankondigden of toevallig de enige exemplaren zijn die de tand des tijds hebben overleefd. Hier is het zwakke punt de moeilijke en betwiste datering van de eerste *elogia Scipionum*.⁸¹⁴

Een ander punt dat aandacht verdient, is het feit dat de dactylische metra veel vroeger gevonden worden dan de jambische senarii: de inscriptie voor Protogenes is een van de oudste overgeleverde sepulcralia (hexameters), en uit 139a hebben we het grafschrift voor Scipio Hispanus (elegische disticha). Bovendien hebben we uit de bronnen het grafepigram van

⁸¹¹ De vroegste teruggevonden prozainscripties met leesbare tekst zijn ook religieuze wijdingen, zie Harris (1989)151

⁸¹² cf. infra p. 208.

⁸¹³ RE s.v. *Cornelius* k 1249. Zie ook Sanders (1960) 26.

⁸¹⁴ Een ander zwak punt ligt in de tekstoverlevering. Als de originele lezing inderdaad *id totum carmen* was, (Lezing CD-ROM, maar in sommige mss. is *id totum* achterwege gelaten) was dit waarschijnlijk het volledige carmen. Mogelijk was het niet meer dan een titel, die hem door de senaat was toegekend. In dat geval kon deze titel eigenlijk als een deel van het *cursus honorum* beschouwd worden, en was een vermelding op het graf misschien wel normaal. Livius laat alleszins uitschijnen dat het een titel was die de senaat hem gegeven had. Zie ook p. 35.

Scipio Africanus (ca 180a) en dat van Ennius (ca 170a). Beide zijn elegische disticha. Ter vergelijking: jambische senarii duiken pas op aan het einde van IIA.

Al eerder is er op gewezen dat er drie metrische tradities herkenbaar zijn in de CLE en dat naast elke traditie een vergelijkbaar genre in de literatuur moet bestaan hebben.⁸¹⁵ De dactylische metra gaan in beginsel terug op Griekse voorbeelden, het elegisch distichon was het metrum van de Hellenistische epigrammen. In de Latijnse literatuur kent het zijn eerste vertegenwoordiging in Ennius, en later in de preneoretici en de neoretici (vooral Catullus). Naast de jambische senarius staan er voorbeelden als Plautus, Terentius, Ennius, Accius etc.

Voor de Saturnii zijn de bronnen onduidelijker en van literaire saturnii zijn er weinig bewaard gebleven (een paar fragmenten, vooral van Livius Andronicus, Naevius en Ennius.). Maar dit was wel het eigen metrum⁸¹⁶ en het was de oudste traditie. Als Livius Andronicus van de Odyssea niet alleen de tekst vertaald heeft, maar de hexameters tevens heeft omgezet in Saturnii, dan was dat omdat dit het metrum was waarmee zijn publiek en zijn leerlingen vertrouwd waren. De saturnii wortelden trouwens in een mondelinge traditie en moesten in principe worden voorgedragen⁸¹⁷ De vroege elogia Scipionum sloten dus waarschijnlijk aan bij een bestaande literaire of mondelinge traditie en zijn niet noodzakelijk ontstaan onder Hellenistische invloed,⁸¹⁸ maar Hellenistische invloeden zijn wel onmiskenbaar aanwezig.⁸¹⁹

De vraag rijst dan of de carmina sepulcralia van de lagere standen zijn ontstaan onder invloed van de aristocratische traditie. De formulering, dat het gebruik van carmina zich van uit de aristocratische families over alle standen verspreid heeft,⁸²⁰ is misschien niet helemaal correct. Een paar waarnemingen kunnen aantonen dat de ontwikkeling van de carmina epigraphica onder de lagere standen losstaat van de epigrafische traditie van de elogia Scipionum, en eerder een eigen ontwikkeling heeft doorgemaakt.

- De eerste sepulcralia voor de lagere standen duiken pas op in de laatste helft van IIA, op een moment dat de traditie bij de Scipiones al minstens een eeuw oud is. Tenzij een gebrekkige overlevering dit hiaat verklaart, zou het meer dan een eeuw geduurd hebben voor de lagere standen de epigrafische gewoonten van de hogere standen begon te imiteren. De inscriptie voor Protogenes is de enige die dit beeld doorbreekt. Deze inscriptie wordt als een argument gezien voor de stelling dat geversificeerde sepulcralia vooral onder invloed van de Griekse traditie in Rome zijn doorgedrongen.⁸²¹

⁸¹⁵ Massaro (1992) 3-6.

⁸¹⁶ Of het werd als een inheems metrum aangevoeld.

⁸¹⁷ HLL 30-31; 33.

⁸¹⁸ Flower (1996) 166-167; Courtney (1995) 216 en 218: er zijn oudere grafschriften met eenvoudige tituli gevonden voor de Cornelia Scapulae en de Cornelia Scipiones lijken dus eerder een bestaande traditie verder te zetten. Van de elogia Scipionum denkt men soms dat het kopieën zijn van de bijschriften van de imagines maiorum hoorden. zie p. 9.

⁸¹⁹ De bronnen zeggen niets over een Hellenofiele instelling van Barbatus, maar de sarcofaag is vertoont onmiskenbaar stijlkenmerken van Griekse altaren die op Sicilië zijn gevonden. (Van Sickle (1987) 42). Griekse elementen in de elogia zijn aangetoond, vooral door van Sickle en door Till (maar hun bevindingen worden niet universeel aanvaard). Zie voor de Griekse invloeden de bespreking bij de elogia.

⁸²⁰ Galletier (1922) '... la tradition, inaugurée peut être, par les Scipions'; Sanders (1960) 27: '...het gebruik van het carmen sepulcrale verspreid zich van de aristocratische families naar alle standen.'

⁸²¹ Courtney (1995) 234; Beare (1964) 152; Blänsdorf in HLL 275 twijfelt niet aan zijn Griekse afkomst. In de Romeinse wereld dankt het mimespel zijn ontstaan aan Griekse voorlopers, waar het waarschijnlijk nauw bij aansloot. Mimespel was razend populair in de Dorische steden van Magna Graecia en moet dus in Zuid-Italië algemeen bekend geweest zijn. In Rome is het mee binnengesijpeld met de aanvoer van Griekse slaven uit het Zuiden na de Romeinse overwinning op Pyrrhus, zie Beare (1964) 150-152. In Rome wortelen het theater en de 'podiumkunsten' gedeels in de Griekse traditie.

- De sepulcralia van de lagere bevolgingsklassen zijn niet in saturnii uitgevoerd, maar in jambische senarii of in elegische disticha. De verklaring dat saturnii te moeilijk waren voor mensen uit de lagere standen, is al te simplistisch. Een aantal van hun inscripties verraadt de hand van professionele dichters of mensen met literaire scholing, die zeker in staat waren om een saturnius te produceren. Bovendien hebben we een parallel in 708, het carmen voor C. Sergius, dat wel een saturnius is, maar van latere datum.
- Het zijn bijna allemaal inscripties voor gewone mensen. De heroïek van de de Scipio-inscripties is hier afwezig. Er is ook nergens een poging gedaan om de inscriptie inhoudelijke het gestreng karakter van de elogia Scipionum te geven. Bovendien waren de vroegste carmina sepulcralia bijna allemaal inscripties voor vrouwen, die herdacht en beweend werden in hun rol van moeder, dochter of echtgenote.
- Herdenking van de dode is hier de hoofdfunctie en de affectio maritalis of de affectio parentalis is een overheersend motief. Uit deze inscripties spreekt ook een zekere gevoeligheid, maar in de elogia Scipionum is die gevoeligheid alleen aanwijsbaar in 10. Het kanaliseren van het verdriet moet voor veel nabestaanden een belangrijke reden geweest zijn om een carmen te (laten) maken, niet de roem van de gens.
- Het is niet zeker of er nog andere nobiles naast Scipiones en Calatinus geversificeerde sepulcralia gekregen hebben en in dat geval waren de voorbeelden bijzonder beperkt.⁸²² Bovendien was het graf van de Scipiones waarschijnlijk niet toegankelijk voor het publiek of voor het grote publiek.⁸²³

De invloed die de elogia Scipionum en eventuele andere grafschriften op de lagere klassen uitgeoefend hebben, moet dus eerder gering of indirect geweest zijn. Het tijdstip waarop de CLE in de lagere standen opduiken is ook niet toevallig: de grote toename van allerhande inscripties in IIA wijst uit dat geletterdheid pas dan goed verspreid raakte.⁸²⁴ Maar de belangrijkste impuls is ongetwijfeld uitgegaan van Griekse tradities, die na de overwinning op Pyrrhus en de val van Tarente langzaam maar zeker in Rome doordrongen.⁸²⁵ De grotere influx van Grieken na de Punische oorlogen heeft deze Hellenisering alleen maar in de hand gewerkt. Ongetwijfeld zijn de toenemende geletterdheid en de steeds verder schrijdende Hellenisering de belangrijkste verantwoordelijken voor het ontstaan en de verspreiding van de CLE.

⁸²² Het blijft vreemd dat er geen andere geversificeerde grafschriften voor leden uit de hoogste stand gevonden zijn, en zelfs in de literaire bronnen vermeldingen nagenoeg volledig ontbreken. Enkel Cicero vermeldt de Calatinus inscriptie. Volgens Galletier (1922) 158 en 187 ligt dit niet aan een gebrek aan overlevering, maar onthielden de nobiles zich vrijwillig van geversificeerde grafschriften ('abstention volontaire'): ze hadden genoeg aan een proza-opschrift. Bovendien wilden ze zich distantiëren van een genre dat al te volks was. Op het einde van de republiek verminderde de politieke invloed van de nobiles en in de keizertijd hadden ze er geen belang bij om op te vallen. Andere oorzaken kunnen liggen in het heersend religieuze scepticisme, cf. Sanders (1960) 29; Pikhaus (1978) 23. Waarom de Scipiones ze wel gebruikten, blijft een open vraag. Maar de familie was bekend om haar speurtocht naar vroege voorouders (Flower (1996) 176-177) en mogelijk was dit een middel om het verleden te reconstrueren. Tevens moet opgemerkt worden dat de Corneliï niet enkel lang aan inhumatie hebben vastgehouden voor de begrafenisriten. De familie onderhield ook haar eigen culten en plechtigheden (RE s.v. *Cornelius* k 1249) en vond metrische grafschriften misschien passender (over de historische dimensie en de religieuze uitstraling van saturnii, zie p. 208-209)

⁸²³ Flower (1996) 160; Zarker (1958) 61; Eck (1984) 156 nt 34.

⁸²⁴ Harris (1989).

⁸²⁵ Griekse invloeden werden al aangewezen door Galletier (1922) 198-199 (maar hij baseerde zich nog deels op de verkeerde veronderstelling dat een Griekse naam ook een Griekse herkomst aanwees) en recenter en diepgaander door Courtney (1995) 10. De studies van Lattimore en Lier sommen een groot aantal thema's en motieven op die zowel in de Griekse als in de (latere) Romeinse traditie voorkomen. In dit repertoire is herhaaldelijk gewezen op Griekse invloeden, waarvan het aanspreken van de voorbijganger het meeste voorkomt.

3.9 De meerwaarde van een Carmen

Het doel en de verschillende functies van tituli is uiteengezet op p. 23-24. De vraag is waarin voor de opdrachtgever de meerwaarde van het carmen boven een proza-inscriptie lag. Een gedetailleerd antwoord op deze vraag is pas mogelijk indien men de carmina kan vergelijken met de proza-inscripties uit de zelfde periode, wat buiten de opzet van dit werk valt. Maar een paar algemene tendensen zijn wel aanwijsbaar.

Er zijn natuurlijk algemene basisfuncties die eigen zijn aan elke metrische tekst. De vroegste poëzie wortelt in de mondelinge overlevering. Poëzie als pre-literaire uitdrukingsvorm was ouder dan proza, want proza had pen en papier nodig om te overleven, poëzie was gebonden aan ritme en woordvolgorde ('gebundener Sprache') en had bij ontstentenis van schrijfmateriaal de beste overlevingskansen. De mnemotechnische functie van ritmische en metrische teksten is algemeen bekend. Een rapsodencultuur zoals in de Griekse wereld is in Italië minder bestudeerd, maar ook in Italië moesten ritmische en metrische teksten in een voorliterair stadium de overlevering garanderen.⁸²⁶ Deze vroege ritmische en metrische teksten baadden vooral in een magisch-religieuze sfeer (toverspreuken, gebeden, bezweringsformules, religieuze liederen etc) of werden gebruikt in officiële teksten (verdragen, wetteksten).⁸²⁷ Carmina werden ook voorgedragen of gezongen bij speciale gelegenheden (religieuze plechtigheden, geboorte, dood, overwinningen etc.) De belangrijkste eigenschappen van een metrische tekst kan men dus typeren als mnemotechnisch, religieus-plechtig en mondeling-declamatorisch. Dit zijn eigenschappen die ook in de CLE naar voor komen.

Een carmen moest worden gereciteerd, luidop worden gelezen⁸²⁸ of op een andere toonhoogte worden uitgesproken om tot zijn recht te komen.⁸²⁹ Dat koste moeite en had bijna automatisch een verhoogde aandacht bij de lezer tot resultaat.⁸³⁰ In sepulcralia was het uitspreken van de naam van de dode en het reciteren van zijn laudatio al een zekere garantie voor een voortbestaan in de stem van de levenden.⁸³¹ Indien het carmen werd voorgelezen, was het reciteren tevens een garantie dat toevallige andere omstanders, die misschien analfabeet waren, toch nog het carmen hoorden. Bovendien bleef een metrische tekst langer in de gedachte bewaard. Als het grafschrift gelezen werd, was dat een garantie dat de dode in de herinnering verder leefde. Zo bekeken was een metrische tekst efficiënter dan proza om het voortbestaan in de gedachte van de toeschouwer te verzekeren.

De religieuze onderstroming speelt zeker mee in de wij-inscripties en de sortes, maar ook in de sepulcralia. De metrische vorm gaf aan het carmen een plechtige uitstraling en het carmen moet daardoor een zekere mate van ontzag ingeboezemd hebben. Zeker in een vroeg stadium moeten metrische teksten op het religieus gevoel van de antieke lezer hebben ingewerkt. Door het show-element en door de religieus-sacrale reminiscenties die het carmen oproep, kreeg de tekst een air van sérieux. De saturnius, die nog het dichtste bij deze vroege poëzie stond, werd dan ook bij uitstek het metrum van het epos. De ernst en de religieuze ondertoon die uitgingen van een aldus geversificeerde tekst, gaf de boodschap een grotere

⁸²⁶ Schanz-Hosius 13-14.

⁸²⁷ HLL 30-31.

⁸²⁸ Häusle (1980) 54; Wolff (2000) 53. De algemeen aanvaarde opvatting dat in de oudheid alles luidop werd gelezen, is weerlegd door Gavrilov (1997) 56-69 (conclusies op 68-69).

⁸²⁹ Wolff (2000) 51

⁸³⁰ Deze vraag om aandacht wordt trouwens treffend geïllustreerd door de herhaalde vraag om even halt te houden en de titulus volledig te lezen (*perlege*). Wolff (2000) 47 spreekt ook van een 'stratégie de persuasion.'

⁸³¹ Häusle (1980) 62-63

impact en verhoogde haar geloofwaardigheid.⁸³² Dit is wat doorweegt in de inscripties van de Scipiones, die daardoor vooral een heroïsche, bijna bovenmenselijke uitstraling krijgen. Tegelijk dwingt de gestrengheid van de tekst ontzag af. Daarom ook waren de sortes opgesteld in hexameters: in de oudheid moet de metrische vorm de spreuken meer geloofwaardigheid gegeven hebben. Het metrum was een adequaat middel om de sortes een uitstraling van betrouwbaarheid te geven.

Ongetwijfeld moet dit ook in een later stadium en in andere metra nog doorgeleefd hebben, zowel in sepulcralia als in wij- en ere-inscripties. Veel *laudatio*'s, die een of ander biografisch gegeven van de overledene beschrijven of enkele van zijn karaktertrekken in lovende bewoordingen omschrijven, maken gebruik van dit principe en krijgen hierdoor een meerwaarde. Een voorbeeld zien we in de inscriptie van Tuditanus, die met zijn inscriptie meer bekendheid geeft aan zijn daden. De metrische vorm moest mee instaan voor de geloofwaardigheid van de inhoud, temeer omdat de eigenlijke overwinning op de Iapyden eigenlijk het werk van zijn legaat was. De koks, die over hun kundigheid opscheppen, zijn een andere treffende illustratie. In de inscripties van L. Munius en van de Vertuleii draagt het metrum bij tot het plechtstatig karakter en verleent het aan de act van piëteit een grotere overtuigingskracht. Bovendien verheft het de opdrachtgevers tot een niveau dat dichter bij de goden staat.

Ook een aantal sepulcralia maakt gebruik van dit vermogen van het metrum. De korte of langere *laudatio*'s die de lof zingen van de overledene, de vele biografische details die aan de lezer gepresenteerd worden, 'the catalogue of virtues', de wijze raadgevingen: dit alles krijgt door het metrum een grotere impact en meer geloofwaardigheid.

Maar dat was niet de enige reden waarom men voor een *carmen* koos. Bij hedendaagse historici leeft de overtuiging dat de oprichting van een grafmonument in de Romeinse oudheid grotendeels een sociale constructie was die bepaald werd door maatschappelijke normen. Grafmonumenten boden de kans om een geïdealiseerd portret van de dode te tonen aan zijn tijdgenoten en aan latere generaties. Zo waren zij een uitstekend middel voor statusprofilering⁸³³ (een grafsteen werd ervaren als een 'officieel' document en wat er op stond was waar). Daarin speelden conventies een overheersende rol en de monumenten geven vaak een beter beeld van de heersende normen en van de groepsidentiteit dan van de dode. Aan de oprechtheid van de uitgedrukte gevoelens moet niet te zwaar getild worden. Er is in de eerste plaats sprake van een maatschappelijk en cultureel gedetermineerde handeling.

Dit is misschien wel toepasselijk voor proza-inscripties, maar voor *carmina* gaat dit niet altijd op. Het evocatief vermogen van het metrum moet voor de opdrachtgever een belangrijke drijfveer geweest zijn om voor een *carmen* te kiezen. Het *carmen* was in staat om meer gevoelsdiepte in een tekst te leggen en was dus bij uitstek geschikt om hevige emotionele gebeurtenissen zoals een overlijden te verwoorden. Dit moet een belangrijke rol gespeeld hebben bij de keuze van een *carmen* voor een grafschrift.

Wie is er niet ontdaan door de klacht van Salviola's vader, door het trieste verhaal van Amarantus of Optatus? Wie kan zich niet inleven in het verdriet van Quarta Sennenia voor haar overleden dochtertje? Wie wordt er niet ontroerd door het huwelijksgeluk van Aurelius Hermia en Aurelia Philematum, of dat van Tertia en haar echtgenoot? Hoeveel zeggingskracht gaat er niet uit van Rancia's smeekbede om niet overmatig om haar dood te rouwen? Wie twijfelt aan het verdriet van de infelix voor het heengaan van zijn geliefde Nympe? Het zijn maar een paar voorbeelden.

⁸³² Kruschwitz spreekt van een 'historische Dimension'. De eerste Latijnse literatuur, opgesteld in saturnii (Livius Andronicus, Naevius, Ennius) zijn hoofdzakelijk historische eposen.

⁸³³ Oliver (2000) 12; McWilliam (2001) 86.

Beter nog dan voorbeelden toont de afwijking van de conventie en het patroon van de familierelaties aan dat de *carmina sepulcralia* vooral een zaak van emoties waren. Men moet er niet aan twijfelen dat de uitingen van affectie, zelfs in minder originele formulering, hun ontstaan vonden in ware gevoelens van gemis en in oprechte genegenheid. De CLE waren alleen door hun vorm al bijzonder, want ze weken af van de norm (ca 1,5 % van de teruggevonden inscripties is een *carmen*). Waarom zou men in een maatschappij, die sterk op status en conventies dreef,⁸³⁴ afwijken van die normen als daar geen grondige reden voor was?

In veel gevallen is die reden in de CLE sterk emotioneel gekleurd. Gevoelens van gemis, niet ingeloste verwachtingen, verbroken banden: hier ligt voor veel mensen de reden om de laatste eer voor hun geliefden in een *carmen* te verwoorden. Het is niet zonder betekenis dat de herkenbare relaties tussen overledene en opdrachtgever vooral op nauwe familiebanden en bloedverwantschap berusten. Ouders dragen een *carmen* op aan hun kinderen, mannen aan hun vrouw. De uitzonderingen zijn de mensen die een *carmen* aan zichzelf opdragen. De schaarse gevallen waarin er sprake is van patronus-libertus of meester-slaaf relatie, laten ook een hechte emotionele band tussen opdrachtgever en overledene zien. Hedia was de oogappel van haar meesters, Brutia Rufa was wellicht de minnares van haar patronus, C. Quinctius Valgus noemt Prothymus zijn alumnus. Deze uiting van sentiment is al vroeg aanwezig in de CLE: het vroegste voorbeeld is het elogium voor een voortijdig overleden Scipio (10). Voor een maatschappij die overwegend mannelijke kwaliteiten als moed, kracht, krijgshaftigheid en honor zo hoog in het vaandel voerde, zijn er ook opvallend veel *carmina* opgedragen aan vrouwen. In individuele *laudatio*'s zijn 20 *carmina* opgedragen aan vrouwen, tegenover 24 *carmina* voor mannen. Als dit geen afwijking van de norm is!

In veel gevallen is de dedicant niet uitgedrukt of slechts moeilijk herkenbaar.⁸³⁵ Dit relativeert aanzienlijk de waarde van een titulus als middel om status te profileren. De opdrachtgever, die de inscriptie bekostigde, gaf er blijkbaar vaak niet om dat zijn naam en filiatie niet op de steen stond. Des te meer belang moet de eigenlijke boodschap gehad hebben. Dit is zeker het geval voor kinderen: ze worden regelmatig met slechts één naam genoemd en uit solidariteit gaven hun ouders, de opdrachtgevers, vaak ook maar één naam op.⁸³⁶ het duidelijkste bewijs dat statusoverwegingen van ondergeschikt belang waren en de boodschap primeerde. Bij kinderen komt daar nog bij dat rouw voor erg jonge kinderen in elitaire middens op afkeuring onthaald werd.⁸³⁷ En juist voor kinderen komen verhoudingsgewijs veel *carmina* voor.

Toch moet statusprofilering ook een belangrijk motief geweest zijn voor een geversificeerd grafscript. Men pronkt niet alleen met een nieuw verworven status, ook met rijkdommen, beroepen of gecultiveerdheid. De laatste decennia van de Republiek raakten de republikeinse instellingen stelselmatig uitgehold, en de glans die afstraalde van ambten, verminderde. In plaats daarvan kwam steeds vaker het beeld van de nieuwe rijken naar boven. Het werd bon ton om met de nieuw verworven rijkdom te pronken en de oorzaak van zijn sociale opgang te tonen.⁸³⁸ Men was trots op wat men door zijn arbeid of door de handel bereikt had. Voorbeelden hiervan zien we in de inscripties voor de handelaars uit Rome, maar ook bij de herder uit Sulmo.

⁸³⁴ King (2000) 129: bij herdenking van de doden en bij grafmonumenten weegt de traditie zo zwaar door dat er geen ruimte overblijft voor oprechte gevoelens.

⁸³⁵ Volgens Meyer (1990) 75 wordt in meer dan 80 % van de *sepulcralia* (proza en *Carmina*) de naam van de dedicant vermeld.

⁸³⁶ Zie inleiding p. 24.

⁸³⁷ King (2000) 145; Pikhau (1978) 46.

⁸³⁸ Zie ook de inscriptie voor Eurysaces.

Voor sommige mensen was dit niet voldoende, of zij hadden niets te vertellen dat het vermelden waard was. Die leemte kon soms opgevuld worden met het etaleren van cultuur. Ook daarvoor was een *carmen* een bruikbaar middel. Het getuigde van gecultiveerdheid en geletterdheid. Het verleende een zekere verhevenheid aan het *carmen*. Dit is zeker het geval voor L. Maecius Philotimus en A. Granius Stabilio. Voor hun inscripties hebben ze inspiratie gehaald uit het grafepigram van Pacuvius. De inscriptie van M. Caecilius, hoewel eenvoudig en laconiek, getuigt van een gecultiveerde achtergrond van de schrijver. Dat werd ook opgemerkt in de inscriptie van L. Sulpicius.

In andere uitersten vervalt dit verlangen om zich als gecultiveerd te profileren in het gebruik van populaire formules en gemeenplaatsen, of het krampachtig vasthouden aan gekunsteld taalgebruik en populaire motieven. Dit laatste is zeker het geval in de inscripties van Manlia Gnome en C. Licinius Torax. Een Populaire formule is zeker het grafschrift van L. Aufidius Plautus. Er zijn veel variaties op dit *carmen* teruggevonden. Een onpersoonlijke formule is terug te vinden op het monument van Philoxenus en zijn conliberti. Gnomische uitspraken en *sententiae* tenslotte kan men lezen in de *carmina* van Prima Pompeia en van M. Statius Chilo.⁸³⁹

⁸³⁹ Het veronderstelde bestaan van voorbeeldboeken voor inscripties wordt hier terug opgepikt. Zelfs Bücheler zag in de inscriptie van Prima Pompeiae een gelijkenis met een aforisme van Publilius Syrus. Er bestonden natuurlijk mondeling doorgegeven *praecepta* en *sententiae* en vroeg IIIA was er al een verzameling *sententiae* van Appius Claudius in omloop, dat in Cicero's tijd nog gekend was (HLL 44-45). Maar in de republiek kenden de *carmina epigraphica* nog geen grote verspreiding en het was zinloos dat een atelier een complete anthologie van *carmina* zou bezitten als er nagenoeg geen vraag naar was. Verzamelingen van spreuken, zoals de *sententiae* van Publilius Syrus (verzameld in IP) of de *disticha Catonis* (IIIP) werden pas echt populair werden in de Christelijke periode (Kruschwitz (2000) 247).

slotbeschouwing

De CLE wijken in de epigrafie niet enkel formeel af van proza. In de sepulcralia is het metrum toch in de eerste plaats een zaak van emoties en van het etaleren van cultuur. Maar daaronder gaan meer algemene kenmerken schuil die al van in het begin in de Latijnse metrische poëzie aanwezig waren

Het is tevens onzeker of de carmina sepulcralia eerst in de hogere klassen ontstaan zijn en van daaruit overgewaaid zijn naar de gewone bevolking. Men moet in overweging nemen dat de gewoonte in beide bevolkingslagen zich onafhankelijk van elkaar heeft ontwikkeld, maar beide gevallen sterk onder invloed stond van de Hellenistische vernieuwing die vanaf midden IIIA Italië trof. In een eerste fase kreeg deze vernieuwing alleen in een beperkte kring voet aan grond. Geletterdheid was nog een voorrecht van de elite. Deze vroege fase heeft ongetwijfeld sporen nagelaten in de elogia Scipionum: daar werd de vernieuwing ingepast in een bestaande traditie en maakt ze nog gebruik van het eigen metrum: de saturnius.

Los daarvan dringt later deze vernieuwing ook door in de lagere bevolkingsklassen, de invloed is merkbaar vanaf IIA. De toename van Griekse bevolkingscomponent na de Punische oorlogen (slaven, ex-slaven en handelaars) en de intensievere contacten met het zuiden vormden de voedingsbodem waarin deze traditie gedijde. Van daaruit hebben ze hun weg gevonden naar de andere lagen van de bevolking.

APPENDIX

Tabel 1: metrische en niet-metrische inscripties

1. Metrische inscripties

n°	Naam	Metrum	n°	Naam	Metrum
(6) 7	Lucius Cornelius Scipio	saturnius	1547	Gaius (?) Queinctius Protymus Gaius Queinctius Valgus	Commatica
(8) 9	Gnaius Cornelius Scipio	saturnius	2997	anoniem	eleg. distichon
10	Publius Cornelius Scipio	saturnius	1570	Publius Larcus Nica Larcia Horaea	jamb. senarii
11	Lucius Cornelius Scipio	saturnius	1603	Gnaeus Taracius	Dactyl. hexameter
14	Onbekende Scipio	commatica (onbekend)	1732	Prima Helvia Cadmus Scrateius	eleg. distichon
15	Gnaius Cornelius Scipio		1761	Gaius Utius	jamb. senarii
708	Gaius Sergius Mena Gaius Sergius	saturnius	1776	anoniem	jamb. senarii
1202	Maarcus Caecilius	saturnius	1798	Lucius Aufidius Plautus	jamb. senarii
1209	Lucius Maecius Pilotimus	jamb. senarii	3230	Gaius Anaeus	saturnius
1210	Aulus Granius Stabulo	jamb. senarii	1822	[---][---]eius Philoxenus	jamb. senarii
1211	Claudia	jamb. senarii	1836	Manlia Sabina	jamb. senarii
1212	Gaius Ateilius Euhodus	jamb. senarii	1837	Posilla Senenia Quarta Senenia	jamb. senarii
1213	naam onleesbaar	jamb. senarii	1861	Protogenes	hexameter
1214	Eucharis	jamb. senarii	1924	Gaius Turpidius	jamb. senarii
1215	Marulla(?)Rancia	jamb. senarii	1930	Anoniem	jamb. senarii
1216	Gaius Caninius Labio	jamb. senarii	2138	Marcus Staius Chilo	jamb. senarii
1217	Tertia	2 hexameters	2139	Anoniem	jamb. senarii
1218	Manlia Gnome	jamb. senarii	2161	Salvia Gaius Pagurius Gelos	jamb. senarii
1219	Prima Pompeia	jamb. senarii	2273	Plotia Prune	Commatica
1221	Lucius Aurelius Hermia Aurelia Philematio	eleg. distichon	2274	Lucius Sulpicius	hexameter of scenisch
1222	Numphe (?)	eleg. distichon	3449d	Gaius Licinius Torax	eleg. distichon
1223a	(---lius) Optatus	dactyl. hexameter	3449h	Salviola Marcus Maestius Lucio	eleg. distichon
1223b	Amarantus Clara	eleg. distichon			
1251	Publius Atinius Nicephorus	jamb. senarii	364b	koksgilde	saturnisch
1259	Quintus Brutius Brutia Rufa	scenisch, onzeker	632	Lucius Munius	dactyl. hexameter
1270	Carfinia M[---]	scenisch	1531	Marcus Vertuleius Publius	saturnisch
1283	Publius Clodius Felix Clodia Athenais	jamb. senarii	1531	Marcus Vertuleius Publius	saturnisch
1325	Lemiso	scenisch	652	Gaius Sempronius Tuditanus	saturnius
1347	Gaius Numitorius Asclepiades Mummia Zosima	scenisch of saturnius	2	Carmen Arvale	commatica of saturnius
1349	Decimus Octavius Pontia	scenisch	2173/ 2189	Sortes Bahareno	dactyl. hexameter
			2540	Tiburtinus	el. distichon

2. Niet-metrische inscripties

1203	Marcus Vergilius Eurysaces	proza	1572	onbekend	fragment
1206	Atistia	proza	1596	Publius Octavius Philomusus	proza
1208	Onbekend	fragment	1684	Lucius Manneius (=Μενεκράτης Τραλλιανός) Maxsuma Sadria (?)	proza
1220	Quintus Pompeius Sosus Satriena Salvia	proza	1702	[---][---]us	fragment
1297	Cupiennia Tertulla	proza	2135	Appia Truttedia	proza
1319	Gaius Hostius Pamphilus Nelpia Hymnis	proza	2206	Anoniem	fragment
1332	Titus Luscius Parnaces Luscia Montana	proza	3196	Aemilia	fragment.

Tabel 2: Dateringen en vindplaatsen

n°	Naam	Datering	Vindplaats
(6) 7	Lucius Cornelius Scipio	210 / 170	Rome, via Appia
(8) 9	Gnaius Cornelius Scipio	240 / 230	Rome, via Appia
10	Publius Cornelius Scipio	ca 170	Rome, via Appia
11	Lucius Cornelius Scipio	ca 170	Rome, via Appia
14	Onbekende Scipio	ca 130	Rome, via Appia
15	Gnaius Cornelius Scipio	150 / 125	Rome, via Appia
708	Gaius Sergius Mena Gaius Sergius	90	Rome
1202	Maarcus Caecilus	150 / 125	Rome, via Appia
1209	Lucius Maecius Pilotimus	100 / 75	Rome
1210	Aulus Granius Stabulo	na 65	Rome
1211	Claudia	120 / 100	Rome
1212	Gaius Ateilius Euhodus	ca 65	Rome
1213	naam onleesbaar	Sulla	Rome
1214	Eucharis	65 tot begin principaat	Rome
1215	Marulla(?)Rancia Quintus Rancius	Sulla / Caesar	Rome
1216	Gaius Caninius Labio	late republ.	Rome
1217	Tertia ?	na 110	Rome
1218	Manlia Gnome	IA	Rome
1219	Prima Pompeia (?)	na 65	Rome
1221	Lucius Aurelius Hermia Aurelia Philematio	100 / 75	Rome
1222	Numphe (?)	2de helft IA	Rome
1223a	(---lius) Optatus	periode Cicero	Rome
1223b	Amarantus Clara	periode Cicero	Rome
1251	Publius Atinius Nicephorus	110 / 75	Rome
1259	Quintus Brutius Brutia Rufa	Sulla of later	Rome
1270	Carfinia M[---]	na 65	Rome
1283	Publius Clodius Felix Clodia Athenais	late republiek	Rome
1325	Lemiso	niet dateerbaar	Rome
1347	Gaius Numitorius Asclepiades Mummia Zosima	late republiek	Rome

1349	Decimus Octavius Modiaris Decimus Octavius, Pontia	Sulla / Caesar	Rome
2997	anoniem	late republiek, maar vóór Lucretius	Rome
1547	Gaius (?) Queinctius Protymus Gaius Queinctius Valgus	na 55	St-Elia (Casinum), Latium
1570	Publius Larcius Nica Saufeia Thalea Lucius Larcius Rufus Publius Larcius Brocchus Larcia Horaea	periode Caesar	Minturnae
1603	Gnaeus Taracius	IA	Capua
1732	Prima Helvia Cadmus Scrateius	eind IIA / begin IA	Beneventum
1761	Gaius Utius	na 90	Atessa
1776	anoniem	einde republiek	Sulmo
1798	Lucius Aufidius Plautus	IA	Superaequum Secinarius,
1822	[---][---]eius Philoxenus	100 / 75	Alba Fucens
1836	Manlia Sabina	eind IIA / begin IA	Trebula Mutuesca
1837	Posilla Senenia Quarta Senenia	Sulla, vóór Cicero	Trebula Mutuesca (Monteleone)
1861	Protogenes	200 / 150	Amiternum
1924	Gaius Turpidius Gaius Turpidius Severus	na 90	Urbs Salvia (nu: Fiastra)
1930	Anoniem	IA	Gallignano (Ancona)
2138	Marcus Stadius Chilo	na 90	Cremonae (Mantua)
2139	Anoniem	IA	Cremonae
2161	Salvia Gaius Pagurius Gelos	Sulla of later.	Eporedia (Gallia Cis.)
2273	Plotia Prune	eind IIA / begin IA	Carthago Nova
2274	Lucius Sulpicius	90 / 40	Carthago Nova
3449d	Gaius Licinius Torax	late republiek	Carthago Nova
3449h	Salviola Marcus Maestius Lucio	2de helft IIA	Carthago Nova

2. Tituli sacri - wij-inscripties

364b	koksgilde	2de helft IIA	Falerii Nova (Civita Castellana)
632	Munius	1ste helft IA	Reate (nu: Riete)
1531	Marcus Vertuleius Publius	ca 150	Sora

3. Ere-inscriptie

652	Gaius Sempronius Tuditanus	129	Aquileia
-----	----------------------------	-----	----------

4. Instrumentum

2173/2189	Sortes	late republiek	Bahareno (onbekend)
-----------	--------	----------------	---------------------

5. Graffiti

2540	Tiburtinus	Sulla / Catullus	Pompeji
------	------------	------------------	---------

Tabel 3: overzicht van statuten en relaties dedicant - begunstigde

1 Zekere ingenuus	1' Waarschijnlijke ingenuus
2 Ambiguus: incertus met gentilicium; dus ofwel ingenuus ofwel libertus	
3 Zekere libertus	3' Waarschijnlijke libertus
4 Zekere slaaf	4' Waarschijnlijk slaaf
5 Incertus zonder gentilicium	

1. Tituli sepulcrales - Funeraire inscripties

N°	Naam	Filiatie - libertinatie	statuut
(6) 7	Lucius Cornelius Scipio	Gnaei f	1
(8) 9	Gnaius Cornelius Scipio	Luci f.	1
10	Publius Cornelius Scipio	Publi f.	1
11	Lucius Cornelius Scipio	Gnaei f Gnaei n	1
14	Onbekende Scipio		1
15	Gnaius Cornelius Scipio	Gnaei f	1
708	Gaius Sergius Mena Gaius Sergius	Marci f Gai f	1
1202	Maarcus Caecilius		2
1209	Lucius Maecius Pilotimus Lucius Maecius Salvus Mancha Rutilia Hethaera Maecia	Luci l Manchae f Rutiliae l Luci f	3' 3 peregrinus 3 1
1210	Aulus Granius Stabulo	Marcus l	3
1211	Claudia		1
1212	Gaius Ateilius Euhodus	Serrani l	3
1213	naam onleesbaar	Vettiae s?	4'
1214	Eucharis	Liciniae l	3
1215	Marulla(?)Rancia Quintus Rancius Protus	Quinti f. [Quinti] l	1 3
1216	Gaius Caninius Labeo	Gai f	1
1217	Tertia ?		5
1218	Manlia Gnome	Titi l	3
1219	Prima Pompeia (?) Salvius Heros	Pompeiae s./l./f. (?)	4' 4' 4'
1221	Lucius Aurelius Hermia Aurelia Philematio	Luci l. Luci l.	3 3
1222	Numphe (?)		5
1223a	(---lius) Optatus	Publi & Clodiae l.	3
1223b	Amarantus Clara		4' 4'
1251	Publius Atinius Nicephorus	Publi l.	3
1259	Quintus Brutius Brutia Rufa	Publi f. Quinti l.	1 3
1270	Carfinia M[---]	Marci l.	3
1283	Publius Clodius Felix Clodia Athenais	Pulchri l. id.	3 3
1325	Lemiso		4'

1347	Gaius Numitorius Asclepiades Mummius Zosima	Luci l.	3' 3
1349	Decimus Octavius Modiarus Decimus Octavius Pontia	Decimi l Decimi f.	3 1 2
2997	anoniem of onleesbaar		5
1547	Gaius (?) Queinctius Protymus Gaius Queinctius Valgus		3 1
1570	Publius Larcus Nica Saufeia Thalea Lucius Larcus Rufus Publius Larcus Brocchus Larcia Horaea	Auli l. Auli l. Publi f. Publi f. publi en gaiae l	3 3 1 1 3
1603	Gnaeus Taracius	Gnaei f.	1
1732	Prima Helvia Cadmus Scrateius		2 2
1761	Gaius Utius	Gai f.	1
1776	anoniem		5
1798	Lucius Aufidius Plautus	Lucius f.	1
1822	[---][---]eius Philoxsenus [---]Philocratea [---][---]eius Philocalus [---]eius Philadelpus	Luci l. (?) et Marci l. Luci et Gaiae l. Luci l.	3 3 3 3
1836	Manlia Sabina	Luci f.	1
1837	Posilla Senenia Quarta Senenia	Quart(ae/i) f. Gai l.	1 3
1861	Protogenes	Cloul(i) s.	4
1924	Gaius Turpidius Gaius Turpidius Severus	Publi f. Gai f.	1 1
1930	Anoniem, man en vrouw		5
2138	Marcus Staius Chilo	Marci l.	3
2139	Anoniem		5
2161	Salvia Gaius Pagurius Gelos	Gaius l.	1' 3
2273	Plotia Prune	Luci et Fufiae l.	3
2274	Lucius Sulpicius	Quinti f., Quinti n	1
3449d	Gaius Licinius Torax	Gai f.	1
3449h	Anoniem (Filiola) Salviola Marcus Maestius Lucio		4 4 2

2. Tituli sacri - wij-inscripties

364a	Lucius Latrius Gaius Salvena	Kaesi f. Volta f.	1 1
364b	koksgilde		5
632	Lucius Munius		2
1531	Marcus Vertuleius Publius Vertuleius	Gaius f	1 1

3. Ere-inscriptie

652	Gaius Sempronius Tuditanus		1
-----	----------------------------	--	---